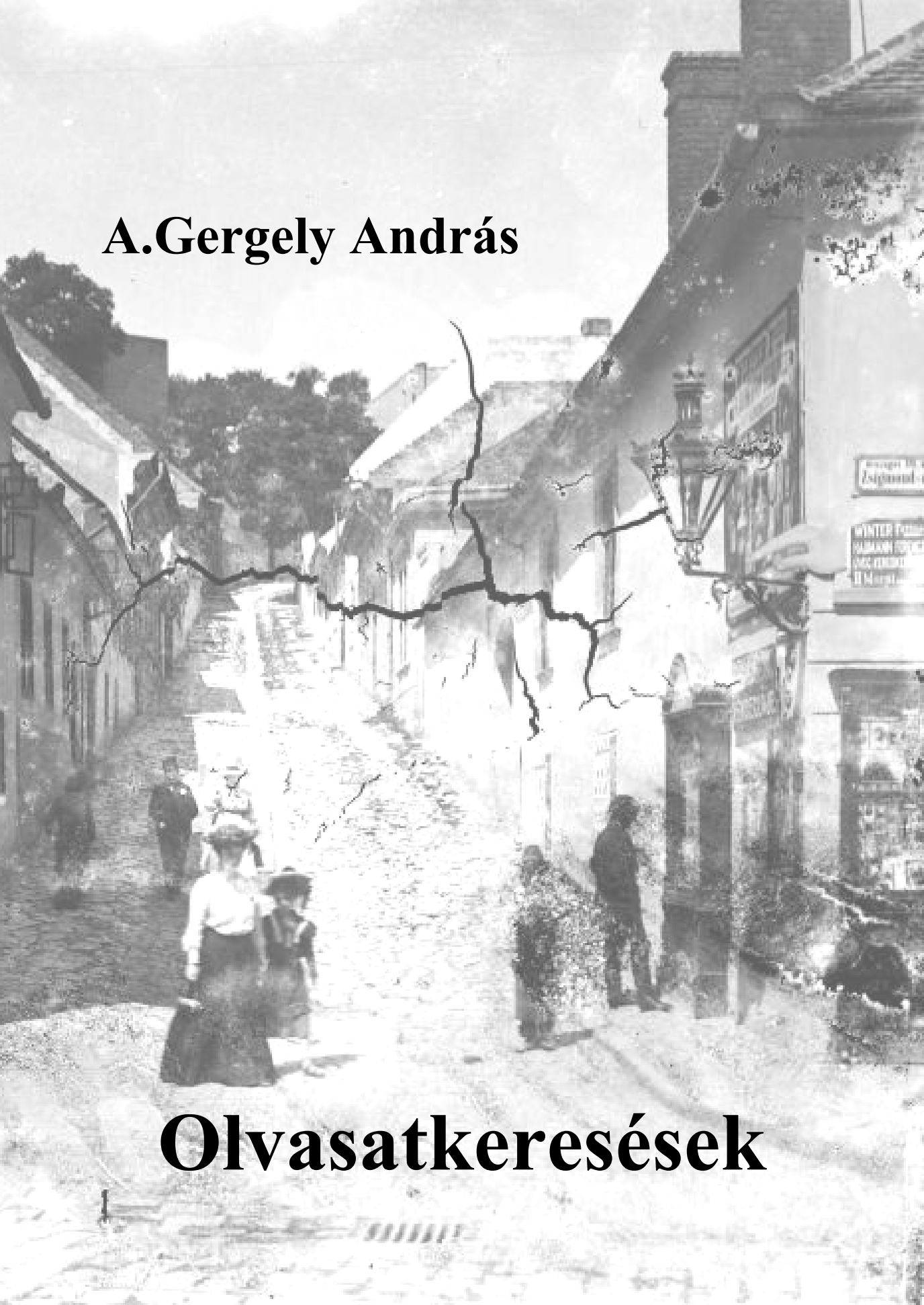

A.Gergely András

Olvasatkeresések

A.Gergely András

Olvasatkeresések

Tanulmányok és recenziók

Közös dolgaink
Pécs, 2019

A.Gergely András

Olvasatkeresések. Tanulmányok és recenziók

A borítón látható felvétel:

Budapest, Gül baba utca (1902)

(Forrás: Fortepan / Magyar Földrajzi Múzeum)

Könyvünk a Creative Commons

Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)

feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

ISBN 978-615-00-7220-3

Pécs, 2019

Tartalomjegyzék

Előhang egy többre utaló olvasathoz	7
Osztálykultúra helyett politikai–kulturális blokkok a kommunikációs jelentések terében (1989–2019)	9
Látszatok zuhatagától a félperiférikus orientalizmusig. Margináliák az orbáni alávetés rendszeréhez	55
Tudományos válaszok és uralmi felhatalmazottságok. Körkörösén a karizma, hatalom és kivételesség bűvöletében	67
Olvasatkeresések	71

Előhang egy többre utaló olvasathoz

Alkalmi íráskép és reflexió, tanulmány és kritikai esszé régebben sem volt azonos műfaji kategória, s tán ma sem az. Ha ürügyet keresünk a két alábbi szövegformula közös hangneméhez, keserves kényszeresség nélkül talán leginkább a történetiséghez és lokalitáshoz láncoltságuk közös vonzásköre az, amely rímelő gondolatiságba, vagy reflexív tárgyiasítás bűvkörébe emeli a kettőt. Egy nyolcvanas évekbeli komplex kultúra-firtató rendszerlogika és egy mai emlékezetpoétikai illanat még így is csak akkor fér provokatív együttesbe, ha épp nem anciennitás vagy modernitás, inkább az identifikációs hagyományképek összehangolható változatai adják a közös alaphangot. Helyek és hangnemek, értelmezési horizontok és interpretációs paradigmák megléte, a határ- és önazonosság-problémák vizsgálata éppúgy megfér a történelmi regény hordozta tradícióban, mint az a kulturális régióhoz kapcsolódó társadalmi hagyomány, amely életviteli reflexiók sokterűségével szembesít, miképpen Józsa Péter kultúrakutatási módszere is tette, vagy ahogyan az emlékezet prózapoétikai működése, a határ- és önazonosság-problémák vizsgálata kínálja szinte ugyanezt a kortárs délvidéki–vajdasági irodalomban. Belátásom szerint (avagy rálátásom alapján, minthogy nem vagyok jelen kellő avatottsággal a Délvidék poétikai tájrajzában) a jelenhorizont és a táji–téri önazonosság eszköze is éppúgy jelen van a társadalmi világ „kulturális tömbök” formátumában elemezhető strukturalista örökségében, mint ugyanakkor nemcsak a tájra, a társas térre vagy a konvencionális közlésmódba kalauzoló belátások, hanem az utóbbi fél- vagy negyedszázad regényeinek evidens módon megjelenített zeneisége.

Talán nem vezet túl messzire, ha itt utalok az időiség és a topológiai relevanciák, együtthangzások olyasféle kérdéseire, melyek konstans mivolta mintegy meghatározó maradt az *Új Symposion*-nemzedék alkotói számára, s melyeket épp a kultúrák közötti kultúraköziség alaptézise értelmében vizsgál Thomka Beáta a *Déli témák* esszékötetében, vagy a *Regénytápaszlat* monografikus igényű narratíváiban.¹ Thomka tudatosítja bennünk, mennyire fontos, hogy a problematizáló értelmezésmód (vagy legalább megközelítési szándék) miképpen visszhangzik a visszatérő, élethelyzet-fikciókban és elbeszélés-poétikai kérdések terén formálódó poétikai jegyekben is feltűnő momentumok ott, ahol a megfigyelés maga is részévé válik a kommentárnak, az értelmezés kérdésekre fókuszáltsága pedig nem pusztán fikcionalitásokban mutatkozik, hanem ebben mindig „hangsúlyos szerepe van az emlékezetkultúrának. Különös komplexitású az elbeszélők, önéletrajzi figurák azonosságtudatának és új nyelvi identitásteremtésének kérdése is” mindez.² A Józsa Péter fölfejtette regényolvasati és társadalomszemléleti komplexum, valamint a Józsa halála óta eltelt négy évtized sem az irodalomszocioló-

¹ Thomka Beáta: *Déli témák*. zEtna, Zenta 2009.; Thomka Beáta: *Regénytápaszlat*. Kijarat Kiadó, Budapest, 2018.

² Thomka: *Regénytápaszlat* i.m. 250.

giában, sem a komplex kultúrakutatás művészeti terekre kiterjedő közös dolgai terén nem sarkallt másféle irányba fordulni, legfennebb az értelmezési horizontba került be sokkal mélyebben az életvezető értékek társadalmi meghatározottságának „topológiai értéke”, a poliszférikus újnylevi megértés fölöttébb szükséges dimenziója, mely valamely régió, a kulturális kölcsönhatások kavalkádja terében, vagyis sűrű elemzeshálóban valósítja meg azt az új nyelvi identitásformálást, melynek révén valamiféle össz-művészeti jelentéstartomány fogalmazódik meg az emlékezetstratégiai újraformálások során. Társadalmi tömbök, relációs sűrűség és térségi kölcsönhatások szólítanak tehát újraértelmezni, megnevezni, a „nem-helyekből” lakott és értelmezett helyekké avatni mindazon szférákat, melyekben a történetpolitikai és értelmezésméleti ráhangolódás nem a lehetetlen parttalanság, hanem a kitágult fogalomtár készletetése nyomán indulhat valamiféle irodalomantropológiai megjelenítés felé. Ebben tehát az emlékezet konvenciói, a külső kényszerek interaktivitásra serkentő hatásai, a regényműfajok valóság-leképező erejének tanulságai egyaránt nemcsak a tájba, a társas térre vagy a konvencionális közlésmódba kalauzolnak, hanem a regényvalóságok evidens vagy megjelenített zeneiségébe is bevezetnek, harmóniákra és ellenpontokra, crescendókra és diminuen-dókra hangolva az értelmező narratívát.

Túl direkt lenne, ha itt arra hivatkoznék: *Közös Dolgaink* nemcsak belátásokra, másféle tudásterületek lehetséges összhangjára, ellenpontjaira és „szólamkottáira”, ezek közös olvasatának felfrissített akusztikájára csábítják a figyelmet, de egyben kínálkoznak is a társadalmi rendszerek, törésvonalak, belső migrációs tartományok, tudástörténeti visz-szatekintések és interaktív máskéntgondolások kihívásai számára olyan provokatív tartalommá lenni, amelyet okszerűségében is sürgető lehetőségként tekinthetünk. S amennyiben példaképp a vajdasági történeti regény, a „déli témák” topográfiai és retorikai kísérletei számos lehetséges, új esszépoétikai kihívásokkal sugallnak megfontol-nivaló elbeszélhetőségeket, úgy a „másra mutató műfajolvasás”¹ valójában a narratív identitások felé megtett másféle belátások kísérlete lehet. Igaz, a kultúraszociológia, a befogadástudomány vagy körülírható társadalmi referencia-tartomány sokszorosan válto-zott a nyolcvanok évek óta, de épp a kortárs elbeszélő műfajok és mitopoétikák kész-tethetnek a társadalomtudományi újragondolások elkezdésére. Tradíciókkal, konvenci-ókkal, migrációkkal és a szellemi határátlépések egész hagyománytalan újragondolá-sával akár...

¹ Bencze Erika: *Másra mutató műfajolvasás. A vajdasági magyar történelmi regény a XX. század utolsó évtizedében*. Napkút Kiadó, Budapest, 2009.

Osztálykultúra helyett politikai–kulturális blokkok a kommunikációs jelentések terében (1989–2019)

Kulturális blokkok és jelentésváltozások, társadalmi–ideológiai tagoltság és elfojtott kommunikációk néhány dimenzióját idézem föl az alábbi írásban, mely talán inkább emlékező értékű tudományos gesztus, mintsem, rendszerezett politikatudományi vagy jelentéseméleti kategóriák Józsa Péter emlékezetéhez valóban méltó kompozíciója. De éppen Józsa írásaiból véve gondolkodási mintát, úgy gondolom, hogy a társadalmi aktorok empirikus vizsgálataiból, a napi politikai gyakorlat leszűrhető tanulságaiból, a makrotársadalmi állapotokat vagy a politikai alrendszer tagláló írásokból rendszerint hiányzik annak a *folytonosként megmaradt társadalmi diskurzusnak* jelenkortörténeti regisztrálása, amely a rendszerváltozás közepette is az egyes társadalmi szférák, kulturális és politikai miliók reflexív kölcsönkapcsolatára figyelmeztet. E diskurzus rendkívül árnyalt, de javarészt a *szimbolikus* szférában zajlik, s hol célpontja, hol bázisa, hol pedig háttere a kortárs folyamatoknak; mindenesetre olyan *jelentésséget* hordoz, amelyet nem a kvantitatív politikatudomány eszközeivel kell/lehet mérnünk, hanem valamely puhább, érzékenyebb, a társadalmi térben zajló folyamatok finomságaira is összpontosítani képes módon. Vagyis leginkább az *antropológia* nézőpontjából és eszközzel, amely a politikai diskurzust nem csupán a belülről aspektusából tekint, hanem kívülről is látja, s mégsem válik idegenné tőle.

„Az a szelektív értelmezési mechanizmus, amely által a megtermelt jelentések beépülnek egy mindenkor már működő jelentésstruktúrába, magyarázatot adhat a kultúrák viszonylagos koherenciájára és stabilitására” – írja Józsa Péter az 1979-ben megjelent, *A jelentés és a társadalmi kommunikáció* című elemzésében. Dolgozata egy pontosan körüljárt tartományról szól az esztétikai szövegek terében, amely lehetővé teszi egyfajta „szociológiai szinten értelmezett nem-működés” jelentésteli rögzítését. Józsa úgy gondolta: *„ha a társadalom egészében szakadatlanul és tömegméréteken zajló kombinatorikus játékok a maga totalitásában szemléljük, a meg-nem-termelt jelentések nem tekintendők nem-létezőnek, hanem csak elfojtottnak, vagyis adott alkalmakkor váratlanul feltörhetnek. Ebben az értelemben az élet ún. objektív változásait mindig a jelentések változásai közvetítik. (...) Ez a tényező, a különböző csoportoknál megtermelt jelen-*

tések folytonos konfrontációs folyamataival kombinálódva, magyarázatot adhat a részleges és globális változásokra és forradalmakra”.¹

Józsa szerint az emberi gyakorlat, viselkedés és diskurzus akképpen illeszkedik egymásba, hogy a megfelelő környezeti elemek mit *jelentenek* a megfelelő aktorok számára (a kiemelés Tőle való). Nyilvánvaló ténynek veszi, hogy az emberi diskurzusokat nem lehet két nagy szférára elkülöníteni aszerint, hogy az esztétikumot a többértelműség jellemzi, a nem-esztétikumot pedig az egyértelműség, hanem a növekvő többértelműség kontinuumában kell érvényesülnie a jelentés-konstruálás szabadságának, akár az alkotói, akár a közvetítői, akár a befogadói szinten, tehát szinte minden emberi diskurzusban. Józsa hitelt érdemlően állítja, hogy a feladók a szövegeket a lehetséges jelentésekre vonatkozó *feltevéseik* függvényében termelik, de a címzetteknel a jelentések ettől függetlenül a *szükségletek* szerint termelődnek meg. Maguknak a közleményeknek objektivitását pedig azzal méri, hogy létezik a kompetens elitnek egy olyan állásfoglalása, amely definiálja egyes szellemi termékek közleményét, jellegét.

Bár Józsa Péter a maga vitathatatlanul fontos meglátásait kifejezetten az esztétikai szövegek megítélése, értelmezése, és a jelentéstulajdonítások téves vagy korlátozott minősége szempontjából taglalja, gondolatmenetének éppen az antropológiai, kultúraelméleten túli közelítésben van további kiemelhető jelentősége. Napjaink kihívásai immár szélesebb kontextusra érvényesen igazolják, illetve imitt-amott módosítják Józsa néhány meglátását. Akár ha a sztereotip kódszintek foglyait, az azonosulási kényszereket elfogadókat nézzük,² akár ha „*a mindenkori kompetens elit normativitásából merítjük a kritériumokat*” – szembetalálkozunk a *megengedett* és a *kívánatos* értelmezésekkel. Józsa terminológiáját most a politikai közlésnyelv, a politikai kultúrabefolyásolás mezőjében fölhasználva azt találjuk, hogy az esztétikai szövegek kódjai immár nem az előírásosság mentén, nem a tűrt és a tiltott üzenetek termelési folyamatában kapnak szerepet, hanem annál sokkalta tisztább (bár kevésbé „egyértelmű”) kontextusban függenek a *társadalmi közlésgyakorlattól*. Józsa nyíltan megkerülte „a közlemény objektivitásának problémáját”, illetve ezt láthatóan a „kompetens elit” olyan állásfoglalásához kötötte, amely elvileg definiálja az egyes szellemi termékek jellegét, közlésdimenzióit. (Hadd tegyem hozzá a magyarázatra nem szoruló feltételezést, hogy nem az uralkodó pártelitre gondolt...) Minthogy messzire vezetne magának az objektivitásnak körüljárása, magam is elhagyom ezt – s csupán arra támaszkodom Józsa gondolatmenetéből, hogy „*ugyanis a mindenkor érvényes esztétikai normativitás már az 'élettényekre' nézve is olyan értelmezést követel, amelynek összhangban kell lennie az adott normativitást képviselő társadalmi csoportok értékrendszerével...*”. Végző soron arról beszél tehát, hogy (nyilvánvalóan nemcsak a „magasművészeti termékek befogadása” terén) léteznek olyan *társadalmi tények*, amelyek erősen jellemzik a kulturálisan deprivilegizált társadalmi rétegeket, akiknél a „meg-nem-termelt” jelentések nem tekinthetők egyúttal

¹ Józsa Péter: A jelentés és a társadalmi kommunikáció. *Kultúra és Közösség*, 6(1979): 1. sz. 17.

² Pataki Ferenc: *Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle*. Scientia Humana, Budapest, 1993.; Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája. Tanulmányok*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1993.; Vajda Mihály: *A történelem vége? Közép-Európa – 1989. Századvég*, Budapest, 1992.

nemlétezőnek is, hanem csak elfojtottnak, retardáltak, rejtjelezettnek, intim szférákba szorultnak vagy másfajta reprezentációkba átkerülteknek, egyszóval éppen az inter-kommunikációs és kultúraközi kölcsönhatásoknak kitettek ezek is.

Amiről Józsa ürügyén itt szólnék, az a meg-nem-termelt jelentések egy sajátos egyvelege, amely mintegy tíz esztendővel Józsa halála után, a „rendszer-váltásnak” nevezett korszakban került elő nagy mennyiségben: ugyanis egy normatív erővel sugallt, de eként társadalmilag egyértelműen *el is utasított* jelentésségről van szó, amely révén a politikai hatalom a *nem-esztétikai szférában* próbál diskurzust kezdeményezni (meg nem nevezett) kulturális és/vagy politikai blokkokkal, de mindezt sikertelenül, sőt a *téves* (vagy manipulált) *jelentéstulajdonítás* folyamatában teszi, s olyan metaforikus politikai kontextusban, amely a politikai intézményesülés és a nyelvbe öltöztetett hatalmi beszédmód sajátossága. Ezt a jelentésséget kívánom azután a kollektív történeti képzetek egy sajátlagos dimenziójáig elvinni, nevezetesen a nemzeti emlékezet és a kulturális örökség értéktulajdonító funkciójáig.

Józsa számos jelentéshordozó fontosságú „téves értelmezést” illetve sztereotípiarobbanást hoz föl példaként arra, hogy miféle *ideologikus* elemek vannak jelen a kommunikációs aktusok kódolói és befogadói értékterében, s hogy adott esetben ezek nemcsak az esztétikai szinten kerülhetnek ellentmondásba a társadalmi csoportokra jellemző *kód-készletekkel*, hanem – mivel a kódok ismerete vagy felismerése kultúra dolga – szociokulturális determinánsokként vagy azok szimbolikus rögzüléseként is működhetnek. Mindezt abban a *mai történeti kontextusban* szeretném fölmutatni, amelyben a társadalmi átalakulás és a vele járó számos ideológiai „jelentés-átkódolódás” szinte lehetetlenné teszi azt kimutatni, milyen „kompetens elit”, milyen normatívarendszer és milyen jelentésrendszer működteti a dolgokat, kik „uralják” az átmenet (a rendszer-váltás) mentális időszakát. Következtetésem írásom elején a rendszer-váltási kezdetek, majd a folytatás időszakai révén napjaink látképe felé formálódik, a végére maradt tónusában az lesz, hogy kultúrát és történeti emlékezetet formálva látszólag magabiztos tételelességgel terjesztjük ki mentális határainkat, nemegyszer olyan idegen vagy rokon övezetekre is, amelyek ennek ellenállni próbálnak. A kulturális értelmezési gyakorlatok ezáltal számos esetben gyarmatosítási törekvést tükröznek, nemegyszer pusztán mint szimbolikus politikai határzónák formálói is. A határok és határátlépések állandósult rendszerében ugyanakkor a közlési, leolvasási és hatékonysági *rövidzárlat* határozza meg a jelenkori kommunikációs viszonyokat – ennek bizonyítását kíséreltem meg az alábbiakban, az irányított párbeszédnek egy új, a politikai „rendszer-váltás óta” kialakult példázatával. Két szinten közelítem meg mondandómat (már az első blokkban is): a társadalmi struktúra-elemek és a szimbolikus realitás szempontjából.

Társadalmi struktúra és politikai blokkok

Nemigen szorul külön igazolásra, vagyis szinte elvitathatatlanul ismeretes, hogy a mindennapok politikai közléstartományában jószerivel mindig jelen van egy hatékonysági szempontú, struktúraalkotó elemeket befolyásolni próbáló *kommunikációs* hatás-

mechanizmus. Ilyen például a rendszerváltás előestéjén már megkezdődött és a jelentéstulajdonítás érvényességéért folytatott permanens küzdelem, amely akár a nemzetpolitikai teoretizálásban, akár a nemzetkonstrukciók felmelegítése vagy a kollektív emlékezet mozgósítása alkalmával még napjainkban is folyik. Olyan „vitatémák” övezik ezt a struktúra-elvű kommunikációt, mint a szocialista örökség átvétele vagy a diszkontinuitás vállalása, az előző rendszer kiszolgáló apparátusainak latens továbbélése és meghosszabbított lojalitás-vállalása, szemben vele a tradíciók által megkötött szereptudatok, a konzervatív magatartások és a „modernizációs paradigma”, a magyar társadalom „pilléresedése” és a vallási-politikai mentalitáshagyomány térbeli eloszlása, a történelmi pártok és a modern választási pártok funkciója, a tudatos politikai jelöltállítás kontra állami felügyelet stb. E befolyásolási aktus első állomása mindjárt az „átmenet” hajnalán a társadalmi javak és tőkék cseréjének, birtoklásuk jogának *szimbolikus piacositása* volt. (Erre pártok és kormányok, képviseleti szervezetek és érdek-lobbik egyaránt ráindultak, mégpedig a térbeli eloszlástól sem függetlenül, vallási vagy tulajdonosi körben érintve). A társadalmi javak terén a hozzáférés és a jelképes vagy tényleges birtoklás egyik legfőbb eszköze a jelentés-átfestés illetve -átruházás lett, amely a szimbolikus politikai mezőben számított hatékony befolyásolásra. (Utalhatnék itt Nagy Imre újratemetésére mint „nemzetfeltámadás” jelképére, vagy a Pozsgay-féle ’56-os „felkelés”-definícióra, amely a forradalmi tradíciót „kezdté ki”, később a „Tovariscsi koniec” gesztusára és hasonló szimbolikus megnyilvánulásokra, de ezeket itt nem kezdem sorolni, mert részben már írtam róluk *A másik Magyarország – avagy poszter és szociális tér* című dolgozatomban.¹⁾

Amit ennek ürügyén terítékre hoznék, az a szimbolikus beszédmodok egy sajátos verziója, mondhatnám „rendszer(váltás)-tipikus” megnyilvánulása, amely a kollektív emlékezet-építés stratégiáiba épül be. Minthogy szimbolikus politizálásról van itt szó, maga az érintett vagy érdekelt társadalmi szféra nem tűnik kellőképpen „egzaktnak”, vagy mintha nem lenne megnevezhető... – pedig hát nem így van. Éppen Józsa révén tűnik megnevezhetőnek, hol „lokalizálhatók” az érintett társadalmi aktorok, s cselekvéseik, hovátartozásuk milyen jelentéstérben lesz megnevezhető.

Az *értelmezés* szuverén voltának vagy autonóm határainak egyértelműsége hatékony eszköz egy jelentéstulajdonítás esetén. Magyarán a politikai üzenet akár hat, akár nem – azt mindenesetre közzéteszik (persze, magával a hatni akarás szándékával-céljával). De a megértés fokai az egyén kritériumrendszerének, a számára való érvényességnek lépcsőit jelentik. Ennyiben zárójelbe is tehető az értelmezések „helyességének” problémája, vagy ahogy Józsa írja: „*ami számít, az a radikális és tömegméretű differenciáció társadalmi ténye*” a *jelentések termelésének* mechanizmusában.² Mindez nemegyszer csak ürügy (pretextus), aminek csak az a funkciója van, hogy jelentést lehessen ráruházni. A dekódolás, a megértés, a szimbolikusan szervezett tudáskészlet használata, illetőleg az előzetes háttértudás értékelő mozgósítása egy politikai-ideológiai rend-

¹ A.Gergely András: *A „Másik Magyarország” – avagy poszter és szociális tér. Szivárvány*, Chicago, 33(1991): 11. sz. 118-122.

² Józsa: *A jelentés és a társadalmi kommunikáció* i.m. 12.

szervátozás időszakában és a karizmatikus vállalású politikai kultúra elervénytelenedése idején fokozottan nehéz. *A feladók feltételezése*i ezen a szinten *nem találkoznak a címzettek szükségleteivel*...

A kérdés alkalmasint az is lehet: voltak-e, vannak-e egyáltalán jelentéstulajdonításértékű feltételezések, szimbolikusan megjeleníthető tartalmak, s milyen arculattal mutatkoznak?

A mai magyar társadalom nagyszerkezetének, illetve szerkezeti elemeinek szimbolikus befolyásolásakor a gyakorló politikusnak meg kell küzdenie avval a nehézséggel, hogy mivel a pártállam utolsó éveiben meglehetősen szétfolyóvá váló társadalomszerkezet még átláthatatlanabbá vált a rendszervátozás időszakában, ezért az üzeneteknek nincsenek konkrét címzettei. Van ugyan egy feltételezett és befogadásra késznek tekintett társadalmi tömeg, de ennek tényleges reflexióiról nemigen van mérhető hatáselemzés. Szisztematikusan átgondolt ideológiai vagy politikai rendszerátalakítást az eddigi változások nem mutattak. *A rendszerváltás politikai programja* mind a politikusok, mind a társadalom szempontjából akként tekintette a változásokat teljes körűnek és befejezettnek, ha a „rég rendszer” képviselői végképp eltűnnek a politika, a gazdaság és az érdekbefolyásolás számottevő helyszíneiről. A forradalom nélküli, jelképes „nagytakarítás” azonban nem tudta megbízhatóan biztosítani a társadalomszerkezet tervszerű változását, még kevésbé ennek kormány szinten megformált kommunikációs háttérét, s még ennél is kevésbé a kormányzati „üzenetek” célba érését. Az MDF 1990-es kampányideológiája és a parlament által elfogadott kormányprogram a társadalmi cselekvők formálisan szabad karakter- és szerepváltoztatására adott biztatást, anélkül, hogy ehhez ténylegesen bárminemű összehangolt cselekvést is biztosíthatott volna. A rendszerváltást, ennek szükségességét föltehetően a társadalmi többség örömmel üdvözölte, de a rendszerváltoztatás *módja* volt az, ami a kormányprogram közzétételének pillanatától sötétben maradt, sokak számára az még ma is. A rendszer-változtatás mint pártprogram, eltérő célokat foglalt magába a különböző pártok terveiben, valamint eltérő támogatásra talált magukon a pártokon és a kormánykoalícióban belül, továbbá mint politikai program még sokszínűbb visszhangra talált a társadalom viselkedésében. A pártok alapelgondolásait tekintve a legszembeötlőbben a gazdasági célképzeteknél voltak nagyságrendi különbségek a „megengedett” és a „kívánatos” szintek között. A közheles politikai üzeneten túl a pártoknak alig voltak érvényes képzeik a megcélzott társadalomszerkezetéről, hát még az életmód, az identitás, a mobilitások, a deklasszálódások, a korosztályonként módosuló szocializációs modellek, a politikai-kulturális rétegzettség, a csoportos vagy réteg-aspirációk együtteséről. De míg az induló program-üzenet nyíltan és látványosan tartalmazta az átmenet céljait, a múlttal való szakítás gyökerességét, a jobb jövő reményét és megteremtésének néhány ágazati tervcélját, addig a rendszerváltást levezénylő kormány részletesebb programja már csak szociális, egészségügyi, oktatáspolitikai tematikákat érintett, a szociokulturális struktúrákat illető jövőképeket nemigen alapozta meg. Mindenesetre a makrostruktúra változtatása mint politikai cél nem jelent meg a kormányprogram eredeti szövegében, *mégis a rendszerváltás egyik legkomolyabb latens ígérete*, kommunikatív komplex *üzenete* volt. Mi

több: nem is egynemű ígervény volt ez, és nem is csak a kormányzópárté, hanem az egyes pártok a gazdasági rendszerváltás várható lépéseivel összefüggésben hangoztatták egy-egy társadalmi nagycsoport támogatásának, jobb pozícióba segítésének haszthatatlan szükségességét. A „feladók” jelentésszerű üzenetét erősen sarkítva 1989–90-ben az MDF programja „a kis- és középgazdaságok megerősítését tűzte célul”, a Magyar Néppárt a tulajdonos parasztságot pártolta volna, az MSZP a kis- és nagyvállalati szférát mentette volna meg, a Független Kisgazdapárt a parasztság és a nyugdíjasok, a VOSZ a kisvállalkozók patronálását szorgalmazta stb. Az Antall-féle koalíciós kormányzat fő ígérete a korábbi, mereven formalizált, szociológiailag hamis, jelentésszerűségben elavult osztályelmélet alapján idealizált-átideologizált *társadalmi struktúra felszabadítása*, és a társadalmi-, illetve a magántulajdon közti válaszfalak robbantása volt. (Beleértve a tulajdon, a mozgásszabadság, a kárpótlás, a gazdagodás, a piaci kapcsolatok, a nemzetközi érvényesülés stb. jelképes visszaajándékozását a „népnek”). Ugyanígy latens, konkrétumok nélküli pártprogram-tartozék volt a stabilitás megőrzésének és a struktúrabiztonságnak, vagyis a nagyarányú és végletes társadalmi szétválás megelőzésének ígérete. Az MDF a maga középpárti szerepkörét is szimbolikusan megerősítette azzal, hogy „középosztályosítási” programját helyezte célkitűzése középpontjába, mintegy sugallva, hogy hívei *egységes, kompakt kulturális-politikai blokkot alkotnak*, s a társadalom java része a „társadalmi közép”-en helyezkedik el, ami által természetes bázisává válhat a középrétegek „alulról jövő” fejlődésének és a tulajdonos középpolgárság megerősödésének. Ezt a programszintű törekvést mindaddig sikerült az MDF-nek tartania, amíg a belső viták és a koalíciós alkuk nyomán egyre inkább a történelmi középosztály visszaállításának, restaurációjának készítése kapott nagyobb támogatást a párton belül és a párt társadalmi holdudvarában.

Maga a rendszerváltoztatás jelképes levezénylésének és a *politikai struktúra* elemeit átalakító céltudatos tevékenységnek társadalmi elfogadtatása merészen vállalt eszköze volt az MDF-kormánynak. A „változtatásnak” elsődlegesen a politikai központtól jövő célmegjelölése, illetőleg a régi hatalmi szerkezet radikális átalakítása politikailag artikulált célja volt a hivatalba lépő kormánynak, amely a maga hosszú távú legitimitását is javarészt ebből a programcélból kívánta kitermelni. A választási kampány szlogenjeitől, amelyek nyílt üzenetként kommunikálták a változásokat (mint a „*Tavaszi nagytakarítás*”, vagy a „*Tudjuk – Merjük – Tesszük*”), inherensen azt ígérték, hogy az addigi lefojtott, korlátozott, ellenőrzött vállalkozókedvet felszabadítják és politikai prioritás rangjára emelik; s végül is majd minden párt programjai ugyanezt hirdették. Az egyoldalú „diskurzus” alaptónusában mélyen gyökerezett a „kapitalista átmenet” szellemisége és annak reménye, hogy a társadalmi és a politikai struktúrát illetően seregnyi illúzió és optimista jövőremény kialakulása lehetséges, sőt: a sugalmazás, az üzenet elsődlegesen is a megvalósíthatóságra vonatkozott, függetlenül annak kivitelezési esélyétől.

A politikai struktúraváltás elsődleges célja és útja mind a célkitűzések, mind pedig a rendszerváltó program szintjén a politikai pluralizálódás volt, beleértve a meglévő pluralis érdekkifejeződés pártos és képvisleti érvényesítését, függetlenül a hatalomra ke-

rülő párt(ok) egyéni érdekcéljaitól. A pluralizmust, mint megteremtendő eszközt nem annyira honi ismertsége, hanem *szimbolikus jelentősége* miatt szorgalmazták a porondra ugrott parlamenti pártok, s erre kevésbé az amúgy is plurális civil társadalomnak, sokkal inkább a belsőleg megosztott politikai hatalomnak volt szüksége. *A rendszerváltozás pártszférában és politikai miliőben végbemenő hozadéka mellett azonban nem kevésbé fontos volt a társadalmi rendszerváltozás mértéke, magyarán a társadalmi makrostruktúra ígéretes átalakulása.* Lokálisan éppúgy, mint országosan, jelentős differenciálódás indult meg a megélhetésre és felhalmozásra egyre nehezebben képes népesség, illetve a fölhalmozni, vállalkozni, kockáztatni kész, s erre speciális forrásokat, képességeket és kapcsolatokat mozgósítani tudó népesség között. Tudjuk persze, hogy a társadalmi megosztottságnak mind a politikai pluralizálódás, a pártosodás és a gazdasági érdekek politikai szintre konvertálása, mind pedig a korábbi, korántsem oly merev társadalmi tagoltság terén milyen jelentősége volt, illetve lehetett. Eltekintve azonban a pusztán teoretikus dilemmáktól, annyit mégiscsak értékelhetünk az MDF-kormány egykori célkitűzéseiből, hogy bár a rendszerváltozást nagy társadalmi támogatottságra hivatkozva tervezte végigvinni, de kezdetben sem igen, utóbb pedig még kevésbé számolt a *társadalmi jóváhagyás* mértékével. Nem érzékelte a rendszerváltó kormányzat, hogy a politikai struktúrába korábban belenyugvóan betagozódó népesség milyen mérvű mobilitási aspirációkat dédelgetett és rejtett el a rendszerváltozás előtt, tehát nem lehetett tudni, hogy a végbement társadalmi struktúraváltozás mellett végbemehetett-e szimbolikus struktúraváltozás is a rendszerváltoztatásban menedzseri–koordinátori szerepkört viselő átmeneti kormány(ok) funkcionálása alatt.

Az „ancien régime” hatalmi közbeszédjében már a szókincs és a stílus rétegeiben is jelen volt az a szemantikai jelentéstartalom, amely rendszerint benne van minden nyelvi kódban a politika környékén, főként *a függőségi viszonyok* és ezek intézményesítettsége terén. Józsa Péter, amikor a kulturális blokkokat elemezte – persze más makrotársadalmi viszonyok közepette – ugyancsak figyelemmel volt a különböző *szemantikai konstrukciók* jelentésterére. Akkoriban, miként ma is, a „direkten politikai” miliő mellett megvoltak a privát szféra és a kommunikatív kapcsolatok intim normái, amelyek a rendszerváltoztatás politikai forgatagában nem érvénytelenedtek el. Igaz, ma már jóval nehezebb a társadalmi tagoltságon belül az egyes kulturális–politikai blokkok funkcionális megkülönböztetése, de viszonylag karakteresen polarizálódik a nemcsak szimbolikus, hanem a mentális szerepek áthangoltságát jelző „politikus/nempolitikus” dichotómia, különösen *a hatalmi struktúrához kötődés* és az ellenzéki mentalitás kiformálódásában, illetve ezek többszörös változása formájában (aszerint például, hogy éppen ki képviseli a „politikai bal” vagy a „jobb” oldalt, ki pozicionálja magát a centrumba stb.). A hatalmi struktúra ismét olyan keretté lett a rendszerváltás három évtizede alatt – amely szimbolikusan a népesség „egészének” terveit, váramozásait, vágyait artikulálná –, a maga társadalmilag személyes képviselőjét azonban senki sem érzi át, mert *sem a valódi társadalmi tagoltság, sem a politikai tagoltság nem fejeződik ki a parlamenti vagy a párttagoltság formáiban.* A hetvenes–nyolcvanas évekbeli mozdulatlan, vagy inkább mozdíthatatlannak tűnő egzisztenciális stabilitást és uralmi folytonosságot a

nyolcvanas évek közepétől egy lassan elpuhuló konzisztenciájú hatalomtechnika váltotta föl, amelyet a politikai közérzet szintjén és az uralomgyakorlás terén egy összeomlás-szerű válság követett, látszólag lehetőséget kínálva a hatalom és a politikai társadalom térbeli dimenzióinak és szereposztásainak *átrendezésére*. Ez azonban *mindmáig elmaradt*; a politikai mező sokszínűbb lett ugyan, látványosan plurális a többpárti tagoltság kialakulása révén, de a leszakadástól semmi sem mentette–mentheti meg a társadalmi és a politikai perifériákat, míg a *politikai–uralmi centrum gyorsan újraközpontosodott*.

Ami korántsem meglepő: a modernizáció „kölcsonös egyetértést” megcélzó politikai kultúrájától, s az ezt népszerűsítő üzenetektől, az új normák autoritásától igen gyakorlatiasan leszakadt vagy távol maradt a „társadalom autonómiája”. Nyilvánvalóvá lett ismét, hogy a rendszer- vagy szerkezetváltásban megint kitermelődött a hivatásos politikaművelők politikai–kulturális blokkja (érdemes itt emlékeztetni a korai MDF-évek parlament-kritikáira, a jogászok és pedagógusok betörésére, az értelmiségi típusú politikai blokk képviseleti megerősödésére. Ha az „ántivilágban” idegen volt is az állami és a pártirányítástól a közvélemény tudomásulvétele, s a másik oldalon érthető volt minden átlagember kritikai távolságtartása, tartózkodása a rendszer támogatásától, legalább megmaradt az alávettettek jellemző cinkos, leplezett szolidaritás, és kialakulhattak a közember számára itt-ott átjárható kiskapus megoldások.

Napjainkban viszont egyértelműen lehetetlenné vált mindenfajta, akár szimbolikus közösségi ellenőrzés az állam, sőt a pártok és a gazdasági szféra fölött is, s szinte ideológiailag „indokolhatatlanná” vált bármiféle nézetkülönbség megfogalmazása, minthogy a „plurális demokrácia” megteremtésének dicsőségével a *hivatásos politikusok* sokszorosán védettebb, rejtettebb szférába húzódnak, mint korábban voltak. Mindeközben a politikai beszéd homályos többértelműséggel, viszont kitartó retorikával szól arról, hogy meg kell teremteni és ki kell bővíteni a politikai demokrácia intézményeit, s olyan strukturális változásokat kell hozni, amelyek messzemenően meghaladják a pusztán politikai vagy gazdasági szféra maximalizált hatókörét stb. Az új rezsim hivatalos ideológiája ismét a változások „igazi” képviselőinek legitimációja lett, szembeállítva őket a népesség széles köreiben hitelüket veszített „rendpártiakkal” (volt párttagokkal, „átmentett” szocialistákkal, színüket váltó nemzeti demokratákkal stb.), és a változásban nem érdekelt társadalmi szereplőkkel. Ezt követően azonban mind az új ideológiai tájoltság, mind a politikai várakozások többsége azzal segítette a *közös nyelv* megtalálását a korábbi (központi vagy helyi) *hatalmi eliten* belül található reformerekkel, hogy a személyesen közvetített direkt kommunikációt a „mediatikus” közléstípusba segítette át. Ebben eleve bennfoglaltatott a hosszú távú önlegitimáció beépített bombája: idő kell, mondta az új hatalom, amíg bizonyítani tudunk, s mivel ebben mindenki érdekelt – szólt a sugallat –, közös sikerünk feltétele a közös cél és a kollektív cselekvés, elsődlegesen pedig a mi uralgásunk. Aki pedig ebben nem segít (vö.: „aki nincs velünk, az...”), az immár nem egy politikai párt vagy mozgalom elutasításában bűnös, hanem a társadalom egészének érdekeit veszi semmibe (korábban ez az „össztársadalmi érdek” formulába volt bugyolálva). E legitimitást garantáló álláspont igen

megfontolt politikai éleslátásról bizonykodik és viszonylag egyértelmű üzenetet hordoz: mivelhogy a formális demokratikus intézményrendszer kiépült, lehetetlen immár kritikai magyarázatot keresni az új politikai kultúra viszonylagos instabilitására, illetve a koherencia hiányára. A politikai üzenetek „feladói” ismét egyoldalú diskurzusban kerestek tehát fogódzót, és a társadalomnak címzett üzeneteik olvasata a változó politikai–kulturális blokkok szempontjából korántsem demokratikus tartalmakat hordozott, hanem a nyelvi magatartással megerősített „legitim” hatalmi pozíciót és az új hatalom „többre képességének”, „jobbra vállalkozó merészségének” mítoszát. Az idők során ezt az „Én vagyok a Megoldás!” típusú ígéretet Horn Gyulától Torgyán Józsefen át Orbán Viktorig megannyi pártvezető kinyilatkoztatta és retorikailag erre épített sikerorientált stratégiákat.

Mindebből, és a társadalom java részének politikai távolmaradásából, aktív depolitizálódásából következően a társadalom *politikai struktúráját* ismét elsősorban az elit döntéshozó hatalma határozta meg, s a struktúra felső szintjét az átmeneti kormányzás időlegessége, a sikerképesség bizonyításának kényszere, a mesterséges politikai karizma kialakításának igyekezete, a hangzatos, de formális demokráciára törekvés, valamint a társadalmi apátiára építő rövidtávú előnyszerzés tette megfoghatatlanul puhává. A politikai főhatalom függetlenedése a társadalmi szinttől, s arrogáns válaszai a társadalmi kérdésekre egyaránt azt tükrözte, hogy a választásokon elnyert legitimitás és az éppen aktuálisan győztes új hatalom berendezkedése ismét mindenféle értelemben kizárja a társadalom beleszólását az őt magát érintő ügyekbe, annak ellenére, hogy a képviseleti mandátumot nem erre adta. A központi hatalmi stratégia ismét ugyanaz, mint tizenöt vagy huszonöt vagy harminc esztendővel korábban: a rendelkezés és az ellenőrzési szintek kialakításának joga, a saját közös érdek megszervezésének technikája oly módon sajátítódik ki a politikai szféra aktorai által, hogy szinte szociológiailag önálló réteg, egyfajta *politokrata politikai–kulturális blokk* keletkezik, amely szükségképpen szemben, olykor kifejezetten konfliktusban is áll a széles társadalmi érdeksokféleséggel.

Ugyanakkor sem a hatalmi szinten, sem a mikro-miliók szintjén nem lehet szó a konszenzuális érdekegységről, sem pedig a politikai vagy gazdasági extraprofit kormányzati körök általi teljes elsajátításáról, mert a közbülső szinteken és a társadalmi–politikai gúla vertikális járataiban az a korántsem ellenőrizhető vállalkozói érdekközzvetítés alakította ki a pályáit, amely sem a politikai elitfunkciót viselők körében, sem az alávetett szférában nem bízik, és saját hatékonysága mindkettőnek alkalmoszerű kihasználására épül. A szembeszökő *kormányzati önkép* azonban a rendszerváltó pillanatok óta mégiscsak abban áll, hogy a nagytársadalom politikai képviseletét (mi több, egészen a legkisebb körök szintjéig a helyi társadalmakat és civil szerveződések is) híven képviseli vagy kifejezi, s biztosítja az érintetteket afelől, hogy a politikai szervezettrendszer (tehát a struktúra) bázisát illetően csakis pozitív politikai menedzselésről van szó, nem pedig nyílt korlátozásról. S mivel a politikai struktúrát épp a hatalmon lévők szívesen tekintik a társadalmi struktúra hű kifejeződésének, nyilvánvaló, hogy a legitim kormányzat bármit is tesz, azt csakis „népe érdekében” teheti. E *jelentéstulaj-*

donításban a társadalom integráltsága egyértelműen alárendelődik a politikai piacnak, a piac pedig nemcsak mint tevékenységek értékének összemérésére alkalmas terület definiálódik, hanem mint fő szervezőelv, amelynek korlátait senki sem tudja meghatározni, ezért mindent célszerű rábízni...

A „modernizációs alkalmazkodóképességet” persze minden társadalmi szereplő esetében szükségképpen meghatározza a strukturális pozíció, a szervezeti–intézményi mechanizmusban megszerzett hely és befolyás, illetve az uralkodó hatalomhoz fűződő perszonális és szimbolikus viszony – nyilvánvalóan korántsem a homogenizált formában. A rendszer hatékonysághiánya és az *új politikai osztály* delegitimálódása, továbbá presztízavesztése miatt alakult ki az a közvélekedés, amely szerint maga a rendszerváltás is elsősorban az elitek cseréje csupán, a kormányzat a felsőbb rétegek (vagy külső hatóerők) érdekeit képviseli, s épp ezért a működését is mindenekelőtt a jól pozícionáltak, a gazdagok, a régi vagy új politikai szférához tartozók befolyásolhatják. Ámde szó sincs itt a Józsa Péter által leírt „kompetens elitről”. Vélhetően a közvélekedésben annyi megokolt gyanakvás után nemcsak az dolgozik, hogy minden hatalomra került csalónak tart, hanem az is, hogy az állampolgárok többségének tisztázatlanná lettek gazdasági, képviseleti, társadalmi hovatartozási érdekei. Magyarul a változásoktól óvakodó korábbi közérzetet a változásokkal elemi módon együtt járó létbizonytalanság váltotta föl, amely részint a megvalósulatlan reményekből táplálkozik, részint a nem egykönnyen áttekinthető társadalmi tagozódás, átrétegződés élményéből ered. A társadalmi vagy politikai funkcióvesztés, a deklasszáció érzése vagy félelme, illetve a nem tisztázott társadalmi különbségek „jelentése” értékrendi válságot is tartalmaz – s mivel a szimbolikus nép-párti populista ideológiák pontosan ezt igyekeznek kihasználni, hatásukra az emberek valami „régvolt biztonságba” próbálnak kapaszkodni, de elutasítják azt, hogy a rendszerváltás strukturális terheit nekik kelljen viselniük. Ez az egyszerre premodern és posztmodern (így például karöltve értékkonzervatív és pártfüggetlen, nemzetcentrikus és mozgalompárti stb.) politikai magatartás egy korántsem statikus társadalmi tagozódási igényről szól, s a kormányzat számára épp ez a dinamikus jelenség ismeretlen és kezelhetetlen, mivelhogy áttekinthetetlen maga a politizációs folyamat, s lényegét tekintve megoldatlan a valódi képviseleti, felhatalmazottsági mechanizmus is. A kormányzatnak nincs erről a szuverén társadalmi szféráról, valamint a társadalmi struktúra átalakításáról, formálhatóságáról semmiféle valódi képe. Illetve: ami van, az épp a *plurális társadalom megeremtésének mítosza*, öndicsőítő feladatvállalása, amely tisztán formai szinten kacérkodik egy *homogenizált nemzeti identitás* kialakításának esélyeivel is. Ennek a „homogén társadalomnak” szólnak a választási üzenetek és a pártprogramok, közjövähagyásra ajánlott tervek és gyanús „népfel-ség-elvű” utalások egyaránt. A társadalom sikertelen homogenizálását követő atomizáltság kezelése azt célozta, hogy megerősödjön, illetve önállósuljon a *politikaművelők „osztálya”*, s kiépüljön az a játéktér, amelyben a képviseleti szereplőknek saját pályája lehet. Ilyetén módon a kormányzat maga is hozzájárul a társadalmi struktúra alakításához, csakhogy szempontjai nem szolidaritáson alapulnak, hanem strukturalista–pragmatikus politikai érdekeken. Ehhez az autoritás-szerephez hívja segédszereplőnek

a kormányzat az *új technokráciát*, amely a politikai célok megvalósításának ügyét viszi át a gyakorlatba, és a politikai–kulturális érdekcsoportok között feszülő profitszerzés haszonélvezetéből pragmatikusan termeli ki önfenntartó energiáit. Járulékos hatalma, többé-kevésbé pártfüggetlen természete, célracionális hangoltsága és általános intézményi kötelezettségektől mentes helyzete különösen aktívvá és hatékonyvá teszi ezt a strukturális csoportot, amely (önképe alapján) ha legott ma még nem is, holnap már bizonyosan nagy volumenű döntések politikai megvalósíthatóságának vagy kisajátításának meghatározó közege lesz majd. Ennek a politikai–kulturális blokknak alighanem még nőni fog a jelentősége: korábbi marginális és politikailag diszpreferált helyzete mára teljességgel megváltozott, bizonyos értelemben hitbizományosa és vámszedője, nyomásgyakorló szereplője és testületi aktora mind a hatalmi, mind a politikai, mind a gazdasági döntés-szférának, s érdekei bármily parciálisak, azokat egy adminisztratív és tudáspiacon érvényesítheti, illetve a társadalmi érintkezés egy új tartományában tudja hosszú távra stabilizálni, meghatározva a maga befolyásával a gazdaság és a politika egyensúlyait. Ahogyan arra Habermas utalt egykor: ma már nem kell hadsereg a politikai vezér sikeréhez, elég, ha definiálni tudja a definiálandó tematikákat...

A rendszerváltozás előestéjén a várakozásokban annyi körvonalazódott, hogy optimális esetben a társadalom tagoltságát a politikai szféra képes visszatükrözni, s nem csupán az „elit/tömeg” dimenzióban, hanem a strukturálisan osztott, belsőleg is mozgásban lévő társadalom sokszínű megjelenítőjeként. Az átmeneti időszak gyermekbetegségei azonban idült szervezetrendszeri problémákká váltak a rendszerváltás húsz–harminc éve alatt: a stabil szerepű történeti *polgárság* blokkja és az alulról–belülről kiépült gazdasági *kontroll* nélkül az (önkorlátozásra nemigen hajló) *állam* egyértelműen a *társadalmat helyettesítő szerepkört vállal magára*, fölerősítvén a régi (nemzet- vagy párt-) állami kényszereket, s mellékes szerepbe szorítva a létrejöttét alapvetően elősegítő civil társadalmat. A politikai döntérendszerben a *függőségi szálak egyirányúsága és személyes térbe kerülése* totálissá teszi az állami beavatkozás lehetőségét, a politikai és gazdasági klientúra kiépítését, a kiszolgáltatottság növekedését és az érdekérvényesítés atomizálódásának feltételeit, s egyúttal a *társadalmi információ* átalakulását, egy addig szimbolikus alrendszerből egyének és csoportok számára értékeket, cselekvésmodelleket, orientációkat közvetítő, reguláló rendszerré válását is. Ez utóbbi terület az, amelyen a nem-esztétikai és nem-morális többértelműségek is érvényesülnek, ahol idegen a normák autoritása, az információ, a vezérlés, a visszacsatolás mechanizmusai hatékony működésbe lépnek.

Józsa Péter szerint a társadalmi tudat törvényszerűségeit nem érthetjük meg anélkül, hogysem elemeznénk, mi történik, amikor egy embercsoportnak „közös optikája” születik, amikor kidolgozza valóságérzékelő, valóságértelmező és -rendszerező rendszereinek hálóját, ama közös értékeket, szimbólumokat és diskurzusokat, amelyek azután szerves közegévé lesznek.

Semmilyen rendszerváltás nincs új, feltörekvő társadalmi réteg, csoport, osztály nélkül. Sem a tervezés, sem a megvalósítás időszakában. És ha feltörekvők vannak, azok ki-

alakítják a felívelés ideológiáját, az éppen aktuális siker szimbolikáját, az uralomgyakorlás újfajta jelentésekkel teli nyelvi jelzéstárát. Új, vagy magamagát megújító hatalom esetén a *politokrácia* az, amely indirekt vagy közvetlen hatások nyomására kialakítja kapcsolási mechanizmusait, kommunikációs kódjait, értékszerű (legalábbis kedvező vagy kedvezőtlen) nyomásgyakorlási–befolyásolási eszközeit. Ezen eszközök egyike a politikai nyelvi magatartás sajátos, igen intenzív és ezért igen sűrű jelentésterű alakzata, a *választási kampány*, amelyet alább elsősorban a *társadalmi kohézió* fenntartását, illetve a *rendszer jövőjét* és biztos prosperitását szolgáló ideologémák igen elmentmondásos *megjelenítődése*, *jelentéssége* szempontjából tárgyalok, arra fókuszálva az elemzést, hogy a szimbolikus mezőben mi módon küzdenek a politikai pártok a legitimitásért és a konszenzus látszatának fenntartásáért, milyen nyelvi formulákban jelenítik meg a maguk üzenetét. Fejtegetéseimet az 1994-es kampányfeliratokból, a legjellemzőbb plakátok, poszterek, és szlogenek ezidőtájt megjelent készletéből és a politikai pártok agitációs propagandakiadványaiból vett illusztrációk egészítik ki. (Ez a retrospektív vállalkozás persze kiegészíthető volna nemcsak az első fél évtized, hanem az öt követő további másfél évtized illusztratív anyagával is, de ez meghaladná dolgozatom kereteit, más helyen pedig már részben megtettem az „újbeszél” kommunikációs mechanizmusok elemzése során¹). Azt próbálom fölidézni tehát, hogyan akarja kifejezni és tartósítani a politika és annak reprezentációs készlete a *társadalom virtuális egységét*, egy tömbből faragott érdeazonosságát, korántsem függetlenül a kampányt megelőző hatalompolitikai jelenségektől, hiányérzetektől, célképzetektől és sikertelenségektől, üzenetektől és félreértésektől. Ez mint latens kormányprogram ugyanis a rendszerváltás első pillanataitól jelen volt és maradt is a szimbolikus politikai szférában, a politikai marketingben és retorikában.

Ideológiai blokkok és kommunikatív üzenetek

Józsa Péter szerint az ember és (politikai) szükségletei közti viszonyt a kultúra közvetíti, a javak cseréjét szimbolikus aktusok kísérhetik és kísérik is, sőt befolyásolhatják is mindezt a szimbolikus szférák. (A „szimbolikus” Józsnál strukturált és szimbolikusan feldolgozott szférát jelent). A társadalmi valóság annyiban az, ami, amennyiben szimbolizálja magát, vagyis amennyiben az embercsoportok a maguk cselekvési problematikáit éppen a jelképes viselkedések alakjában *rendezik* – írja Józsa. Vannak állampolgárok és vannak politikusok is szép számmal, akik számára kizárólag a társadalmi események és tények egymásra következéséből áll a rendszerváltás. Mozgásból, dinamikus változásból, elmozdulásokból, lendületből. Mások egy alapvető célírány-megjelölést várnak el, s már azt is a változás jeleként értékelik, ha moccan a nagy egész „valami” felé. Megint mások számára a politikusok személye, valamelyest megújult eszköz- és kifejezésára hordoz újságot–újdonságot, s további mások számára

¹ A.Gergely András: „Újbeszél” képnyelv, vizuális közlés és kultúraközi kommunikációk. (Vázlat a komplex kultúrakutatások kontextusairól). *Antropológiai Internetes Portál*, 2005. [http://www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=36] (2019.06.19.)

mindezek csupán talmi látszatok, viszont a jelképek, a jelentések hordoznak vagy rejtenek ígéretes átalakulást. Mindezek politikai magatartás, *mentalitás és érzékenység* függvényei – akadnak ezért bizonyára olyanok is, akik mind az egyik, mind a többi tranzíció-elemet csupán jelzés-értékűnek tekintik, amelynek éppen a többi jelenséggel kialakuló összefüggése az igazán meghatározó és meggyőző, s amely a társadalmi kommunikációban, a diskurzusok sokrétűségében kap formát.

Túl azon a megosztottságon, amelyet a társadalom szimbolikus szférájának értelmezői „feladók” és „címzettek” kategóriáiban definiálhatnak, biztosan kijelenthető, hogy nemcsak a politikagyakorlás uralmi hatókörében, hanem az ennek alárendelt szférában is jelen vannak olyan gondolati, érzelmi, perszonális érzékelési tartományok, amelyekben valójában nincs új jelentése „a politikának”, „a” politikai hatalomnak, „az” uralomnak, hanem csupán ezek *szimbolikus* jelenléte, reprezentációja változott meg valamelyest. Vagy ahogy Józsa Péter írja a Lévi-Straussról értekező monográfiájában: a társadalmi cselekvést nemcsak a dolgok maguk szabják meg, hanem az is, hogy a dolgok mit jelentenek számunkra...¹

Anélkül, hogy valami mereven „funkcionalista” modellben gondolkodnék, amelyben „a javak cseréje” is kommunikáció (ahogy például Lévi-Straussnál), elsőként a *rend* képzetét és ígértét emelem ki a politikai diskurzus-mezőkből és az ezeket megjelenítő kampányokból. A rend és a társadalmi rendszer harmonikus működésének kíváncsisága, áttekinthetősége alapvető igényként jelentkezik, mégpedig folytonosan. Nemcsak szlogenekben („*Hogy legyen végre rend!*”, „*Megőrizni a rendet*”, „*Demokrácia, mérték, felelősség*” – ahogy ezt a MIÉP vagy az MDF plakátjai és szórólapjai hirdették egykor, de ezeknek mai példái is megvannak a politikai közbeszéd, a sajtó vagy a tüntetési plakátok, választási szórólapok szintjein: „*Tegyétek, amit kell! Mondjatok le!*”, „*Radikális változást! A nép nevében*”), hanem annak jelzéseként is, hogy a társadalmi közérzet szerint mind a pártállami idők utolsó korszakában, mind a rendszerváltás időszakában a *rendetlenség* uralkodott el. A pártok szerint az áttekinthetlenség, a társadalmi szereplők státus- és mentalitásváltozása, politikai szerepmódosulása és gazdasági-pozicionális érvényesülése a rendetlenség, a rendszertelenség kialakulásához vezetett, amelyben nem az önszabályozó társadalom a hibás, hanem a központosított, újracentralizálódott politikai hatalom. A rend hiánya, a kulturális blokkok határainak szétkenődése, a politikai-hatalmi egyensúly billenése e nézet szerint a legitimitás fogyatkozásával jár, ami veszélyes a működő rendszer-egész egyensúlya szempontjából. S a szimbolikus szférában erre a politikai marketing szlogentára úgy reagál, hogy sejteni enged: majd a bizalom megszerzése, a hit újrafölépítése, az uralkodási képesség garantálása válaszol a latens bizalmatlanságra.

¹ Józsa Péter: *Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 13.

Az SZDSZ plakátja, 1990.
(Forrás: mandadb.hu)

Boross Péter

Munkájával tette hitelessé a következő négy év programjának céljait:

- ☒ Közbiztonság!
- ☒ Munkahelyek!
- ☒ Létbiztonság!

Ehhez az Ön szavazatára is szükség van!

BIZTOS LÉPÉSEK - NYUGODT JÖVŐ **MDF**

Az MDF szórólapja, 1994.
(Forrás: mandadb.hu)

A kampányszlogenek egyfelől még mindig látványosan tükrözik a „*Tudjuk, merjük, tesszük!*” magabiztosságát – habár többségük finomabb hatásmechanizmus szellemében fogant, olyanformán, mint a „*Szívvvel, ésszel, tisztességgel!*” (SZDSZ), a „*Megbízható megoldás!*” (MSZP), a „*Ma a Fidesz a jövő pártja*” (Fidesz), a „*Szakértelemmel, becsülettel, hittel!*” (Köztársaság Párt), a „*Teremtő erő*” (KDNP), vagy a „*Biztos lépések, nyugodt jövő*” és az „*Egy biztos lépéssel közelebb a közös célhoz*” (MDF), „*Lehet Más a Politika!*” (LMP), stb. *Bizalom, erő, jövő* – ezek a *kíváncsú feltételek*. Életképes társadalom, integrált nemzet jelképes hordozói ezek, nem kevésbé az ön-mítosz jegyei, melyek attól is relatívan kezelendők, hogy maga az integráló állam, az európai integráció vagy a világgazdasági hatások átrendező folyamatai sem teszik egyértelművé: kit, mihez, miért és hogyan integrál, miközben maga az integráló európai egység sem igazán egység és még kevésbé beváltan integrált.

A koalíciós Antall-kormányzat egyik alapvető ígérete a *társadalmi stabilitás* megőrzése volt az új rend keretein belül. Az ehhez használt ideológiai és szimbolikus készlet fontos része maradt a múlt bizonytalanságaival szembeállított *jobb és biztosabb jövő* képzete. (Talán nem véletlen a Jobbik Magyarország Mozgalom névválasztása, amely egyszerre engedi remélni, hogy van jobb, még jobb, legjobb Magyarország, s azt is, hogy a radikális jobbratolódás majd mindenkinek sokkal jobb lesz...) Minthogy e vágyalom teljesítésével a kormányzat(ok) voltaképp egészében adós(ak) maradt(ak), a pártok 1994-es kampányszövegeiből jó okkal sűrűn előtűnik a társadalmi kohézió, a struktúrafegyelem, a stabilitás megteremtése és a sikertelen jelennel szembeállított biztató jövő vágykivetítése. (Még inkább így van ez a 2010-es választási kampány morális leépítési stratégiái szerint, a presztízsrontó, nyíltan vádaskodó, már korántsem annyira szimbolikus, hanem közvetlen fenyegető szférában!) Olyan utalásokat találunk még az első időszakban, mint a „*Boldogabb jövő..., hiteles, friss erő*” (Konzervatív Párt), a „*Rend, igazság, esélyegyenlőség*” (MIÉP), és a „*megrekedés vagy modern jóléti társadalom*” alternatívája (Agrárszövetség), a „*szociális biztonság*” (KDNP, Agrárszövetség), a „*Kiszámítható jövőt!*” (MSZP), „*...mert a holnap túl értékes!*” (MDF), a „*biztonságos fejlődés*” (Vállalkozók Pártja), a „*Biztos lépések – Nyugodt jövő*” (MDF), „*A jövő. Az igazán fontos*”, és „*Új, liberális kormánynak kell jönnie, hogy jobb jövő kezdődjön*” (Fidesz), „*szébb, jobb magyar élet, az igazság győzelme!*” (MIÉP), „*...hogy feljöjjön csillagunk ez európai zászlón*” (KDNP) stb. Túl triviális a kisugárzása annak, hogy a nem csak, vagy nem egyedül a múltból legitimált párt-tevékenység az elfogadható státusz, valamint hogy a hatalomba kerülés alapvető esélye elsősorban a jövőt, a megújulást, az innovatív rend és az állományfrissített apparátusok holnapját kívánja sugallni a mind reménytelenebb léthelyzetben lévő társadalomnak. E téren a Józsa Péternél megjelenő szimbolikus csereaktusok, a mentális és szimbolikus jelentéskódolások adják tehát magát a váltás/változás ígéretét, ezáltal magát a struktúra dekonstrukciójának vízióját, az ehhez való hozzáférés „demokratizálását” is.

Kiszámítható jövőt!

NYÍLTAN EGYÜTT BÉKÉBEN

MAGYAR SZOCIALISTA PÁRT

A megbízható megoldás.

1934 03. 08

Az MSZP szóróanyagának fedlapja, 1990
(Forrás: mandadb.hu)

A társadalmi stabilitás problematikája tehát egyúttal nemcsak a „hitvány” múlt, a félig sikeres jelen és a virágzó jövő kronológiájában kap hangsúlyt, hanem összefonódik a mielőbbi változás szimbolikus követelésével az egyik oldalon, s a stabilitás, a hatalmon maradás érdekével a másik oldalon. Lényegében minden párt a letűnt modell utáni új *rendszerideológia* formáját, hiteles jelképiségét keresi. Példaként: „Ez a kormány-

zat nem élt a lehetőséggel” – bírál az ellenzék, s fenyeget: „a megújulás napja ismét közeleg” (SZDSZ). Vele, velük szemben is próbálja a vezető kormánypárt „Megőrizni a rendet” (MDF) 1994-ben. A régi jelképhez, a revolúció hangulatához nyúl a Munkáspárt: „Itt az idő, válasszatok!” (ma már ez a frázis a Fidesz állandósult szlogentárába került át, párhuzamosan azzal, hogy elhagyta a liberális pártjelzőt). A felelősség a szavazóké: „Gyermekek, jövőd? Te döntesz!” (MIÉP). A remény kevés: „Bízzunk önmagunkban!” (MDF). A tét: „Magyarország szellemi, gazdasági és erkölcsi újjáépítése!” (KNDP), s ha nem akadályozzák: „Elindíthatjuk az országot a biztonság és a jólét felé” (SZDSZ), „Hogy ennek a népnek jövője legyen!” (MIÉP) – sorjáznak a plakátok. Lefordítható jelentések sorozata ez: dekódolt fogalmak egy másik kóddal kifejezve (olyannal, mint szabadság, haza, egyenlőség, haladás, erkölcsi norma, érték stb.). Persze ha kissé távolabb lépünk a plakátok sugalmazta jövőképtől, azonnal kitetszik, hogy két alapvető hatásmechanizmusról van szó. Az egyik a *kormányzat legitimitása* (illetve legitimitáshiánya), a másik a *bizalomvesztés elleni szimbolikus küzdelem*. (Az öszödi beszéd után e szlogenkészlet még meg is fordul, a bizalomhiálynak nevet-formát ad...)

Az 1990-es választáskor nemcsak modellváltásról, hanem új rendszer választásáról és az ahhoz kapcsolt *rendszerideológiákról* lehetett beszélni. 1994-ben már nem a visszaváltozás, hanem egy meglévő állapothoz való viszony, a másként változás lehetőségei a meghatározóak, ezek szolgálnak a választók rémítgetésül is, vagyis az *állapotideológiákra* kerül jelentősebb hangsúly. (Markánsan kiteljesíti ezt a vonalat az LMP a „Lehet más a politika!” üzenetével). A „boldogabb jövő” kilencvenes évek eleji MDF-es és KNDP-s vágykiteljesítő jóslata átalakult egy olyan kétpólusú társadalomszerkezetté, amelyben a hatalmi távolság (power distance) meglepő módon megnőtt, a hatalom láthatóan ismét „felszállt” valamiféle uralmi magaslat felé. A társadalmi kapcsolatháló vertikális szálai és kommunikációs kötése mintha elszakadtak volna, s mind a kormányzat önnön visszacsatolási igénye, mind a társadalom beleszólási esélyei kölcsönösen korlátozták vagy kioltották egymást. Egy sor jól ismert ok és következmény miatt „az első demokratikusan választott” *hatalom iránti bizalom elvesztése* is kísérte ezt a polarizálódást, amely ma is számszerűen kimutatható a koalíciós pártok bizalomhiányos, egymásra folytonosan lícitáló stratégiáiban, pozícióvesztésében és a társadalmi támogatottság nagymértékű, folyamatos csökkenésében, a kétpólusúvá bomló politikai szerkezetben (avagy „pilléresedésben”). Ezért van, hogy a választási plakátok szlogenjei között az „erő”, a „bizalom” gyakorta előfordul, no meg az uralmi magabiztosság ígérete is ehhez van láncolva ma már. Ezek a preindusztriális–archaikus szimbólumok, amelyek egy jelenlegi vagy jövőbeli hatalmi pozíció támogatottságát, egy szimbolikus viszonyt kifejező ígéretet és (áttételesebb értelemben) *kihívást* is tartalmaznak – első szinten nyilván hiányuk jelképes pótlása céljából is hatékonyá tudnak válni.

A kampány mint közlési csatorna plakátjain és szórólapjain olykor nyíltan is megfogalmazódik ez a *legitimitásprobléma*, hol értékelés, hol önértékelés, hol felhívás vagy kihívás alakjában, nemegyszer kifejezetten vádaskodó lejáratašként is, de mindenkép-

pen a politikai beszéd integráló és cselekvésre ösztönző módján: „*A kormány elveszítette a polgárok bizalmát*” – szól az SZDSZ postaládákba dobott szórólapjáról 1994-ben. „*Nem atyáskodó államra van szükség!*” – így az Agrárszövetség. „*Stabil, kiszámítható viszonyok*” vágya jelenik meg a Fidesz propagandájában, és a vélemény: „*ebből elég volt*”. „*Lehet másként, lehet jobban!*” sejteti az MSZP, s ezt megerősíti a pártelnök tévéreklámja is: „*Váljanak valóra álmaink...!*”, pártja jelöltjeit pedig a szórólapokon „*Méltó a bizalomra!*” ajánlással mutatja be. Velük szemben az MDF a „*Bízzunk önmagunkban!*” és a „*Rend, becsület, tudás*” mintaszolgáltató gesztusában véli legitimálni magát. (Kétségtelen, hogy az MDF visszafogottsága a kampányban arról is árulkodik, hogy a győzelemittas liberálisokkal szemben a kormányzatiak nem próbálták magukat agyonreklámozni – tette ezt helyettük a média számos, nem direkten politikai rendszerpropagandája, riportok, dokumentum-montázsok, történelmi emlékeztetők garmadája – sajátos vaksággal, hisz nemegyszer épp ellenükre fordultak a jelképek, miként az a Nagy Imre-temetés sokszori fölidézésével vagy akár később a Horthy-temetés hamis harsonájával történt.)

Ugyancsak a *konszenzushiány* képeződik le, amikor az ellenzéki oldalon megfogalmazott véleményt: „*Az állam vezetői felelnek cselekedeteikért*” (Vállalkozók Pártja), valamint a „halogató taktikát” elítélő és a kormányt sommásan értékelő („*ennek a kormánynak mennie kell!*”) Fidesz–SZDSZ–MSZP álláspontot elemezzük, de a publicisztikai irodalomban is seregnyi lett a kormányzat „szentesítettségét”, „felkentségét”, „samanizmusát” vitató szocialista, fideszes, szabaddemokrata, konzervatív, csurkista és munkáspárti megnyilatkozás.

A közös nyelv hiánya – ahogy a karikaturista látta
(Ludas Matyi, 1990. ápr. 4. Forrás: adtplus.arcanum.hu)

A rend és a rendszer stabilitása, mint kifejezetten az ősiségre, a múltra, az elődökre vonatkoztatott hatalmi legitimitás következménye szembeszökően hasonlatos a primitív, törzsi politikai kultúrák rend-képzetéhez. Baljós anakronizmus, vagy éppen sejtelmes asszociáció ez, mindenesetre annyit sejtetni enged, hogy a törzsi társadalmak kialakulásánál megfigyelt törzsfőnöki prioritások, vagy a kasztosodott társadalmakból ismert kaszt-kiváltságok igen közeliek a „modern” magyar politikai kormányzat ön-

felkentségét kísérő képzetekhez. A rendszer ilyenén váltása számos történeti, „pre-civilizatorikus” jelenséggel kacsint össze. A „rendszerelváltó” kormányzat, s főként az MDF pártosodott kormányzati–szervezeti struktúrája persze nem egyértelműen klánra vagy kasztra emlékeztet, s e fenti összehasonlításban nem is csupán róluk van szó a politikácia kontextusában; de felállásuk több szempontból is közeli rokonságot mutat az állam nélküli törzsi társadalmak és a „rendezett anarchiában” élő államelőtti primitív társadalmak politikai struktúrájával. Mindkettőt olyan *rokonsági–leszármazási prioritások*, vallási, termelés-szervezeti és politikai rendszerbeli dichotómiák működtetik, amelyek a társadalmi rend fenntartására vannak beállítva, s amelyek az uralom legitimitását övező harmónia elvét szolgálják szóban, ám ténylegesen e prioritások révén megszerezhető döntéshozók generálják őket. E prioritások ténylegesen a csoportkapcsolatok, a csoport-egyenlőtlenségek, a szokásnormák és a politikai jelentőségű mozgások konfliktusos viszonyaiból erednek, amelyek az új vezetőréteg stabilizálását szolgálják elvileg, miközben tartósítani vagy megváltoztatni igyekeznek a társadalmi erőket és a politikai–uralmi ellenhatásokat.

Az Antall-kormány miniszterelnöke nem különös pozíciót töltött be három és fél esztendőig, mint a *törzsfőnökét*, akit a pártelit, a tanácsadói és hivatalnok-gárda úgy vett körül, mint az ágazatvezetők a választott falufőnököt az angolai törzsi településeken, ahol a család- vagy nemzetségfők nagytanácsa éppoly autoritás-kiegyensúlyozó funkciót töltött be, mint nálunk a parlament. Az Antall-kormányzat (tagadva a kontinuitást és az uralomtechnikai folytonosságot a kényszer-eszközökkel dolgozó pártállami hatalom képviselőivel) sokat adott arra, hogy az ország történetében első, demokratikusan, többségi jóváhagyással megválasztott parlamentjének meghatározó ereje legyen, s hogy pozícióba kerülésének a *kényszer eszköze helyett a társadalmi konszenzus* legyen a megalapozója. Nos, ez a konszenzus rövid évek alatt semmivé foszlott, reparálásra szorult, s ezt az 1994-es kampány csinnadrattája pontosan tükrözi is.

A primitív társadalomszervezetben sem csupán (vagy nem kizárólagosan) a rokonsági kapcsolatok rendje a meghatározója a hatalmi tevékenységnek, de mindenesetre a (gyakorta fiktív) *leszármazási ágazat* hordozza azt a többlet-erőt, amely a törzsi társadalom egészének összehangolására és irányítására *jogosít* föl. A világ makrotársadalmainak (láthatóan bekövetkező, vagy várhatóan előre látható „visszatörzsiusiedése” ma már nem újdonság a politikai filozófiák és antropológiák szakirodalmában, de csak ritkán leli okait a törzsies létforma etnicitás-alapjában. A rendszerelváltás koalíciós kormányzata viszont a magyarságtudat hangsúlyozásával választotta ki az *etnikus identitást* mint a politikai megfelelés feltételét, az ehhez való viszony szerint tagolta a státuszerepeket, a politikai rangjelképeket és a csoport-prioritásokat. A rendszerelváltó kormányzat első négy éve alatt a *faji jelleg*, a magyarságtudat kiemelése folyamatos, önfenntartó érve volt a kormányzatnak, s utóbb az arról levált–leválasztott nacionalista csoportozatoknak is. Az etnikus identifikáció a kampányban leginkább a jobboldali–nacionalista és a keresztényi–univerzalista politikai blokkok szókészletében szerepelt, de a pártok orientációjának mai állása szerint igen kis társadalmi támogatottságot és jóváhagyottságot tükröz.

Az etnicitás és a faji problematika jelentkezése köztudottan világméretű kihívás. A hangsúly ma már szinte mindenütt e kérdések kezelésén, tudomásulvételén, elhárításán van, tehát a toleráns védekezés megszervezésén, nem pedig az etnopolitika állami támogatásán. A primitív államalakulatokban és átmeneti társadalmakban rendszerint kialakul egy *felülről osztott hatalmi tér*, amelynek funkciója nem csupán a *területi koordináció* garantálása, hanem a *politikai–kulturális ideológia* kialakítása, a *szakrális manipulációk* megoldása, a külső erőhatásokkal szembeni *védelem* kieszközlése is. Kimerítő felsorolás nélkül itt csupán emlékeztetnék arra, hogy az Antall-kormányzat legitimitása nem kis mértékben a *külső legitimitás* (a szovjet rendszer és a „tovariscsi koniec”-helyzetből eredeztetett szereptudat) hirdetésével, illetve az erre épülő önelfogadtatás megszervezésével kezdődött, hogy majdan a konfrontáló külpolitikában fejeződjön ki, illetve később területi autonómiánk Európa Tanácsi kieszközlésével folytatódjon – s mindez a szomszédsággal való (ambivalens) kapcsolatkeresésben csúcsozott ki az első perctől egészen napjaink alapszerződés-kötő időszakáig fokozódóan. Az Antall-kormányzat már a határlebontás korszakos élményével vette át az országot, a történelmi kiszolgáltatottság és a határkonfliktusok vállalását is örökségül kapta, s a határ-szindróma prioritása ezért a mai kampányszövegekben is „indokoltan” visszacseng. „*A jó külügy alapja a sikeres belügy*” (hirdeti egy MDF-es szórólap), a „*nemzetérdek minimumára*” hivatkozik a Kiegyezés Független Kisgazdapárt szórólapja, „*magyarként Európában*” próbál helyt állni az MSZP nemzetvíziója, „*a nemzetrablás leállítására és a nemzetpusztítás megállítására*” hív föl az FKgP, a „*külső és belső peremfeltételek közt*” utat kereső Köztársaság Párt szerint is „*a legjobb külpolitika a jó belpolitika*”; ugyancsak a „*nemzeti újjáépítés*” programját vallja a MIÉP, s a kereszténydemokraták sem mennek messzire a nemzetvízió fölidézéséért vagy a tíz évvel ez előtti szocialista vágyképzet fölhasználásáért: „*Emberközpontú társadalmat*” hirdetve.

A KDNP plakátja, 1994.
(Forrás: mandadb.hu)

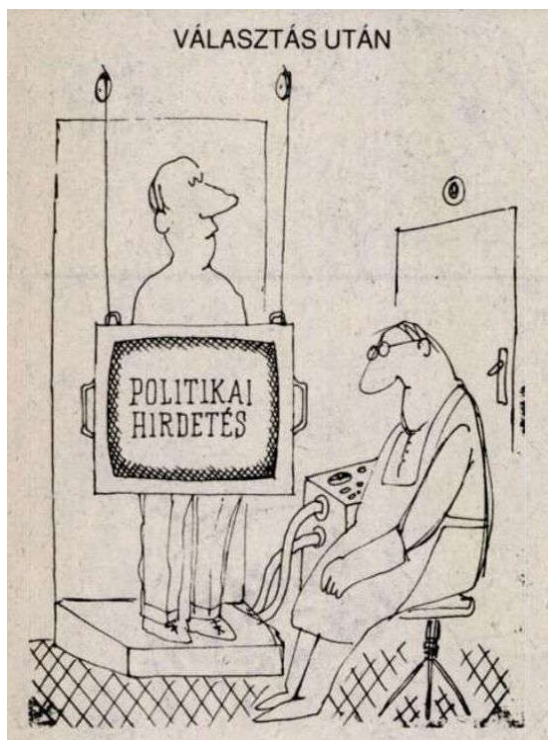
Emberközpontú politika – ahogy a karikaturista látta
(Ludas Matyi, 1990. okt. 16. Forrás: adtplus.arcanum.hu)

A kampány kommunikációs alaptónusában keveredik a nemzeti és a nemzetközi identitás megidézése, a kisstílusú lokális és az univerzális közérzet reklámozása. A kormányzati politikában a *magyarságtudat* hangsúlyozása mint az egyetemes értékek elteni regionális opposíció különösen nagy hangsúlyt kapott az 1990–94 közötti négy évben. S ha tapasztalható is a környező országok (sőt egész Európa) nacionalista fajiságának jelentkezése, annyi bizonyos, hogy a *mesterséges nemzeti mítoszteremtés* a „vitézi” címetek visszaadományozó kormánypárt fontos eszköze lett. A Demokrata Fórum nevében a *magyar* kezdetben a nem-bolsevik, nem-kommunista, nem-inter-nacionalista, nem-ruszkai aspektust jelezte, később azonban többletjelentést kapott, *nemzetideológiává*, győztes legitimitássá, kozmopolitizmus-ellenes identitássá változott, hogy egyre inkább a fajmítosz eszköze legyen, s idővel a jobboldali identitáskeresésnek és önmegkülönböztetésnek, a felsőbbrendű kiváltságtudatnak és államnemzeti revizionizmusnak adjon tápot. A nemzettudat erőteljes hangsúlyozása és a fajmítosz megmaradása az 1994-es kampány szlogenjei között nemcsak arra utal, hogy még nincs vége a folyamatnak, még időszerűnek minősül a máságtudat hangsúlyozása, a származás-folytonosság és az etnikus identitás reprezentálása, de ily módon a nemzet-eszme egyúttal eszköze is lett a fennálló állapotok tartósításának, az etnikai problémák elvadulását korlátozni képes „nyugodt erő” prolongálásának, valamint a küldetésesség értékként való feltüntetésének (ami hajdan még a bolsevik politikai vezető blokk jellemvonásának számított). Az azonosságtudat kialakításának kísérlete, s ennek sikertelensége után a *nemzetszimbólum* mesterséges újraélesztése olyan határvonalat jelképez a „mi” és az „ők” között, amely a folytonosság fenntartását, az etnikus identitás teljes elfogadását, s ez hovatovább a nemzeti ingerek túltengésétől megfélemedő emberek és a megtáltosodók közé emel határfalat. Mindez az állampolgári bizalom további biztosítást provokálja, s benne foglaltatik az is, hogy ha a társadalmi közbizalom megrendül a kormányban, akkor itt már minden megtörténhet... „*A megbízható megoldás*” (MSZP) keresése, a „*Bízom benne*” – majd néhány héttel később már a „*Bízunk benne*” – (SZDSZ) jövőreménye, „*Az ország az SZDSZ-ben bíz!*” üdvöztana éppoly fontos jelképi erejű kihívás marad, amelyre a pozitív társadalmi válasz elmaradása esetén úgy lehet hivatkozni: lám, nem bíztatok bennünk, most magatokra vessetek. Ezért az *erő* és a *bizalom* mint az 1994-es választási szlogenek kulcsszavai a modernizáció előtti, mondhatnám pre-civilizált vagy primitív törzsi politikai játéktérre utalnak vissza, amelyben ezek fő erénynek, mértéknek számítottak, s amely igazából az európai civilizációtörténetben elfogadott *fejlődés-norma ellenpontja*. Mindez épp akkor történik, amikor az „Európába vezető út”, a nyugati típusú fogyasztóiség elérése és a polgári demokráciák plurális politikai rendszerének megteremtése vált fő céllá. Ám ha olykor mégis a nyugati civilizáció áldásai kerülnek szóba, olyanok, mint a privatizáció, a kárpótlás, a piac, az expo, az államkötvények stb., akkor sincs másról szó, mint új *szen-ségekről*, szimbólumokról, teleologikus célokról vagy éppen *totemekről* (mint az Igazságtétel, a Tulajdon, a Demokrácia stb.), amelyek a modernizálódás útját szimbolizálják ugyan, de magukban rejtik a belső újgyarmatosítás, az etabliozott társadalom-felügyelet, a látszólagos össznépi üdvözlés és fölemelkedés ígértét is.

A rendszer váltása a politikai és gazdasági gyarmatosítottság lerázását jelentette az 1990-es választásokon, 1994-ben azonban úgy tűnt, mintha fölösleges lenne bármit is változtatni, hiszen a „legjobb úton indultunk el”, más boldogság nem is érheti a magyar társadalmat, minthogy a külső legitimitással megszerezzük az egyenlők közé kerülést, bár anakronisztikusan újraerősödő, de magabízó nemzetállamként a nemzeteket lebontó európai uniós tagságot. (A legutolsó MDF-es gigantposzteren Boross Péter már a nemzeti és az európai unió zászlaját fonta egybe, jelképesen is ellentmondva annak a *faj- és nemzetvédő* kormányzati attitűdnek, amely szerint mindennemű kozmopolitizmus egyenesen nemzetellenes is, főleg, ha demokraták vagy szocialisták hirdetik). E célképzet ellentmondásossága egyebek közt a belső konszenzushiányra, a *belső legitimitás hiányára* vezethető vissza, s olyan értékképzetek meglétére utal, amilyen a bízalom, az erő, a nyugalom, a biztos cselekvés, a jobban-csinálás, a megfontoltság, a tisztesség stb. Válasz – persze autoriter válasz – mindez a néven nem nevezett „liberális kihívásokra”, amelyek elleni védekezés nemcsak korszakos „feladata” a hatalmon maradni törekvő koalíciós kormánypártnak, hanem egyenesen patriarchális „kötelessége” is. A sikeres „nyugodt erő” után 1994-ben a „természetes erő” mint hivatkozási alap (MDF), a „friss erő” mint jövőremény (Agrárpárt) és hasonló tónusú sugalmazások jelennek meg, s már maga a naturalisztikus jelképtár (pártok virágszimbolikája, természetes plakáthátterek stb.) arra is utal, hogy korlátozatlan őserők, meg nem változott rossz hagyományok, elmaradott viselkedésminták és túlélő problémák nehezítik a kormányzat gigászi munkáját, mind a mostaniét, mind a következőét, tehát csak az vállalkozzon az ország irányítására, aki bírja vagy birtokolja e nyers erőt, aki tántoríthatatlan a céljait illetően, s aki a struktúra biztonságát ígéri a benne bízóknak.

A rendszer váltása egyéb hasonlóságok, uralgási praktikák és módszerek átvétele mellett két olyan nem-civilizált karakterjegyet is megerősített, amelyek a valóban plurális berendezkedésű társadalmakban aligha szerepelhetnének törvény biztosította szabadságjogként – szerepelnek viszont a történelem előtti és a hűbéri társadalmak szimbólumtárában. Az egyik a kirekesztettek megnevezése (vö.: *exkommunikáció*), azok megbélyegzése, akik „nincsenek velünk”. A többdimenziós azonosságtudat a pártok java része számára ismeretlen és elfogadhatatlan maradt, akár személyiségről, akár intézményekről van szó. A közvetített üzenetek szintjén ez így hangzik: „*Szűk réteg húz hasznát a magyar népből...*” – nyilatkozza az egyik párt (Nemzeti Demokrata Szövetség), amely „internacionalista az nemzetellenes” – vádaskodik a másik (MDF), valamint a MIÉP és a Munkáspárt reklámanyagai is tartalmazzák ezt a gesztust. A másik premodern politikai megnyilvánulás a *párbeszédhiány*, a hatalmi távolság olyan túlzásba vitt megvalósítása, amely az adminisztratív piaci kapcsolatok kulturális-politikai blokkját is kialakítja önmaga és az alárendelt társadalom között. E két jelenség a modern (kortárs) törzsi társadalmakban jószerivel ismeretlen, nemcsak azok kisebb méreténél, hanem az *uralmi racionalitás minimumánál* fogva is. A „fent és odalent” különbsége, magyarán a *társadalmi konszenzus* ilyen mértékű *hiánya* arra ösztökélte a választásra készülő pártokat, hogy direkt akciókat, közös cselekvést, partneri viszonyt ígérjenek a választópolgároknak, vagy erre buzdítsák őket, mintha valami rituális cse-

lekedetről volna szó: „Mozduljunk együtt!”, „Folytassuk együtt!” (MDF), „Mindenkire számítunk” (KDNP), „Mindenkire szükség van!” (MIÉP), „Közösen, Önnel együtt, az Ön partnereként” (SZDSZ). Hozzáteve azt is, hogy a kormánypártok az egyházak segítségét is kérték, más pártok pedig az agitáció és a manipuláció leghagyományosabb módszereit választották azért, hogy a nem-szavazók, a távolmaradók mintegy a társadalom 50%-át kitevő tömeget megmozgassák a választáson való részvétel érdekében. A választási távolmaradás legyőzése egyben arra is szolgált volna, hogy az átalakulás elmaradásait, a hiányokat utólag valamely általános alannyal, a nem-szavazókkal lehessen magyarázni, s ne a kormányzat sikertelenségét kelljen beismerni.

Ahogy a karikaturista látta

(Ludas Matyi, 1990. márc. 21. és 1990. okt. 2. Forrás: adtplus.arcanum.hu)

A pre-civilizált társadalmakban természetes módon nem különül el a hatalom funkcióinak és magának a „politikai rendszernek” közösségi megítélése. A modern politikai rendszerek társadalmi elfogadottsága és támogatottsága azonban elsősorban az állam szerepének, elkülönültségének és technikai hatékonyságának kérdése lett: akkor *legitimált* egy hatalom, ha uralmi szolgáltatásai megfelelnek a társadalmi elvárásoknak. A civil társadalom és a hatalom közötti (nyolcvanas évek végi) új diskurzus a pártállammal szembeni össznépi identitást, sőt a társadalmi térben egyfajta morális fensőbbiséget jelzett. Azóta, a stabilizálódott és megsokszorozódott civil társadalmi intézmények ellenére, a kormányzati tevékenység korlátozásának hiánya miatt, s eredendően a valódi, „össztársadalmi” konszenzus hiánya miatt kialakult egy *szimbolikus határ* a hatalom és a társadalom között. E határ voltaképpen a „strukturális hatalom”, amely formálja a

társadalmi cselekvés mezőit, de csakis olyan viselkedést tesz lehetővé, amelyből hiányzik a valóságészlelés számos más módja. Így válik lehetővé, hogy a plurális politikai játéktérben sem lehetséges a stabilitás védelmére hivatkozó politikai hatalom korlátozása. A hatalom ugyanis korántsem csak külsődleges jelentéssel bíró elnyomás-viszony,¹ hanem aktívan formál olyan egyéneket is, akik megfelelnek az általa alkotott rend körülményeinek, akik a térbeli elkülönítéssel feloszthatók. E téren tehát a hatalom megköveteli a szimbolikus viselkedésnek és a morális viszonyoknak olyan rendszerét, amely a saját rendjét erősíti és igazolja. A szimbolikus viselkedés az egzisztenciális forradalom kísérőjelensége volt a rendszerváltás első pillanataiban és a pártállam varázstalanításának korszakában, ám valójában csak akkor képes társadalmi erővé válni, ha a társadalom élete nyugodt, megállapodott, bensőleg kiegyensúlyozott, s ezt egyfajta *morális rend* érzete is erősíti. A társadalmi rendszerváltások a világon mindenütt dramatizálják, tisztázzák, artikulálják a morális kötelezettségek természetét (mint ezt Hofer Tamás is pontosan kifejti a szimbolikus rendszerváltásról szóló elemzésében),² de a mélyülő társadalmi és politikai, gazdasági és pszichés válságban, amely 1990 óta tartóssá vált, korántsem volt arra lehetőség, hogy a kormányzat az alárendelt társadalommal szimbiózisban működjék együtt.

A hatalmi egység megformálását vette tervbe a rendszerváltó kormányzat, és a társadalmat *homogenizáló* törekvés mindvégig jellemezte próbálkozásait. Közben azonban mindeme befolyásolás ellenében kialakult a társadalmi védekező attitűd, amely lehetséges, hogy részben az „ancien régime” maradványa, de kétségtelenül új elemei is vannak. A '94-es kampányban mintha belátták volna a pártok szereplői, hogy a plurális miliőben az *egységesség* keresése merő illúzió, hogy magát az újracentralizált hatalmi szférát is sokféleség, bomlás, erodálódás, „rosáló” képviselők és színüket váltó politikai szereplők teszik hiteltelenné. „Erős hittel, erős akarattal” óhajt újfent a KDNP hatalmon maradni, az SZDP sem fukarkodik magabiztossággal, az MSZP egyik jelöltje „az ország legjobbjainak” megválasztására kéri a híveit. Mindezek a legkevésbé sem szólnak a társadalom és a hatalom konszenzusáról, csakis arról, hogy a *látszólagos stabilitás* kedvéért lehetőleg mind többen támogassák a politikai szféra önállósulását és szereplőinek megmaradását vagy irányított változását.

Az uralgó politikai csoport helyben maradása az állandóság, a rendszerváltás garanciális végigvitele felől jelentene/jelenthetne biztosítékot – nyilván főképp a kormányzó pártkoalíció számára. Az uralkodó csoport egysége helyett azonban a választók és a konkurens pártok maguk is inkább egyéneket látnak versengeni, akik olykor pártjukat reprezentálják, olykor csak önmagukat adják. Az *egységességgel* javarészt a populista hangoltságú pártok próbálnak manipulálni, amelyeket viszont épp a „nagy átlagtól” nagyon is eltérő karakterű új pártmunkások egyedi föllépése jellemez. A „sokféle aka-

¹ Foucault, Michel: The Subject and Power. In: *Art after Modernism: Rethinking Representation*. Ed.: Wallis, B. New York, New Museum of Contemporary Art, 1984. 417-432.

² Hofer Tamás: *Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben*. (1989. március 15-e Budapesten). *Politikatudományi Szemle*, 1(1992): 1. sz. 29-51.
[\[http://www.poltudszemle.hu/pdf/1992/1992_1/hofer.pdf\]](http://www.poltudszemle.hu/pdf/1992/1992_1/hofer.pdf)

rat” összefogása (MDF), a „nemzeti érdekeket” célul tűző program (KDNP), a „nyíltan, együtt, békében” változtatni vágyó párt (MSZP) célja egyértelműen a *kollektív tudat befordítása* a pártérdek felé. S ha egyáltalán lehetséges kollektív érdek, amely az első négyéves periódusban a kormányra nem jutó pártok számára is létezési lehetőséget kínált, az a hivatásos politikaművelők új rétegének intézményes kialakítása és egzisztálásának garantálása. A kollektív bizalomhoz a kollektív tudat befolyásolására volt szükség, amelyhez ismét a „szakértelemre” hivatkozás lett az egyik fő eszköz 1994-ben (illusztratív példaként az MDF, az SZDSZ, a Fidesz, az Agrárszövetség, a KDNP, a Vállalkozók Pártja és az MSZP kampány-plakátja szolgálhatna itt). Az Agrárszövetség a szakértelem mellé egyenesen „ideológiamentes politizálást” ígért... Néhány újabb pártszínezetet leszámítva a programos „szakértő kormány” sugalma nem változott azóta sem – ezzel mintegy azt is bizonyítva, hogy „ameddig én nem vagyok (vagy nem én vagyok) hatalmon, addig a szakértelem nélküli kapkodás folyik majd...!”

Az Antall-kormány teljesítményét – éppúgy, mint a hanyatló vagy nagyívű változásba kezdő törzsi társadalmak politikai szféráját – a politikai, vallási- és presztízs-építkezések, politikai- és presztízs-kiadások, a teaurálás, a vállalkozás, a spekuláció jellemezte, amelyek *a tőke különböző történeti viselkedésformáinak újramegjelenései*. (Ilyen persze a tudástőke is, a „szakértői kormány” képzelet!). Az emberek és a politikai szükségleteik közötti viszonyt a kultúra közvetíti – írja Józsa Péter –, jelezve, hogy a megszilárdult eljárás- és viselkedésmódokat, a kommunikációt, a strukturált és szimbolikus tulajdonságokat közvetítő kultúra a társadalomban előforduló struktúrára hat. A társadalom viszont a rendszerváltó kormányzattól a társadalom struktúrájának megváltoztatását remélte, amely célként inherensen szerepelt már az MDF nyitó kormányprogramjában is, amely a szlogeneken túl az előző rendszert e téren is meghaladó új társadalmi építmény kialakítására vállalkozott. Ám a strukturális változások helyett csak a társadalmi problémák *ad hoc* kezelését tapasztalta a társadalom a reményteli négy évben. S az 1994-es plakátháború efféle újdonságokat ígért: a kormánypárton kívül az SZDSZ is „*a gazdasági rendteremtés, a stabilizáció és a növekedés megvalósítása*” ígéretével indult, a MIÉP a privatizáció mindenáron való végigcsinálásával, és így tovább – az egyes ígéretek pedig mint üzenetek egyúttal arról is szóltak, hogyan értékelik magát a folyamatot a pártok, illetve mit hisznek jövőbeli választóik ítéleteiről.

A kollektív hatalom illúziója mellett a *kollektív identitás* kialakítása is célként fogalmazódott meg. Még egy törzsi társadalomban sincs kollektív identitás, sem elkülönült kollektív hatalom, hát még egy ilyen átmeneti társadalomban, mint a miénk. Ráadásul mindezt a *kizáró szelektivitás* eszközével („törpe minoritások”, kárpótlásban részesülők, vállalkozók, privatizálók, kistulajdonosok stb.) megkülönböztetésével kísérelték megtenni az 1990 és 1994 közötti ciklusban. A versengő pártok reklámja ezért változó, de sokszor ugyanolyan vagy azonos társadalmi csoportokat tekint célzottak (pl. az SZDSZ, az MSZP, a Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, a Köztársaság Párt és a Vállalkozók Pártja bizonyos értelmiségi köröket, az Agrárszövetség, az FKGP, a KDNP és a MIÉP a gazdátársadalmat stb.). A konfliktusos „nagypolitikai” kérdésekben így kerül egyazon platformra egy nemzet-illúziót, rasszizmust, etnocentrizmust

hirdető párt és egy konzervatív haladó párt, vagy így reklámozza a piaci verseny kézbevitelét és a nemzetállam gyöngülését előidéző külföldi tőkeérdekeltségek káros hatását, tehát a nyitottság problémáját egy és ugyanaz a párt.

A legtöbb párt, a legtöbb kampányszöveg és a kormányzati öngazolás is a kialakítandó *kommunikációra* és a *társadalmi interakciókra* helyez alapvető hangsúlyt. Közben azonban autoriter és bürokrata irányítási logikát követ (olykor még a legliberálisabb is): *célnek tekinti a változást* és a saját párt helyzetét elégedetten elfogadó „hívek” nevelését, igyekszik a disszonanciák elkenésével csöndesíteni a társadalmi szereplők haragját, s közben megpróbálja eleve szűkre szabni azt az interakciós teret, amelyben ez a kasztosodás végbemegy, végül pedig tudatosan építi ki a cinkos szolidaritást mind a politikailag nyitott, mind a zárt közösségekben, szocializációs terekben. A kormánypárt például nyilvánvalóan társadalmi jóváhagyás nélkül döntött a kormányzati szféra ügyeiről, a külpolitikai vagy katonapolitikai csatlakozás kérdéseiről, sőt demokratikus és független tájékoztatás címén megszállta a médiát stb. Ennek megfelelően a választási pártprogramokban, a szimbolikus szférában „*polgári jólétet és biztonságot, erős nemzetet*” vett tervbe a Konzervatív Párt a „*tanult, megfontolt elemek irányításával*”, „*Nemzetépítő Állam*” kialakítását ígéri a MIÉP, „*társadalmi kiegyezést*” hirdet meg az MSZP, „*virágzó Magyarországért*” küldi szét virágmagvait az MDF stb.

ESÉLYEGYENLŐSÉGET A VIDÉKNEK!

SZAVAZZON A 7. SZ. VÁLASZTÓKERÜLET JELÖLTJÉRE

SZAVAZZON

DR. TOLNAI LAJOSRA

**HÍD
A JELEN ÉS A JÖVŐ
KÖZÖTT**

AGRÁRSZÖVETSÉG

AGRÁRSZÖVETSÉG

Az Agrárszövetség szórólapja, 1990.
(Forrás: mandadb.hu)

„Fordulatot a kormányzásban!”, „Biztonságos változást és a változás bizonyosságát” ígéri-követeli plakátjain az MSZP, „A vidék és a város közös boldogulását” szorgalmazza az Agrárszövetség, „A hátrányos helyzetű társadalom talpra állítására” esküszik a MIEP, az „elmaradott régiók fejlesztését” célozza meg az MDF, „a köztársasági megbízottak hatalmi-politikai pozícióját” tervezi visszaszorítani az SZDSZ. Ezenközben igazából arról van szó, hogy az új hatalomnak szóló *jelentéstulajdonítás* ellenére csak részben lett új a hatalom, az új államnak szóló elismertetés ugyancsak igaztalan a megmaradt örökségek mellett, az új nemzetépítés jelképei érvénytelenek lettek már, és egy elavult ideológiát szolgálnak csupán, s az új legitimitásért kiötlött „kívánatos” képzet pedig egyenesen „a múltat végképp eltörölni” jelképi erejével hat...

A jóléti álmok és a strukturális differenciálódás kerülnek tehát konfliktusba az állampolgári politikai kultúra rendszerváltó korszakában. A politikai szinten *duálissá tett társadalom* (a „mi” és az „ők” újraélesztett megkülönböztetésével) az intézményesülés szintjén már alig jelenik meg, a nemzet mint keret pusztá képzelmény marad, a „védekező társadalom” belülről éli át veszélytudatát, s a politikai szféra mesterséges ráhatása ellen szimbolikus jelentőségű távolmaradással fejezi ki pártállását. A politikai térkép, és a nem-intézményes politikai funkciók nélküli közösségek határozottan *más belső struktúrát* mutatnak. E kétféle, szerves és autonóm szuperstruktúra párhuzamos létezése befolyásolja a kampányt is, a megszűnt osztályszerkezetet immár a rokonsági rendszer, a gazdasági, vallási és perszonális kapcsolatok helyettesítik. A rendszerváltás közbeni politikai hatalom – mint számos hasonló az afrikai földrészen vagy az óceániai térségben – *multifunkcionális* irányítási gyakorlatot kezdett el, a maga onnipotenciáját és omnikompetenciáját próbálta elfogadtatni a társadalommal. Ez a típusú politikai hatalom még előtte van a *specializálódó* hatalomnak, amely képes megosztani, decentralálni és specifikálni a maga sokágú befolyását, amelyre azután a legkülönbözőbb társadalmi egységek (falvak, korcsoportok, társaságok, etnikai csoportok, stb.) a maguk problémái szerint adnak válaszokat. Ám a várakozásokkal ellentétben, az „egyenlőség” társadalom felől a vérségi társadalom felé, a rétegzettől a polarizált felé, a belsőleg függetlentől a belsőnek alárendeltté alakult át a mai magyar valóság. *A társadalom szolgálatára hivatott, tőle függésben lévő, sőt a „rendszerváltó” társadalmi valóság által létrehozott politikai hatalom* immáron nem eredménye, nem hordozója a társadalmi kiegyezésnek, nem jelképe a külső hatások elleni értelemszerű védekezésnek, hanem a *konszenzust nélkülöző, a legitimitást elvesztő, a társadalmi szerződést megszegő uralomgyakorló*.

A rendszerváltó ideológia átalakulása állapotváltoztató ideológiává, a pártokat változás eszközének tekintő társadalmi tudat székszise, továbbá a pártok „miniszterválasztásra” koncentrált választási aktivitása immár élesen megkülönbözteti a társadalmi cselekvők és a kívülállók (Schlett István politológus megfogalmazása szerint „a nézők”),¹ illetve a hatalomra „jogosultak” körét. Együtt mindez azt jelzi, hogy a politikai hata-

¹ Schlett István: Tradíciók, modellek és körülmények. A politikai tagoltság determinánsai Magyarországon. *Világosság*, 31(1990): 6. sz. 401-409.

lom a „rendszerelváltás Magyarországon” még olyan mértékű legitimitással sem rendelkezik, mint az átalakuló törzsi társadalmak, még olyan konszenzusnak sem részese, amelyet a primitív társadalmak szintjétől a modern jóléti demokráciák szintjéig minden politikai hatalomnak élveznie kell, ellenkező esetben léte, érvényessége válik kétséges-sé vagy jogosulatlanná. A patriarchális osztályszerveződésű, kezdetleges államokban akkor alakul ki a törzsi arisztokrácia, s akkor kezdi birtokába venni az államot, amikor a munkamegosztás, a magántulajdon és a hatalomgyakorlás egy megnevezhető kiváltságos kör kezében strukturálisan és tartósan összpontosul. Az „osztály nélküli” társadalmat lebontó, *rendszerelváltó állam* Magyarországon ma már kétségtelenül egyesíti ezeket az erőforrásokat és a fölöttük gyakorolt ellenőrzési jogot, s önmagával szemben, önmaga kontrolljaképpen nem hozta létre és nem támogatta az „eredeti közösségek” kialakulását, nem segítette elő a közösségi autonómiák megerősödését. Viszont cselekvően hozzájárult ahhoz, hogy valamiféle elvont eredettudat, etnikai prioritás és kulturális–politikai fensőbbiségtudat nevében megerősödjön, sőt ismét kiváltsággá váljon a hatalom birtoklása, s az ennek biztosítására szervezett intézményrendszer centralizáltsága. A kampány tehát nem minden ok nélkül tükrözi az „archaikus” vagy „primitív” államirányítás momentumait – ám sok esetben ezek legitim státusát sem bírja, s az ebből származó konfliktusok kezelését sem vállalhatja érdemben. A „retribalizálódott” hatalom, valamint a dekonstruálódott társadalomszerkezet lényegében visszahanyatlott arra a szintre, amelyen a Józsa Péter által egykor jellemzett kulturális–politikai blokkok nem okvetlenül a kiteljesedettség, hanem talán inkább a málladozás állapotában voltak tetten érhetők. Magam a legkevésbé sem ragaszkodnék ahhoz, hogy vulgármaxista szemlélet alapján elképzelt evolúciós skálán ezt az állapotot „primitívebbnek” minősítem, mint a „primitív társadalmak” hasonló státusát – elsősorban azért, mert ez utóbbi csupán a hozzá nem értő szem számára „primitív” a bonyolultságát, komplexitását tekintve, valójában épp oly teljes és strukturált, mint a modern plurális demokráciák hatalmi szerkezete –, de semmiképp sem lenne ráfogható a kelet-európai típusú társadalomfejlődés legújabb kori változataira, hogy mintegy „magasan meghaladnák” a tradicionális társadalmak belső strukturáltságát.

A pártállam letűnését célzó politikai célrendszer a legtöbb kelet-európai (poszt-szovjet) társadalomban a diszkontinuitást fogalmazta meg jövőképként, ebből formált konstruktív erőt az új államiság ígéretéhez. A magyar átmenet kezdeteinél a felálló új kormányzat az újat alkotás „nyugodt erejével” vállalta funkcióját – ám folytonos maradt a politikai szféra elidegenültsége, s lényegében azóta is *kontinuus* maradt a *konszenzushány* is. A „nemzetvallás” intézményesítése, konzerváló (tehát aktív helyzetdetermináló) funkciója, a konszenzus-rituálék kialakítása (a parlamenttől az MDF-piacokig és tovább), a politikai, gazdasági és tudáselitek megerősödése, velük szemben a perifériák megvastagodása, s mindegyik szereplők viszonyának, távolságának változatlan mértéke – számos más jelenséggel együtt – azt jelzik, hogy nemcsak a törzsi társadalmaknak nincs „királyi útjuk” a modernizálódásig, hanem a korlátosan fejlett, politikai kultúrájukban retrográd elemeket is tartósító poszt-kollektivista társadalmaknak sincs. Míg azonban a „pre-civilizáltak” tisztában vannak azzal, hogy politikai és hatalmi elitjük

csak ellenükre siettetheti a haladást (tudott–elfogadott) a fejletlenségtől a (vélt–képzelt) modernitásig, addig a kelet-európai társadalmakban a *presszionált modernizálódás* szinte hatalmi követelmény lett, amely szimbolikusan egy politikai erőcsoport (vagy több elemből álló alkalmi, választási vagy időszakos koalíció) sikerképességét jelzi. E koalíciós partnerség képzete egyfelől a korábban nem hatalmi szinten gyakorolt (nem állami) kooperációk érvényesülését segíti, illetve ezek konszenzus-képességi szintjét használja bázisként az új világ ígéretéhez. A koalíciós retorika változása azonban ennél sokkalta nyíltabban jelzi, hogy a hatalom birtoklásának mértékében, időlegességében és hatékonyságában mérhető, morális vagy ideológiai fenntartásokat nem tartósító kooperációk úgy képesek váltani egymást a hatalmi erőterben, mint felhők a tavaszi égbolton. Hol elválnak, hol villámokat bocsát ki az egyik és eltakarja a Napot a másik, hol újraegyesülnek a sötét égen, majd ismét átcsoportosulnak egy másik égtájon... E természeti tüneményként regnáló koalíciós hőhullámszerűség épp a társadalmi legitimitás felől nézve válik tehát kihívóan érdektelenné, hiteltelenné és jelképpé. Nem véletlen ezért, hogy a mindig esélyes múlta hivatkozás, a hatalmi térben elfoglalt terület máshonnan nézve megrajzolható, szimbolikusan kiterjeszthető variációi gyakorta veszik elő ismét a historikus kapaszkodókat, a történeti emlékezet eszköztárát, a múltból legitimáló és jelenre vetített jelképtárat.

Elgondolásom szerint a mai magyar társadalom modernizációs éhségét az a feltörekvő réteg (nevezhetném akár tömegnek is, ha már nincsenek tiszta réteggjellemzői) igyekszik kihasználni, amelynek sem a kormányzat legitimációs krízise, sem a civil társadalom kiszolgáltatottsága nem jelent önérvényesítési gondot – bár valódi előnyt sem okvetlenül. Ami e politikai „modernizálódásban” – szimbolikus mivoltában is – társadalomellenes, az „*maga a szerzésre való beállítottság, maga a hatékonyság, az eredményesség elve, maga a növekedés ideológiája, maga az a szemlélet, amely az emberi létezés igazoltságát, sőt erkölcsösségét a javak többletével méri*” – fogalmazza meg Józsa Péter az ismert Lévi-Strauss elemzésében.¹ A javak, s köztük a politikai és uralmi javak cseréje, az információk és ideológiai hatások reprezentációja is egyszerre tartalmazza minálunk a gőg és a vagyonszerzés, a tiszteletadás és a megvetés szimbolikus jegyeit. Ezek pedig a politikai–kulturális tömbök megerősödését, osztódását, s a köztük lévő kommunikációs kapcsolatok elhalását eredményezik.

Mindez azonban nem bizonyított megfigyelés, csupán impresszió. Lehet, talán sokkal inkább arról van szó, hogy az uralom módjai, konvenciói, kiterjedései és kölcsönhatásokban mutatkozó túlsúlyai osztályozhatók másképpen is, mint a tradicionalitás és a modernitás variációiban. Különösen akkor valószínű ez, ha a modern tradíciók éppen a korábbi, ismert, bevált, intézményesült módokat tekintve öltönek új alakot, vagy kötöznek be a modernizmusokba, melyek a szakítás és bekebelezés fortélyai révén érvényesülnek, s lesz belőlük posztmodern, dekonstrukcionista, átépítő hatalom... A fenti (1995-ből származó) megközelítés ma legalább egy alapvető ténnyel egészíthető ki, melynek fókuszában már nem a szerző–mozgó, zsákmányoló és kizsákmányolt társa-

¹ Józsa: Lévi-Strauss i.m. 67.

dalmi csoportozatok állnak főszerepben, hanem a közös örökségként kapott, a rendszerváltás korai éveitől máig kontinuussá vált „változtatás” maga. „Meddig tart a rendszerváltás...?” – tehető fel a kérdés a 20. vagy 30. évfordulón talán már fokozott érvényességgel. Maga a változás sem egynemű immár, hiszen a folytonos változás látszata az állandósult másság. S amidőn a változtatók és a változók már abban is eltérnek az állandósulttól, hogy meg akarják jeleníteni, identifikálni próbálják magukat, akkor épp olyan jelentéstulajdonításokról van szó, amelyek nem mutatnak érzékenyen kigondolt vagy szisztematikus ideológiai és politikai rendszerátalakítást, ehelyett megelégszenek azzal, hogy a rendszerváltozás tényét elfogadják (vagy éppen hangosan vitatják). 1989-ben még mind a politikusok körei, mind a társadalom szubkulturális csoportjai akként tekintettek a változásokra, hogy azok teljes körűek és befejezettek-e, vagyis a „rég rendszer” képviselői végképp eltűnnek-e a politika, a gazdaság és az érdekbefolyásolás számottevő helyszíneiről, vagy sem. A forradalom nélküli, jelképes „nagytakarítás” azonban nem tudta megbízhatóan biztosítani a társadalomszerkezet tervszerű változását, ezért ennek még kevésbé lehetett kormányzati szintű háttere, s még ennél is kevésbé volt hihető utólag a kormányzati „üzenetek” célba érése, az állampolgári emlékezetre hagyatkozó legitimációja.

Közben azonban a jelentésterét tekintve bővülő *ideológiai összhang* részint a változatok szótárában egységesült (például a fejlődés vagy a szabadság kulcsfogalmai nem koptak el túl hamar), részint a változásokat elszenvedők fogalomtárába került be úgy, mint bőszítő kihívás, mint elorzott remény, mint a jobbra vágás hiábavalósága, sikerületlensége. A rendszer dekonstrukciója már a kezdetektől magában rejtette egyfelől a korábbi évek társadalmi átalakulásainak, rendszermódosító kérdéseinek és dilemmáinak problematikáját, másfelől a reménytelen reményt, miképpen az eltökélt másságra törekvést is. A lebontásra ítélt építmény helyébe ugyanúgy újat kívánt konstruálni a társas közakarat, ahogyan a felújításra már nem méltó lakóövezetek, lakótömbök esetében. A közviselkedés számára a „lebontás” mindenre kiterjesztett volta elaltatta a figyelmet ennek lehetetlenségét illetően, s maradt a szélsőséges követelés minden parlamenti ciklusra (vagy ezek többségére) tekintve: „mondjon le” a kormány, tűnjenek el a haszonlesők, számoltassák el a gaztevőket, számolják föl a korrupciót, pénzmosást, kivételezettséget, kiváltságokat. A megoldás majdhogynem mindig az új, a reményteli, a „majd eztán más lesz” ígéretével színre lépő következő konstrukció volt, még akkor is, ha épp a hivatal döntéshozatali rendjében alig-alig történt változás, a szereplők hangadó köreit tekintve pedig szinte csak elenyésző módosulás zajlott le.

Ebben az „átépítés alatt” felirattal regnáló közpolitikai masinériában ugyanakkor megerősödött a konzervatív, a rendpárti, a messzebbi történeti múltra visszanyúló vagy visszarévedő mentalitás. Megerősödött a politikai pszichológia nyelvén leírható paralizálódás, a zavarok, tétovaságok, értékmentességek, antipolitikai megoldásokban vagy ad hoc döntéshozatalban kifejeződő időlegesség, a haszonszerzés mindenek-előttvalósága mint célképzet. Ennek leplezéseként azonban kézenfekvő megoldásul kínálkozott a kollektív emlékezet alkalmankénti „bekapcsolása”, majd lehűtése rövid időn belül. A közös emlék-múlt, az osztársadalmi motivációk ideája, a közös nagy cél el-

érésének projektje mozgósította a közös emlékezet formáit és tartalmait... Elsőbben talán a korai rendszerváltó években, majd a kultuskormányzati időszakban még annyira.

Emlék-múlt, múltváltás és kollektív örökség

A kollektív emlékezetről itt nem mint „tényanyagról”, hanem mint *olvasatról* írok. Közös, társadalmi interpretációról, s mint jelenségről, melyre a pártos politikában hivatkozni immár oly harsány szimbólumhasználattal szokás, mintha mindig is azonos lett volna a polgári célképzetek és hagyománytartó szubkultúrák, reformizmusok és konzervativizmusok, globalizmusok és lokalizmusok „tényanyaga”. Pedig hát ez roppant eltérő tud lenni, s mindig is az volt. Viszont éppen a jelenkori szimbolikus politikai manőverekben a kultúrát és a történeti emlékezetet formálva látszólag magabiztos tételességgel terjesztik ki mentális határaikat az érvelők, nemegyszer olyan idegen vagy rokon övezetekre is, amelyek ennek ellent próbálnak állni. A kulturális értelmezési gyakorlatok számos esetben gyarmatosítási törekvéseket tükröznek, gyakorta pusztán mint szimbolikus politikai határzónák formálói is. Hol húzódnak hát a területiális jogosultságok erővonalai? Miként építjük föl a magunk történeti tudatát a kulturális emlékezet ellenében, vagy fordítva: az emlékezetet a történelmi közgondolkodás ellenében? Honnan fakad a merészség a kulturális másság megsértéséhez, vagy saját kulturális normáink terjesztéséhez? Miféle előképek rejlenek a kultúraközi érintkezésekben és kölcsönhatásokban, s miként gyarmatosítunk öntudatlanul, akár kérdéseinkkel is? Része lehet-e a történeti tudatnak az a kép, amelyet a kulturális emlékezetről alkotnak meg maguk a kultúrakutatók, e képek konstruálói és kutatói, felhasználói és kihasználói? S ha nem részei az emlékezettünemények, akkor hol tűnnek el, foszlanak szét a kulturális képzetek a másságról, a „másikról”, a kollektív memóriáról?

A kulturális emlékezet kézenfekvő módon illeszkedik a kultúrába, az eltérő korok különböző kultúrájába, a kultúrafelfogásokba és végül a kultúrakutatásba. Saját felfogásom, amelyet itt mozgósítani próbálok, elsősorban a kulturális (és ezen belül a nemzet-tematikát következősen hordozó) *politikai antropológiai felfogást* követi vagy ezt részelteti előnyben. Ennek körvonalazását, határterületeinek érintését részint az időközben már egyebütt megírt előadásaimban is elvégeztem, részint az utóbbi időben megjelent cikkek, tanulmányok, kötetek kínálják. Ezek olvasatait itt most roppant módon rövidre fogva, első körben a kulturális antropológiai másság-felfogást körvonalazom, ezt követően a politikai antropológia specifikumát betájolva, majd a nemzeti emlékezet kérdésén végigfutva járom körül a jelzett témakört.

A kulturális antropológia a kultúrát komplex rendszerként (hangsúlyozom: rendszerként) fogja föl, s olyan univerzumnak tételezi, amely nem másban, mint a másságban, a sajátosban jelenik meg, még hozzá kutatás közben érzékelt (!) és élményközeli (mellette kiegészítésül élménytávoli) aspektusból közelítve. A kutatást az antropológiai gondolkodás, így a politikai antropológia is részvétel formájában tételezi, a megértést pedig a kortárs diskurzusok rendszerében fogalmazza át. De mind a részvétel, mind a diskurzusok oly számosak, hogy közülük csak kiemelni lehet, s

velük együtt megpróbálkozni a teljesebb kép megformálásával, nem pedig mindent (politikát, struktúrát, rendszert, ideológiát) alárendelni a jelentések egy szűkebb szegmensének.

A kultúra egyetemes jellegét, s azon belül egyes etnospecifikus tereket elemzők régtől fogva úgy érzékelték: képesek az ismeretlen másik kultúrát egészében, struktúráját tekintve is átfogni, s midőn abban „nem elfogadható” vagy „nem a kultúra egyetemes normáinak megfelelő” tünetényeket tapasztaltak, okkal döntöttek a másítás, a kulturális fejlesztés, a stiláris vagy rendszerszerű beavatkozás módjáról. Egy kicsit úgy van ez, mint a politikai úrhatnamságnál: ha én ezt vagy azt jónak, hasznosnak, sikeresnek gondolom, nem érdekel igazán, miként éli át vagy minek tekinti ugyanazt a másik...

De vajon honnan fakad a merészség, amely a kulturális másság megsértésére, vagy még inkább saját kulturális normáink terjesztésére jogosít bennünket? Érdemesült-e egy politikai közszereplő a dolgok minden lehetséges verzióját egybefogva így vagy amúgy látni, eldönteni, meghatározni? Felelős-e a másság-felfogás a gyarmatosító erő idézőjeles „jogosultságának” alkalmazásában? Hihetjük-e, hogy az idegen vagy ismeretlen kultúra szerkezetét, tartalmait meg lehet változtatni kívülálló nézőpontból, vagy befolyásolni lehet a másság el-nem-tűrése nevében? S miért remélhetik, hogy ez sikerülni fog, vagy hogy nem tévedhetünk, mert látjuk, amit látnunk adatott, s értjük, ami racionális vagy az euro-amerikai közfelfogás szerint „ésszerű”?

A válasz ezerféle, de a másság elviseléséhez nem elegendő a pusztán „jobban-tudás”, sem a hatalmi státusz megkövetelte többletjog... Ha kultúrának az emberi társadalom cselekvési és gondolkodási, mentális és gazdasági, politikai és szimbolizációs komplexumát tekintjük, aligha lehet kérdéses, hogy annak letéteményesei esetében *intézményekről* van szó: a hit intézményéről (lásd vallás), a szokások és normák rendszeréről (lásd jog), a cserekapcsolatokéről és megélhetésről (lásd gazdaság), a rokonsági és hálózati relációkról (lásd kommunikáció), a szimbólum- és térhasználatról (lásd jelek és jelentések köre), továbbá rítusokról, létmódokról, életformákról. Mindezt a szociálpszichológiától és a szociológiától átvett megismerés-tudományi kategorizálásban röviden struktúrának és funkciónak szokták nevezni. Akármily nagy, vagy lett legyen a legparányibb, a szerkezeti összefüggések és a működésmódok minden jelenséget körülvesznek, a dologi és a mentális szférát egyaránt. Emiatt szinte kézenfekvő, hogy a *kulturális emlékezet* tartalmai és megjelenésmódjai (funkciói és struktúrái) ugyancsak émikus, illetve étikus tünetényekként lesznek besorolhatók. Merthogy a kollektív emlékezet is intézmény, méghozzá súlyos és komoly felelősségű intézmény – különösen ha a nemzetről van szó. Nem tudhatjuk pontosan: a globalizáció folyamata ezt miként írja át, s a világ totalitásának mind hétköznapiabb közhelyesedése, az átláthatatlanság élménye felülírja-e a struktúrák és funkciók rendszerét, félrebillenti-e a történelem folytonosságának, figyelemmel kísérhetőségének képzetét – de hogy a szerkezeti és működési dinamika a forszírozott újakezdést

részesíti előnyben, szemben a ráérős és nyúlós tapasztalattal, az már bizonyos, vagy legalább korélmény.

Mint korélmény sem mai. Pierre Nora első írásai, melyek az *emlékezet helyeit*, az *emlékezés tereit* írták körül a nyolcvanas évek közepén,¹ a nemzeti történelem olyan pillanatait jelölik meg különös státusúként, amelyhez a történeti megközelítés mentális szférájából jövő megerősítések járulnak hozzá formáló erőként. Művében a valóság elevenségét kontrasztképpen mutatja be a történeti emlékezet fényében, hangsúlyozva, hogy „minden más történeti tárgytól eltérően a lieu de mémoire-oknak nincsenek referenciáik a valóságban. Vagy inkább csak önmaguk referenciái, tisztán jelek, melyek csak önmagukra vonatkoznak. Nem mintha nem lenne tartalmuk, fizikai megjelenésük vagy történetük, épp ellenkezőleg. Ám ami lieu de mémoire-t csinál belőlük, az pontosan az, ami révén megmenekültek a történelem elől...”.² Ebben a menekülésben a közös múlt és a fiktív, elbeszélt múlt úgy nyeri el presztízsét, hogy „a kivesző fikció jeleként” a múlthoz való új viszony rendszerének elemei között a helyek rangját, s a helyekhez fűződő kötődést találja meg kapaszkodóként. Kapaszkodóként, merthogy közben az emlékezet drámai színpadán nemcsak a személyesség, hanem a kollektív létélmény is szerepet kap, s nemegyszer olyan fiktív szerepet, amelyben talán sűrítetten föltárul a kollektív létezés valamiféle mentális tökéje, de rögtön el is vitatódik, az *oral history* rácáfol a nemzeti emlékezet adat-anyagára, a múltban folytonosan gazdagított nemzettörténeti regényfolyam-corpusára. S éppen ez az, amit a pártos szlogenek, a margóra szorított társadalmi csoportok, az emlékezet test-cselei (a maguk hatását jogosnak, sőt evidensnek tekintve) túlerővel győznek le, mikor az emlékezetet irányítják, manipulálják, praktikus célra állítják be, vagy egyszerűen csak kizsákmányolják.

Intézményről van szó, épp abban az értelemben, hogy amikor kell, politikát csinál a nemzeti történelem megszokott pillanataiból, máskor az emlékezet helyeinek és időinek formálójaként radikálisan elválaszt mindentől, ami megszokott. Az emlékezés, de maga az emlékezet helye is mindig valami olyas tünemény, ahol történelmi jelentőségű vagy jelentésű események zajlottak, amelyek valamiért méltóvá lettek az emlékezésre. „Az emlékezetnek, akár a nemzetnek, akár a társadalmi mentalitásnak címzett történeti vagy tudományos megközelítése reáliákkal állt kapcsolatban, olyan dolgokkal, melyekkel a valóság elevenségét kívánta megragadni. (...) Templum: profán meghatározatlanságában egy kör – tér vagy idő, tér és idő – darabokra szelése ez, melyben minden számít, minden szimbolizál és jelentést hordoz. Ebben az értelemben a lieu de mémoire kettős természetű: túlzottan önmagába zárt, önmagához láncolt és saját nevéhez tapadó hely, mely ugyanakkor folytonosan nyitott is jelentéseinek értelmezésére”.³

¹ Nora, Pierre: Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux. In: *Les lieux de mémoire. I. La République*. Sous la direction de Pierre Nora. Gallimard, Paris, 1984.; Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14(1999): 3. sz. [<http://acta.bibl.u-szeged.hu/40896/>]

² Nora: Emlékezet és történelem között i.m. 156.

³ Nora: Emlékezet és történelem között i.m. 156.

Amikor tehát mentális határainkat kiterjesztjük valamire vagy valami felé, tesszük ezt olyan magabiztos tételeességgel, hogy azáltal kultúrát és történeti emlékezetet formálva látszólag nemegyszer olyan idegen vagy rokon övezetekre is hatni próbálunk, amelyek minden szinten ellen akarnának állni ennek. Talán túlegyszerűsített lenne itt a gyarmatosítások helyeire és közös emlékezetére utalni – ennél bizonyos bonyolultabb a képlet. Hisz egyrészt más kell legyen a gyarmatosított, s más a gyarmatosító álláspontja, jelen- és jövőképe. Másrészt a gyarmatosítások helyei olykor szinte már alig léteznek, s főként azért, mert odébb-mozgott a világ, s mert ha a helyek időnként még meg is vannak, a közeg, „a milió” már hiányzik, szertefoszlott, leépült vagy felrobbantották, mint a mostari hidat vagy a buddhista kegyhelyeket. Előfordulhat tehát, hogy az emlékezetnek már csupán fiktívek a helyszínei, amelyek valóságosan is megtestesítenék őket. De messze inkább túléli a helyek konkrét sugárzását az a *szimbolikus tartomány*, ami a kulturális emlékezetformálást olyan értelmezési gyakorlatként szorgalmazza, hogy az a szimbolikus politikai határzónákat nemcsak teremti, de bővíti, segíti is. Nemigen vállalkoznék arra, hogy a politikai turizmus minden frekventált célpontját elősoroljam, de talán emlékeztethetek néhányra: amikor magyarországi kirándulócsoportok elbussoznak a Monarchia egykori határaihoz, amikor a 301-es parcella szinte tüntetés helyévé lesz, amikor a csehekhez utaznak a magyar foci-drukkerek verekedni, vagy Pestre szállítják az árpádsávosokat egy tüntetésre, amikor a budai vagy a tatabányai Turul-szobor a jelentőségénél komolyabb kegyhellyé lesz, amikor sokan érzik fontosnak, hogy Tusványoson tiszteletüket tegyék a nyárban, mert annak többletjelentése is van, amikor Sólyom László elmegy az esztergomi hídig, hogy kifejezze rokonszenvét a határon túli magyarok iránt, vagy amikor a berlini Fal maradék néhány betontömbje zarándokhely-szerepet kap a rendszerváltó országok számára, s midőn a Dohány utcai zsinagóga elé gyülekeznek az egykori zsidónegyed házsorainak lebontása ellen demonstrálók... – ezek valamiképpen mind-mind a nem-helyek szakrifikálásához, jelentéssel felruházásához járulnak hozzá a szimbolikus politizálás eszközével.

Annyival azért mégiscsak bonyolultabb a helyzet, hogy nem minden hely és helyszín öltözik az emlékezettel gazdagodó helyek pompájába. Amikor „a nemzet asszonya”, „mindenki Petrasovics Annuskája” saját szociáldemokrata lábain élőben sétált végig az Oktogon és a Nyugati között – ettől a tájék nem vált az emlékezet helyévé. Bár lehet, hogy épp ennek kimondásával lesz az emlékezettörténet részévé a táj és az ott készült választási plakátfotó is, hisz az emlékezésnek mint aktusnak is megvan a maga története, így a múltból földidézett kép maga is a történeti tudat élesztő elevenségéhez járulhat hozzá... Ez nem lenne extrém állapot: magát a helyet, az emlékezet helyét nemegyszer éppen célzatos használata karakterizálja, megadva a funkcionalitást, a jelentést és az értelmezés kereteit, hozzásegítve ahhoz, hogy a belévetített tartalmak konstrukciója (mint a turista pillantása vagy vakuja az idegenforgalmi helyeken) magához az értéktulajdonítási folyamathoz járuljon hozzá (ami funkcionálisan az idegenvezető szerepköre lenne). Érdekes csupán utalni arra, hogy a lerombolt Bastille emlékhelye éppúgy célhelyszín, mint mondjuk a '89 előtti lengyel kerekasztal-

tárgyalások helyszíne és maga az asztal is, amely nemcsak Arthur király legendás egyenlőség-elvét szimbolizálja, hanem a történelmi emlékezet szimbolikus evokációjává teszi magát a tárgyat (lásd erről mondjuk a *Wikipedia* szócikkét és Szolidaritás honlapjának látványosság-ajánlatait).

Petrasovits Anna
(Ludas Matyi, 1990. ápr. 4. Forrás: adtplus.arcanum.hu)

Az MSZDP plakátja, 1990.
(Forrás: mandadb.hu)

A „politikai turizmus” tartalmát legtöbbször a turista pillantása, a hely reflex-válasza, és a találkozót szervező közvetítő révén nyeri el, éppúgy, amiként a vallási turizmus hozzásegít valamely lokalitás szakralizálásához, a mintaformáláshoz, vagy valamely nemzeti narratíva áruba bocsátásához...¹ Nem másról van itt szó (a maga nemében kínosan és kényszerítően), mint azokról a megértési és értelmezési nehézségekről, melyekről nem a túlideologizált eszmerészség vagy a hatalmi arroganciával újratemtendő posztfeudalizmus kap készítményt, hanem a társadalom szétesett kulturális blokkjainak, új osztályszerkezeti komponenseinek egy naprakészebbé tett belátása, definiálása, újragondolása. S bár a kulturális értelmezési gyakorlatok számos esetben gyarmatosítási törekvést tükröznek, nemegyszer pusztán mint szimbolikus politikai határozónak formálói is hatnak. De akkor hol húzódnak a területiális jogosultságok erővonalai? Illetve mit gondol erről a politika jelenségét antropológiai horizonton elhelyező kultúrakutatási praxis?

A történelmi elvű gondolkodás érvényességét vitató teóriák számára a jelenben fogant emlékezet *„beilleszkedett, uralkodó és öntudatlan, rendszerező és mindenható, spontánul időszerűsítő emlékezet, egy múlt nélküli emlékezet, mely folytonosan visszavezet bennünket az örökséghez, amely visszautalta az ősokeket a távoli hősök, kezdetek és mítoszok egybemosódó idejébe – és itt van a miénk, ami csak történelem: nyom és válogatás. E távolság egyre csak mélyül azáltal, hogy az emberek felismerik azt, s a*

¹ Talán érdemes utalni egész kötetnyi összeállításunkra ebből a metszetből: *A nemzettudat tárgyaival. Háttér tanulmányok a magyarság és az etnicitás kutatásához*. Szerk. Papp Richárd – A. Gergely András. MAKAT – Antroport, 2015. [<https://mek.oszk.hu/19900/19933/>]

modern időkben ez még inkább joggá, hatalommá és a változás feladatává válik. E távolság ma találja meg görcsös végpontját”.¹

E görcsös végpont nem más, mint a beavatkozás, a jelenségek és a história manipulálása, átírása, a térbeli uralmi viszonyok idői kiterjesztésének szándéka.

Minden nemzet történetében megfoghatók, vagy ha másképp nem, utólag (re)konstruálhatók azok a terek, melyekben a túlélés élménye a legősibb összekötő kapocs kioldódását jelentheti, azt ugyanis, hogy a megélés és tudatosítás idővel szimpla evidenciává, vagy épp olyan értéktartománnyá lesz, amelyből a személyesség már kikopott... A foszlott emlékezet, avagy a világtörténelem lassú tempójú átalakulása ha mást nem is, de a perszonális emlékezet és a történelem azonosítását vagy megfeleltetését könnyűszerrel elvégzi. Erre mindenki megannyi példát tud az európai hatalmak gyarmatbirodalmainak utótörténetéből. Ám sokkalta rosszabb a helyzet, ha nem más és idegen népek ellenében kellett átélni a gyarmati állapotot, hanem a belső kolonizáció foglyaként. Ezt alighanem sokan átélték már ezt erdélyi vagy vajdasági tájon: gyarmatává lenni a Monarchiának, Szerbiának, vagy épp a határon túli Magyarországnak. Végpont és beavatkozás, térbeli rátelepedés, uralmi átterjedés a fizikai frontokon túli mentális szférára, a helyek és a nem-helyek összességére... S ahogy Pierre Nora pontosítja: *„a belső dekolonizáció folyamatával egy időben követte őket minden etnikum, csoport és család, amelynek erős emlékezeti és gyenge történeti tőkéje volt. Az emlékezet–társadalmak vége ez, vége mindannak, ami biztosította az értékek megőrzését vagy továbbadását, legyen az egyház vagy az iskola, a család vagy az állam. Az emlékezet–ideológiák vége ez, vége mindannak, ami biztosította a rendszeres átjárást a múltból a jövőbe, vagy megmutatta, hogy a múltból mit kellene megtartani a jövő számára, lett legyen szó reakcióról, fejlődésről vagy akár a forradalomról. Sőt, maga a történeti észlelés módja az, mely a média révén bámulatosan kitágult, az aktualitás múlandó hártájával helyettesítvén a hagyományra ráhajló emlékezet intimitását*”.²

Éppen ő figyelmeztet arra is, hogy *„a történelem középpontjában egy, a spontán emlékezetet romboló, kritikus szellem dolgozik. Az emlékezet mindig gyanús a történelem számára, melynek valódi küldetése lerombolni és visszaszorítani azt. A történelem megfosztja a megélt múltat legitimációjától. A történeti tudattal bíró társadalmak horizontján, a teljességgel historizált világ határain a szentségtől való megfosztás végső és végleges. A történelem folyamata, a történeti törekvés nem dicsőíti a valóban megtörténtet, hanem megsemmisíti. Kétségtelen, hogy egy általános kritikai attitűd megőrzi a múzeumokat, az emléket, a műemlékeket – tehát egy a történeti munkához szükséges eszköztárat – ugyanakkor ki is ürítve mindazt, ami szemünkben lieu de mémoire-rá teszi ezeket. Egy teljességgel a történelem jegyében élő társadalom, a hagyományos társadalomhoz hasonlóan, végeredményben nem ismerne helyeket, ahová lehorgonyozhatná emlékezetét*”.³

¹ Nora: Emlékezet és történelem között i.m. 143.

² Nora: Emlékezet és történelem között i.m. 143.

³ Nora: Emlékezet és történelem között i.m. 144.

Pierre Nora nem politikai antropológus. Mondanivalója azonban igen sok ponton összekapcsolódik a politikai viszonylatokat „antropológiául” elemzők tapasztalatával. Ahogyan a történelem és a helyek szakrális vagy profán térségeivel mint a kollektív emlékezet problémájával pertraktálja az idői távolság és a történelem viszonyát, megállapítva, hogy a megélt történelem és az azt értelmezhetővé tévő szellemi tevékenység olykor ellentmondásba kavarodik, az szinte az antropológiai kollektivitás-élmény keretei közé helyezi a történéseket. *„Emlékezet, történelem: távolról sem szinonimák, s rá kell ébrednünk, hogy szembeállítja őket minden. Az emlékezet maga az élet, melyet élő csoportok hordoznak, s ekképpen folyamatos fejlődésben áll, kiteve az emlékezés és a felejtés dialektikájának, nem törődve szükségszerű deformációjával, védtelen minden használat és manipuláció ellen, hajlamos hosszú rejtőzködésre és hirtelen új életre kelésre. A történelem mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nincs. Az emlékezet mindig időszerű jelenség, megélt kötődés az örök jelenhez; a történelem a múlt megjelenítése. Mivel érzékeny és mágikus, az emlékezet csak azokhoz a részletekhez alkalmazkodik, melyek megerősítik. Elmosódott, egymásba toluló, teljes vagy bizonytalan, különös vagy szimbolikus, minden átmásolásra – képernyő, cenzúra vagy kivetítés – érzékeny emlékekből táplálkozik. A történelem, mivel intellektuális és világi tevékenység, elemző és kritikus diskurzust kíván. Az emlékezet szentségbe ágyazza az emléket, a történelem kiszorítja, folytonosan prózaivá teszi azt. Az emlékezet az általa összeforró közösségből fakad, ami – Maurice Halbwachs szavaival – annyit tesz, hogy annyi emlékezet van, ahány csoport. Az emlékezet természeténél fogva sokféle és sokszorozódó, kollektív, többes számú, mégis individualizált. A történelem – épp ellenkezőleg – mindenkire és senkire sem tartozik, ez adja egyetemes elhivatottságát. Az emlékezet a konkrétban gyökerezik, a térben, a gesztusban, a képben és a tárgyban. A történelem csak időbeli folyamatokhoz, fejlődési ívekhez és dolgok közötti viszonyhoz kapcsolódik. Az emlékezet abszolútum, míg a történelem csak a viszonylagost ismeri”*.¹

Amikor például az emlékezhagyomány maga válik egy lehetséges história tárgyává, az emlékező pedig tétlen alanya csupán a történéseknek, akkor talán semmi más, mint a kultúra, a mentális örökség az, ami menteni segíti a tradíció értékeit. *„Legyen bármennyire is tiszteletreméltó egy tradíció, annak megkérdőjelezése azt jelenti, hogy többé nem azonosulunk annak hordozójával. Márpedig a történelem története tárgyául nem csak nemzeti tradíciónk legszentebb tárgyai kínálkoznak. A történelem – megkérdőjelezve önnön anyagi és fogalmi eszközeit, alkotói eljárásait, terjedésének társadalmi állomásait és önnön hagyománnyá válását – egészében belép a történetírás korszakába, véglegessé téve ezzel különállását az emlékezettől”*.²

Minden nagy történeti átértékelés magában foglalta a kollektív emlékezet helyzetének megerősítését (maga a fogalom Cicero és Quintilianus nyomán a latin *loci memoriae*-ből származik, majd Frances Yates *The Art of Memory* című, 1966-ban megjelent

¹ Nora: Emlékezet és történelem között i.m. 143.

² Nora: Emlékezet és történelem között i.m. 145.

műve révén került ismét a köztudatba – franciául, szemben más nyelvekkel, már elmélyült, „történeti, intellektuális, emocionális és gyakran tudatalatti” értelmet nyert¹) hol a részleges emlékezetet, hol a dinasztikus emlékezetet, máskor egy monarchikus és keresztény emlékezetet, vagy a haladó emberi nem emlékezetét, sok esetben kizárólag a „népét”, s végül a történeti romantika időszakaiban a nemzet kizárólagos emlékezetét gyűjti össze. Az emlékezhistória formálói úgy is tekintik feladatukat, hogy „elődeiknél pozitívabb emlékezetet alkossanak meg, átfogóbbat és magyarázóbbat”, amely az egyéni emlékezések összletét, kivonatát, fölpárálló sűrítményét sejteti. Ennek révén pedig „a nemzet-állam helyébe fokozatosan a társadalom-állam”, ami az újkor vagy még inkább a modernitás korában már a társadalom önmagáról való tudásává, fejlesztő, strukturáló erővé válik. Mint Nora írja: „E minőségében képes volt megsokszorozni az egyes emlékezetekre vetett fénycsóvját, s magát a múltbeli mentalitások laboratóriumává tudta átalakítani. Ám ahogyan a történelem megszabadult a nemzeti önazonoságtól, úgy megszűnt az is, hogy benne lakozzon az azt hordozó alany, s ezzel egy csapásra elvesztette az értékek átadásának pedagógikus elhivatottságát is: jól példázza ezt az iskola válsága. A nemzet már nem összetartó keret, mely megerősíti a közösségi tudatot. Meghatározása már nem kérdés, s a béke, a virágzás, valamint befolyásának csökkenése pedig végzett a még meglévő értékekkel. Azáltal, hogy a nemzet helyét a társadalom foglalta el, a múlt, azaz a történelem általi legitimáció átengedte helyét a jövővel való önigazolásnak. A múltat csak megismerhettük és tisztelhattuk, a nemzetet szolgálhattuk, ám a jövőt elő kell készítenünk. E három terminus ismét átveszi autonómiáját. A nemzet már nem küzdelem, hanem pusztán egy adat, a történelem társadalomtudománnyá vált, az emlékezet pedig tisztán privát jelenség. A nemzeti emlékezet a történeti-emlékezetben ölt hát utolszor testet”.²

Ebben a nemzeti emlékezetet saját emlékeink, érzelmi hozományunk hátszágában fölismerő, az ősök vagy elődök világában megnevezni képes attitűdben nem nehéz azt a szociálpszichológiai, tömeglélektani, vagy éppenséggel tisztán historicista felfogásmódot megnevezni, amelynek lényege éppen az, hogy a kortárs kutató nézőpontját a kortárs társadalom gesztusainak, rituáléinak megragadásában, hétköznapi és ünnepi viselkedésmintáink megnevezésében találja kifejezhetőnek. A politikai antropológia, s ezen belül a nemzettudattal, politikai rituálékkal foglalkozó (elsődlegesen francia) társadalomtudományi gondolkodás kitartó figyelemmel volt a nemzet emlékezetét meghatározó momentumok irányában, aprólékosan rögzítette a szertartások, szimbólumok, emlékminták, lokális életszférában jelentéstelivé vált magatartások egész rendszerét. S tette ezt épp azért, hogy nyomon kísérje a kérdező, a válaszadó, a helyiség jelentéstartalmait megnevezni törekvő szellemiséget, melyből a „szív kavernáiban” megőrzött emlékezet „kívülre kerülését”, kollektív emlékanyaggá sűrűsödésének okait, az érintett társadalmi csoportok tapasztalati anyagának „fordításait” készítette el, mintegy a rekonstrukció eszközeként bánva a csoporttudatok rendszerével. E gondolkodás- és megértésmód jelen van Marc Abélès államelemző antropológiai néző-

¹ Nora: Emlékezet és történelem között i.m. 142. (K. Horváth Zsolt jegyzete)

² Nora: Emlékezet és történelem között i.m. 146.

pontjában, Louis Dumont társadalomszerkezeti leckéiben, Pierre Bourdieu rendszerelemző kérdéseiben, Pierre Clastres államellenes társadalmi indulatokat nyomon követő tézisében, Michel Foucault „szavakban” dolgokat és dolgokban hatalmat megvilágító filozófiájában, Laurent Mucchielli kortárs politikai filozófiai és történetkritikai–szociológiai tanulmányaiban, Pierre Manent liberális politika-interpretációiban is.

Maurice Halbwachs a 20. század húszas éveiben szinte kardosan vitatta azok téziseit, akik az emlékezet tartalmait tisztán személyiséglélektani tüneményként fogalmazták meg, mondván: a család, az osztályhelyzet és a környező társadalmi hatások egész tömege vesz részt abban az eredményben, amit a hétköznapokban emlékezetnek nevezünk. E konstrukcióban nem szükségképpen jelenik meg a kollektív reprezentációk tömege, sőt olykor nagyon is fragmentumokban, képekben és képzetekben rögzül maga az emlékezet (mely a szó hétköznapi és pszichológiai értelmében sohasem „tisztá memória”), hanem az emlékezeti munkától, az egyén képzeleti eszközeitől, a múlt képét rekonstruáló beállítódástól legalább annyira függ, mint a jelen létező harmóniájától, az identitás erejétől, a családdal és rokonsággal való kapcsolattól, a szabályok és szokásjogok egyént–közösséget megkötő jellegétől, a társadalmi szerepek rendszerétől és magának a közösségnek emlékezet-formáló ráhatásától. Ennek igazolásaképpen össze is hasonlította társadalomlélektani komplexitással a paraszti és a munkás-mentalitásokat, ezek közösségi tartalmait,¹ kimutatva, hogy a munkások kollektív emlékezete a csoporttudaton kívülre került, s nem vesz részt a közös élethelyzetek befolyásolásában. A paraszti csoportok modernizálódásában is hasonló folyamat zajlik le, amikor az urbanizáció és az ipari társadalom ereje áthatja őket, csupán azzal a különbséggel, hogy a saját élet reprezentálódását jobban kötik a földhöz, a tulajdonhoz, a lakóházhoz és a településhez, a hithez és az egyházhoz, a bölcsőhöz és a sírhoz – vagyis ez válik „legitim tradícióvá”, a jogszerű és értékeket konzerválni képes, hiteles univerzummá. Mindezt nemcsak a helyek emlékezetében, a jelentésteli miliőkben éri tetten, hanem egy település elfoglalásának, igazgatási felosztásának, egy piac helyének, egy templom hatókörének szemrevételezése során, és más materiális szférákban is, hogy majd kimutassa: a keresztény civilizáció hagyománya a hívők körében igencsak konkrét tárgyi anyag, jelessé vált terek, szimbolikus többlettel kiegészült történések egységére épül.² Számunkra Halbwachs a kultuszhelyek és a helyek kultuszai közötti kapcsolatot, a tétek és feltételek játszmáit, az emlékezeti tevékenység valóság-átszínező hatásait világítja meg, legalább annyira, mint a vallás-antropológus egy rítus mögöttes okait, a gazdasági antropológus a nem evidens

¹ Halbwachs, Maurice: *Esquisse d'une psychologie des classes sociales*. 1938.

[http://classiques.uqac.ca/classiques/Halbwachs_maurice/esquisse_psychologique/esquisse_psychologique.pdf]

² Halbwachs, Maurice: La topographie légendaire des évangiles en Terre sainte. *Revue de Métaphysique et de Morale* 48(1941): 3 sz. 237-239.

gazdasági kölcsönhatásokat, vagy egy politikai antropológus a parlamenti szereplők kapcsolathálózatában szerephez jutó rokonsági rendszer jelentőségét.¹

Mi több, az emlékezet nem is pusztán a „rágondolással”, az élettörténeti elbeszéléssel, a felejtéssel függ össze közvetlenül, hanem a kollektív emlékezetben megszerkesztett kontextusok, helyek, helyszínek, szereplők, mitológémák, ceremóniák és historikus rekonstrukciók komplexitásával is. Ez ad(hat) időről időre erős lökést az emlékezet és felejtés közötti vitáknak, a kulturális emlékezetet befolyásoló politikai akaratoknak a nemzeti tudatban.

Ekként a felejtés nem a személyes tudatban zajló alkalmi kiválogatódás, improvizált szelekció, vagy az identitást kívülről meghatározó ezernyi hatás esetleges formája, hanem több ezeknél, inkább a jelen számára érvényes integrációs eljárás, amely a kollektív tudatból rá eső rész fölötti figyelmet reprezentálja az írásbeliség nyomán megmaradt és a hozzá kapcsolódó verbális–nonverbális kultúrák hatásaként.²

Fennebb azt kérdeztem, némiképpen szándékolt naivsággal: része lehet-e a történeti tudatnak az a kép, amelyet a kulturális emlékezetéről alkotnak meg maguk a kultúrakutatók, e képek konstruálói és kutatói? S ha nem, hol tűnnek el, foszlanak szét a kulturális képzetek a másságról, a „másikról”, a kollektív memóriáról?

Válaszom valójában nem-válasz: a kulturális emlékezetéről kialakult kép a „magaskultúrák” témaköre – ahogyan azt Assmann impozáns kötetéből tudjuk. A részkultúrák, a helyi- vagy szubkultúrák politikai tudástartalmainak átlátása ugyanakkor nem elsősorban a magaslati nézőpontról lehetséges igazán az antropológiai olvasat szerint, hanem a benne jelenlévő, a társadalmat mint kultúrát egészében elfogadni és részleteiben elemezni kész felfogás alapján. Ebben pedig a helyek jelentése, a kultúrák kapcsolata, a szövegek és interpretációk érvényessége sokszor épp a nem-helyek, a nem kiemelt, inkább hétköznapi minőségű világok révén lehetséges.³

Kiegészítés-zárás

Az emlékhelyek tanulmányozása kijelöli helyét és jelentését a tisztán történetírói törekvésnek, az önmagához való reflexív visszatérésnek, ugyanakkor kialakít egy sajátos történelmi mozgást: *„az emlékezet-hagyomány végének, amikor az emlékezet személyességében megélt hatalmas tőke eltűnik, hogy majd csak a rekonstruáló történelem*

¹ Bővebben erről ld.: Mucchielli, Laurent: Pour une psychologie collective: l'héritage durkheimien d'Halbwachs et sa rivalité avec Blondel durant l'entre-deux-guerres. *Revue d'histoire des sciences humaines*, 1999. 1:101-138.; Abélès, Marc: *Az állam antropológiája*. Századvég, Budapest, 2007.

² Bővebben lásd a kérdés vitáját: <http://www.cnrs.fr/cw/fr/pres/compress/memoire/synthese.htm>

³ Bővebben erről Kovács Éva munkáin túl lásd: Assman, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999.; N. Kovács Tímea: *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2007.; *A múlt politikai felhasználásai*. Szerk.: Hartog, François – Revel, Jacques. L'Harmattan, Budapest, 2006.; Segalen, Martine: *Rites et rituels contemporaine*. Nathan, Paris, 1998.; *Les entre-lieux de la culture*. Ed.: Turgeon, Laurier L'Harmattan, Paris, 1998.

tekintetében éljen tovább. E két mozgás összekapcsolódik, hogy alkalomadtán, s egyazon lelkesedéssel ráutaljon bennünket a történeti munka alapvető eszköztárára, emlékeztünk legjelképeesebb tárgyaira: a levéltárhoz éppúgy, mint a trikolorhoz, a könyvtárakhoz, a szótárakhoz, valamint a múzeumokhoz ugyanúgy, ahogy az emlékiratokhoz, az ünnepekhez, a Pantheonhoz vagy a Diadalívhez, avagy a Larousse-szótárhoz és a Kommünárok Falához. (...) A lieu de mémoire-ok elsősorban maradványok, az emlékezetmegőrző tudat végső formái egy olyan történelemben, mely azért előhívja azokat, mert már nem ismeri őket. Világunk szertartásoktól való megfosztása ismertet meg bennünket e fogalommal. Az átalakulás és megújulás folyamatában lévő közösség akaratára és erőfeszítése termeli ki, készíti elő, alkotja meg, építi fel, rendeli el és tartja fenn. A lieu de mémoire-ok természetüknél fogva értékelik az újat a régi, a fiatalat az idős, a jövőt a múlt helyett. Múzeumok, levéltárak, temetők és gyűjtemények, ünnepek, évfordulók, szerződések, jegyzőkönyvek, emlékművek, szentélyek, társaságok mind-mind egy régi kor határkövei, az örökkévalóság illúziói. Honnan fakad e kegyes, patetikus, élettelen vállalkozás nosztalgikus aspektusa? Ezek egy szertartás nélküli társadalom szertartásai, egy szentséget nem tűrő társadalom mulandó szentségei, a sajátságos felé való vonzódás jegyei egy olyan társadalomban, mely legyalulja a sajátságost, s tények szerinti megkülönböztetés egy olyan társadalomban, mely elvek szerint nivellál; csoportazonosító, illetve -megkülönböztető jegyek egy olyan társadalomban, mely csak egyenlő és azonos individuumokat ismer. (...) A lieu de mémoire-okat az érzés szüli és élteti, hogy már nincs spontán emlékezet. S mivel ezen emlékezetmegőrző cselekedetek már nem mennek végbe természetesen, így archívumokat kell létrehozni, évfordulókat kell tartani, ünnepeket kell szervezni, temetési beszédeket kell mondani és fel kell jegyezni az eseményeket. Éppen ezért a kisebbségek által védett, privilegizált helyekre menekült és féltékenyen óvott emlékezet felizzítja valamennyi lieu de mémoire igazságát”.¹

A nagy forradalom idején a franciáknak visszaadandó franciaságot az testesíti meg, hogy a történelmet a forradalmi eposz képzetrendszerével egészíti ki, „megjelölve az eljövendő hónapokat, napokat, századokat és éveket. Ez már elég ahhoz, hogy lieu de mémoire legyen” – írja Nora. „A lieu de mémoire-ok indítóokai önmagukba térnek vissza, torzító tükrökben kettőzik meg igazságukat. Egyetlen lieu de mémoire sem menekül meg kezdeti arabeszkjeitől”.² Ennek nyomán lett a veszélyérzet jogosságának érzete fontosabb, mint a valódi történeti adat-anyag rögzítése, így lett az utókor számára lieu de mémoire a Tour de France, a Diadalív, a fegyverszüneti egyezmény vasúti kocsija 1918-ból stb. is. Ezek kollektív őrizete, az emlékezet kincseiként közös felügyelete pótolja a valódi megélést, s ha „az, amit őriznek, nincs veszélyben, arra sem lenne szükség, hogy felépítsék azokat. Ha az emlékeket, melyeket magukba zárnak, valóban megélnénk, a lieu de mémoire-ok szükségtelenek lennének; és viszont, amennyiben a történelem sem azért keritené hatalmába azokat, hogy átformálja, átalakítsa, átgyúrja és kővé dermessze őket, úgy nem lennének helyek az emlékezet számára. E jövés-menés hozza létre őket: a történelem folyamából kiszakított történeti pillanatok ezek, melyeket azonban

¹ Nora: Emlékezet és történelem között i.m. 146.

² Nora: Emlékezet és történelem között i.m. 153.

*visszaadnak annak: már teljesen nem élők, de még nem is teljesen holtak, mint kagylóhéjak a tengerparton, miután visszavonult az élő emlékezet tengere”.*¹

A történeti–levéltári emlékezetformálás persze nem mindig kvadrál a kötelesség-emlékezet és a perszonális emlékvilágok tényeivel – ezzel talán nincs is mit kezdenünk, több mint ősi jelenségről van szó. Ki kell azonban egészíteni az átalakulás képét egy harmadik vonással is, mégpedig a távolsági-emlékezettel.

Merthogy a legjellemzőbb történelmi munkák révén feltáruló viszonyunk a múlthoz teljesen más, mint az, amit az emlékezettől várunk. Már ha várunk. Olykor bizony nem a retrospektív bizonyosságtól, a konstans visszatekintés magabiztos eszközétől kapjuk ezt, talán inkább visszatekintő szándék töredezettségétől, vagy az erre való ráébredéstől. Az egykor volt (történeti, rendszerváltási, pártpolitikai, ideológiai stb.) diszkontinuitások épp a múlt-igazolás jelképi erejével ható eszközök, az emlékezet kétségeinek is biztos megidézései, melyek a célszerűsítés, vagy épp a szimbolizáció klasszikus eszköztárával élve ébresztik, tartják evidenciában vagy idézik és helyezik piedesztálra a jelenre „vissza”-ható örökségeket. E megidéző, kimerevítő, „lefagyasztó” gesztus mindig az újraalkotó személyét, a retrospekció folytonosságát, a múlt-érzés törései-
nek megforrasztgatását hordozza. Ahhoz, hogy legyen múlt-érzésünk, maradjon hordozható hagyaték-szerű identitás-örökségünk, ennek újnak, s legott örökölnünk is kell lennie, vagyis egy forrponton beiktatott törés kimutatása szükségeltetik a végső örökségesítéshez. Ennek például látjuk ma is, a 30. évforduló közeledtével, amikor kerítés-vágó olló gesztusától a „Tovariszi koniec”-plakátig, brezsnyevi csóktól a szerelmes fiatalok képzetéig minden valamiféle szimbolikus helyreállító igazságszolgálat jegyében fogalmazódik meg. A rendszerátmenet és a töréspont, amely a folyamatos múlt és a kontinuos jelen közé tolakszik, nemcsak a Pierre Nora megidézte „előtt” és „után” megélt különbözőségeként fogható fel, ennek „távolságában” ered, hanem az eredendő különbségek mindenkor megélési módjában is megmártózik. Ekképp a pártpolitikai, rendszerátalakító, koalíciós, nemzet-visszavételi pillanat éppúgy egy ideje volt birodalmi hanyatlás része, mint kezdete a lehetséges vagy lehetetlen jövőnek is. Fogalmilag mint a „haladás” és „hanyatlás” antikvitás óta kibékíthetetlen mássága részben a folytonosság hitének kultuszát is élteti, részben meg az örök megújulás–változás–modernizáció történeti kataklizmáit idézi: a magyar, a cseh, a román, az endékás átmenet messze nem a folytonosság/ szakadás peremén definiálható: a drótkerítés átvágása éppúgy sokkal előbbi olló-élezéssel függ össze, mint ahogyan a berlini fal leomlása sem „azokhoz” a napokhoz tapad. De mindegyik fázis-pillanatban jelen van az eredet, a származás, a hitelesnek tekintett visszaigazolás, történeti legitimális gesztusa is, a szakralizációs igény is, az eredményesség és győztesség dicsfénye is. S innen jön, mint Nora emlékeztet rá, az „eredet” gondolatának súlya, „a mitologikus elbeszélések profán formája, mely a nemzeti elvilágiasodás felé úton lévő társadalomnak az értelmet és a szentség igényét adta. Minél előkelőbb volt az eredet, annál nagyobbá tettek minket, mivel múltunk révén önmagunkat tiszteljük. E viszonyrendszer tört darabokra. Úgy, ahogyan a látható, előrelátható, manipulálható, előre jelezhető s a jelen előrevetítéseként értelmezett jövő láthatatlanná, előreláthatatlanná, kezelhetetlenné vált, úgy ezzel párhuzamosan érkezünk el a látható múlttól a láthatatlan múltig. Egy velünk élő múlt-

¹ Nora: Emlékezet és történelem között i.m. 147.

ból egy törésként megélt múltba, egy történelemből, mely az emlékezet folyamatoságában kereste önmagát, egy emlékezetbe, mely a történelmi diszkontinuitásba vetíti önmagát”.¹ Már nem „kezdetekről” beszélünk, hanem „születésről”, már nem „rendszerváltási folyamatról”, hanem „A” Rendszerváltásról, s mindmáig nem a veszteseiről ennek mint folyamatnak, hanem a győzteseiről mint politikai elit tagjairól, hagyománykövetőkről, örökséghezókról, küldetés-beteljesítőkről, stb. Ezzel persze már nemcsak az elmúlt, hanem az eljövendő is olyan világgá lesz, melynek elbeszélése dekonstrukció, szimbolizáció, legitimáció és szakrifikáció legitim joga marad. S marad ennek kiváltságosaival, küldetéstudatosaiával, kiszolgálóival, jelképtárával, elvágott hagyományfonallal, elszakított jövőképpel kiegészülve. Amire pedig még emlékezünk (Nagy Nevek tettei, kis névtelenek dicső győzelmei, kimondott vagy elhallgatott titkok, besúgások és titkosügynök-akták, ünnepek és büntudatok öröksége stb.), az épp az időbeli választóvonal révén nyeri el új, meghatározottnak tetsző terét, ezzel létjogát, folytonos önértékelési alapját, örök „igazságát”, sőt a fölemésztett másságok fölötti mérlegelés, ítélkezés jogát is. Ez is a „távolsági emlékezet” része, ahogyan a mindenkori „új” nemzeté a távolsági nacionalizmus alaptónusa is.

Nora kétségbevonhatatlanul emlékeztet rá, hogy a „*lieu de mémoire*” az emlékezet és a történelem játékos interakciójaként még egy sor roppant fontos kérdéskörre kitér, öröm volt idéznem, s alig állom meg, hogy ne tegyem még továbbra is. Amiért teszem/ tettem, az a megértés eleganciája, a franciás stíl, a gondolatvezetés irálya, s még több egyedi ok is. S nem utolsósorban annak mint ráébredésnek élménye ugyanakkor, hogy épp ily impozánsan használható lenne Habermas rendszerváltási teóriája, Bourdieu megannyi szempontja, Brubaker vagy K. Verdery élményközvetlen rálátása is, továbbá kínálkozna még egy seregnyi történelmi szakirodalom is (jó évtizede, hogy íróasztalom sarkán, pont velem szemben ül vagy negyven kötet, másutt volna még további negyven, s a még meg sem ismert, föl sem idézhető rendszerváltási textusok – főképp a 30. év ürügyén kelt újabbak – további ugyanennyit kínálnának), de a politológiai munkák sem érdektelenek e visszatekintő szándék kimunkálásában. Ám az, hogy a politikai antropológia ürügyén nem a politológiai rendszerváltás, hanem a történelmi rendszerváltás szimbolikus szférája tolakszik előtérbe számomra, nem kevesebbet tükröz, mint a relevanciák körét, az antropológus együtt élő társadalmi terep-tapasztalatát, mely a szimbolizációs folyamatban a (pártosodás, jelvények, jelképek, korvallomások, csoportthistorikus levezetések során megnyíló) narratív perspektívákat engedik kiemelni. Ezek között is a helyek emlékét, a váltás és változás határkijelölő és határátjárási diskurzusait, melyek sokszor inkább antropológiaiak, semmint történetiek vagy rendszertipikusak. A felvezetéstől, Józsa rendszerintegrációs értékmodelljétől a pártlogóig és plakátszövegekig mindez azt az értékválság-tükröződést hordozza, melyek strukturális együttthatóit Józsa több munkájában is megtaláljuk, s melyekre építve a funkciók, ezekre tornyosulva meg a szimbolizációs eljárások tartalmazzák azt a megismerési terepet, amelytől magam is kénytelen vagyok elválni, hisz idejük múltán a retrospektív „direkt források” is csupán szándékkal létrehozott, reprodukálásra és átörökítésre redukált funkciójuktól fosztott emlékezeti tárggyá válnak. Így nemcsak a helyek emlékei, az emlékhelyek jelképei, de a múlttal összefüggő egész megjelenítési mód is a titokzatosság méltóságába ereszti önnön gyökereit. Ahogy Nora figyelmeztet: „semmit sem

¹ Nora: Emlékezet és történelem között i.m. 150.

tudhatunk arról, hogy mi alakítja majd a múltat, ez a nyugtalan bizonytalanság átalakul nyommá, lehetséges jelölővé, történeti gyanúvá, mellyel beszennyezzük a dolgok ártatlanságát”,¹ mivel a különbségek felfedezése révén a történelmet valamely esszenciális együttthatójává akarjuk tenni, s különösen az uralmi elit kezében ez folyamatosan zajlik is az átalakítás évtizedei alatt. Amiért erre visszautalni mégis érdemes, az nem kevesebb s több, mint a belátás önkontrollja, vagyis hogy a múltból szóló gesztussal egyben a jövőnek tolmácsolt üzenethezová maszkírozzuk magunkat. Az emlékezet helyeinek, s épp így a helyek emlékezetének ez a játékos kétértelműsége, az érzéki tapasztalat és a fölébe toluló narratív másként-tudás együttese épp a szimbolikus és funkcionális, együttesen már-már strukturális értelmezési mezőt is kínálja: a hetvenes évek kultúrakutatásához, a kilencvenes évek politológiájához és a 2010-es évek retrospekciós történetfilozófiájához egyszerre visszanyúlni nyilván nem lehetséges... De a jelenkori társadalomelméleti rálátások kínálta újabb osztályformációkba visszatagolódo közpolitikai státusharcai immár nemcsak a reflexiók szintjére, hanem a beavatkozás, vagy legalább a megnevezés kötelezettségére figyelmeztetnek. Közös dolgaink között ez is az elsők egyike, amíg még lehetséges. Azután már szinte csakis az árulóvá válás marad az önszervező, önreflexív értelmiségi szereptudatok java tömegéből. Vagy egy újabb visszatekintés, újabb csalfa távcsövekkel és csámpás mikroszkópokkal...

¹ Nora: Emlékezet és történelem között i.m. 151.

További fölhasznált irodalom

Amiot, Michel: Le système de pensée de Maurice Halbwachs. *Revue de synthèse*, 112(1991): 2. sz. 265-288.

Andorka Rudolf: Megelégedettség öt közép- és kelet-európai országban. In: *Átépítés alatt*. Szerk.: Fischer András – Levendel Ádám. Századvég – MHB – Szonda IPSOS, Budapest, 1992. 88-94.

Antall József: Miniszterelnöki kormányprogram ismertetése. Sajtóközlemény napilapokban és MDF-kiadványokban. 1990.

[<https://orszeginfo.magyarorszag.hu/informaciok/allamrendszer/kormanyzat/kormanytortenet.html>]

Bihari Mihály: Rendszerváltás és hatalomváltás Magyarországon. In: *Magyarország Politikai Évkönyve*, 1991. 33-47.

Bihari Mihály Rendszerváltás és politikai berendezkedés Közép- és Kelet-Európa néhány országában. In: *Átépítés alatt*. Szerk.: Fischer András – Levendel Ádám. Századvég – MHB – Szonda IPSOS, Budapest, 1992. 57-68.

Bíró Zoltán *Elhervadt forradalom*. Püski, Budapest, 1993.

Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás*. Napvilág, Budapest, 2002.

Bruszt László – Simon János: A Nagy Átalakulás. Elméleti megközelítések és állampolgár vélemények a demokráciáról és a kapitalizmusról (1989–1990). *Politikatudományi Szemle*, 1(1992): 1. sz. 75-98. [http://epa.oszk.hu/02500/02565/00001/pdf/EPA02565_poltud_szemle_1992_01_075-098.pdf]

Csanády András: Az átalakulás határai. In: *Törésvonalak és értékválasztások*. Szerk.: Balogh István. MTA Politikatudományi Intézete, Budapest, 1994. 305-318.

Csanádi Mária: *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 1995.

Demokratikus átmenetek. Évkönyv 1991. Szerk.: Szoboszlai György. Magyar Politikatudományi Társaság, Budapest, 1991.

Dumont, Louis: *Tanulmányok az individualizmusról. A modern ideológia antropológiai megközelítése*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1998.

Foucault, Michel: *A szavak és a dolgok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

Gazsó Ferenc: Elitváltás Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 48(1993): 5. sz. 16-26.

Halbwachs, Maurice: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Librairie Félix Alcan, Paris, 1925. [http://classiques.uqac.ca/classiques/Halbwachs_maurice/cadres_soc_memoire/cadres_sociaux_memoire.pdf]

Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Szelényi Szonja – Western, Bruce: Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. *Szociológiai Szemle*, 1(1991). 5-35. [<http://szociologia.hu/dynamic/9101kolosi.htm>]

Kopátsy Sándor: Úttévesztés. A gazdasági rendszerváltásról. *Társadalmi Szemle*, 48(1993): 5. sz. 27-36.

Kovács Éva – Tóth István János: Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalomelemzése. *Politikatudományi Szemle*, 1(1992): 1. sz. 99-123. [http://www.poltudszemle.hu/pdf/1992/1992_1/kt.pdf]

Köllő János: *Meddig tart a rendszerváltás?* MTA KTK Munkaerőpiaci Kutatások Műhelye – Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Emberi Erőforrások Tanszék, Budapest, 2001. (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, 2001/11.)
[<http://mek.oszk.hu/01400/01420>]

Lagrou, Pieter: *Histoire et mémoire collective*. S.d.
[<http://www.cnrs.fr/cw/fr/pres/compress/memoire/synthese.htm>]

Lázár Guy: A kormány tevékenysége a közvélemény-kutatások tükrében. In: *A váltás rendszere. Tanulmányok a kormány politikájáról*. Szerk.: Gyekiczki András. Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány, Budapest, 1992. 179-199.

Lengyel László: Emelkedés és hanyatlás. 2000, 5(1993):7. sz. 3-15.

MDF programja. Magyar Demokrata Fórum, 1989. [<https://nezopontintezet.hu/files/2012/03/A-Magyar-Demokrata-Forum-Programja-1989.pdf>]

Lévi-Strauss, Claude: *Strukturális antropológia, I-II. kötet*. Osiris, Budapest, 2001.

Manent, Pierre: *A liberális gondolat története (Tíz előadás)*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1994.

Manent, Pierre: *Politikai filozófia felnőtteknek. A demokratikus társadalom láttelepe*. Osiris, Budapest, 2003.

Marcel, Jean-Christophe – Mucchielli Laurent: Au fondement du lien social: la mémoire collective selon Maurice Halbwachs. *Technologies, idéologies, pratiques. Revue d'anthropologie des connaissances*, 2003. 13 (2):63-88. [<http://laurent.mucchielli.free.fr/memoire.htm>]

Mucchielli, Laurent: *L'étude de la mémoire collective chez le sociologue français Maurice Halbwachs (1877-1945)*. [<http://www.cnrs.fr/cw/fr/pres/compress/memoire/mucchielli.htm>]

A rendszerváltás programja, SZDSZ. Szabad Demokraták Szövetsége, Budapest, 1989.
[<https://nezopontintezet.hu/files/2012/03/A-Rendszerváltás-programja-1989.pdf>]

Sofsky, Wolfgang: Antropológia (rendszeres és történeti). *Magyar Lettre Internationale*, 12(2002): 45. sz. 3-4. [<http://lettre.c3.hu/>]

Szabó Márton: A politikai szemantika lehetőségei. In: *Törésvonalak és értékválasztások*. Szerk.: Balogh István. MTA Politikatudományi Intézete, Budapest, 1994. 525-545.

Szabó Miklós: Akadozó rendszerváltás. In: *A váltás rendszere. Tanulmányok a kormány politikájáról*. Szerk.: Gyekiczki András. Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány, Budapest, 1992. 9-32.

Szalai Erzsébet: *Útelágazás*. Pesti Szalon Könyvkiadó – Savaria University Press, Budapest – Szombathely, 1994.

Tamás Pál: Átépítés alatt. In: *Átépítés alatt*. Szerk.: Fischer András – Levendel Ádám. Századvég – MHB – Szonda IPSOS, Budapest, 1992. 10-26.

Tamás Pál: A tudáselitek funkcionális átrendeződése a poszt-államszocializmusban. *Szociológiai Szemle*, 2(1992): 3. sz. 57-70. [<http://szociologia.hu/dynamic/9203tamas.htm>]

Tóka Gábor: A kakukk fészke. Pártrendszer és törésvonalak Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 1(1992): 2. sz. 123-159. [http://www.poltudszemle.hu/pdf/1992/1992_2/toka.pdf]

Látszatok zuhatagától a félperiférikus orientalizmusig

Margináliák az orbáni alávetés rendszeréhez

Csupán egy ködös vasárnap délutánra való sejtés, tétova okfejtés hajt, amikor ez alábbi kósza antipolitizálás kalandjába indulok. Nem próbálok sem magasröptű politika-elméleti, társadalomfilozófiai vagy morálteológiai kinyilatkoztatásokat összehordani, s ha vázlatos jegyzeteim, kérdésfelvetéseim egyáltalán közlésképesek, a lehetséges kritikai filozofálást és elméleti rendszeralkotást valamely látványosan vállalt tudás-szkepticizmussal helyettesítő sejtésekként foglalom össze. A vétlen Olvasót, ki erre tévedt, talán illő is lenne megkövetnem, ám ezt úgy teszem, hogy már bevezetőben is elriasztom a továbbolvasástól. Itt valójában kósza kérdésfelvetések következnek, melyek nem minden értelemben véve látszatvilágok látszatvalóságai, de sok tekintetben talán tükrözik a jeles dél-amerikai szkeptikus, Nicolás Gómez Dávila rejtőzködő szövegvalóságának hatását és némely arculatváltozásait, melyekben nyílttá válik a „rejtett szöveg” sugallata a kortárs világról, amely a maga korszakos utálatosságában csupán feljegyzésekre méltónak ítéltetik. Ítéltetik, de el nem fogadtatik. Sok-sok filozofikus szentenciája közül az egyik igen sokat sejtetően körvonalazza a (valahol gondolatok és sűrűre rótt sorok mellé firkantott) világképet, mely szerint a „[l]átszatok zuhatagában az értékekben bukkan elő a valóság”. Könyvéről hosszasan is írtam már,¹ de most nem idézgetni kívánom, és nem is ismételni Dávila nyugősen és rendíthetetlenül peszsimista jegyzetgyűjteményét, csupán annak bevallására kényszerülök, hogy szórakoztatóan packázó hangnemben fogant filozofikussága fölöttébb serkentő hatású is tud lenni.² Világképében ugyanis nemcsak a kritikai filozofikus bölcselkedés szarkasztikus, vagy tán inkább reakciónak tetsző alapállása szolgál a meghatározóan illúziómentes létmódot vállaló és a kortárs világban valamely politikai ideológia szolgálatába állók szánmasságát lenéző alaphanggá, hanem a kénytelen megalkuvás is: „*Tiszta lelkiismerettel foganatosíthatunk antiliberalis intézkedéseket, mert a szabadság nem a legfőbb érték*” – írja egyik aforizmájában.³ Persze, ha életművét nem ismerjük, ha a vérbő szocializmussal, katolikus konzervativizmussal vagy szkeptikus romanticizmussal totálisan szemben álló világa magyarázza is talán, mitől ilyen kitartóan érvényes

¹ A.Gergely András: Látszatok zuhatagában. *Periszkóp*, 2018. máj. 10.
[<https://sites.google.com/view/peri-mikro-szkep/201843-62/a-gergely-andr%C3%A1s-l%C3%A1tszatok-zuhatag%C3%A1ban>] (2019.01.16.)

² Dávila, Nicolás Gómez: *További széljegyzetek egy rejtett szöveghez*. Qadmon Kiadó, Budapest, 2014. [<https://konyvek.tvk-plus.com/tovabbi-szeljegyzetek-egy-rejtett-szoveghez/>] (2019.01.16.) 201.

³ Dávila: *További széljegyzetek* i.m. 31.

modernitás-kritikai értelmezése, ettől még nem kell kapaszkodnunk undok szavaiba. A hetvenes évek közepe és a kilencvenes évek eleje közötti időszakban írott világnézeti széljegyzetei mégis mintha provokálnának, megcsúfolnának, rajtakapnának azon, hogy mi sem változott, semmi sem lett jobb azóta: „*A modern korban két alternatíva kínálkozik: az anakronisztikus és az alantas állapot*”.¹ S ha ezt a társadalomképet (mit tagadjuk) a félig hallgatásból, félig klasszikusok meg-megolvasásából fakadó tisztességes szkepszis jellemzi is, éppen civilizációs elköteleződése volt a reneszánszban kapaszkodó, az újkorban felvilágosult, a világkapitalizmus korában már egyenesen szekuláris világkép, amely ellen Dávila a mindenkori „vulgáris” küzdő, engesztelhetetlen értelmiségi szerepkört mutatja meg. Megmutatja mint olyat, mely nem éri be a civilizáció perspektíváinak a klasszikusok követésében, olykor vitatásában, vagy velük folyó párbeszédben megnevező szereptudattal. Már nyilvánvalóan ott és akkor is indokolt lehetett a vulgaritásban a közhelyes gyalázatot, a hatalmi alázat követésében bünt sejtő enigmatikus elutasítás, mely ugyanakkor persze a mindenkori mentális száműzöttek igazának, az alkuképtelen mértéktartás morális alaptanának látja a korszellem regnálását. Riasztó, hogy eltelt huszon-harminc év, megannyiszor megfordult már tengelye körül a Föld, mégis nehéz totálisan érvénytelennek gondolni mindazt, ami akkor talán csupán halovány sejtés volt, mégis a mában is sarkigazságnak hat Dávila szkeptikus világegyéből.

Nicolás Gómez Dávila (Forrás: voegelinview.com)

Amiért „követni” látszom, nem több mint gondolat kíséret. Miközben a magam számára hasznavehetetlennek látom az elnagyolt világképi tömörítvényeket vagy indulatos sodrásokat, melyekkel gyakran él, mégsem tudom pusztán lerázni magamról a kísértést, a megértés szándékát és feladatát: miben lehet mégiscsak igaza...? Persze Dávila is sejtet, tételez egyfajta „valódi civilizációt”, de épp azt üzeni róla: a modernitás valamiképpen neobarbarizmus is, mégpedig a vesztesek öldöklése a valódi civilizáció megszületésének és fenntartásának árnyékában: „*Miközben a modern gép napról napra bonyolultabb, a modern ember napról napra kezdetlegesebb*”, s ha kellően jóllakott

¹ Dávila: *További széljegyzetek* i.m. 196.

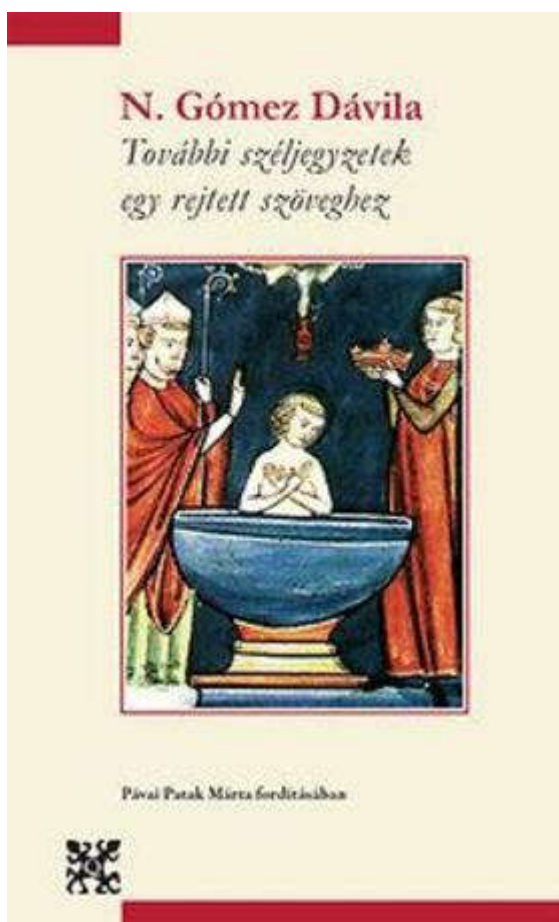
vagy felpuffadt már, akkor „*a legnagyobb gyalázathoz is alkalmazkodik*”.¹ E világnagy gyalázat pedig épp a civilizációs perspektíva bedugaszolása valamely jövőtlen palackba, s éppen közvetlen elvétele annak, amit a civilizatorikus fejlődésben eddig bizalmi alapon tételeztünk. Ő úgy látja: mint kínzóan őrlődő és ócska népszórakoztatásba, hamis szcientizmusba vagy alpári szórakozásokba örömmel hengerődő képmutatók, csakis a fogyasztói tömegtársadalmak egyedei lehetünk, egyre enerváltabb és satnyuló művészettel, orcátlan klérussal, kurafi elittel vagy hazug demokráciákra esküvő politizálókkal, akik a maguk vulgáris világait démonian–zsarnokian erőszakolják a technikai fejlődésnek álcázott jelenünkre. Ez jóllehet, a múltban meglett békék, az Istenben föllelhető tudatos arisztokratizmus morális fensége számára éppúgy tabu, mint a modernitások tabutörései, a beláthatóság látszata, a tudomány szolgálatkészsége és a politikai fensőbbség alapjoga, de épp ezért nem hajlandó alkudni, s még kevésbé sarokba szorított állatként élni az életet. Röviden csak így: „*A felkínált szabadságot elfogadó alattvaló az urával együtt védi is azt; amikor viszont az állampolgár maga akarja megteremteni a saját szabadságát, akkor védtelenül kiszolgáltatja minden erőszaknak*”.² Egyszóval maga a „reakciósság” Dávila számára nyilván nem politikai pártválasztás kérdése. A „rendszer” látszatai ellen, a behódoló többségi konvencionális alkalmazkodással szemben, a kritikai összkép védelmében megfogalmazott és mindennemű „egyenlősítéssel” szembeni morális vállalás viszont olyan történelmi felelősség, melynek a vedlő és megalkuvó hét-köznapisággal szemben nem a „Nyugat alkonya” elfogadásában, hanem értékelvű elvitatásában van morális létjoga. Nem „felvilágosító” felvilágosodásban, hanem épp e kulturális és fejlődési csődöt elkerülni képes, a sötétség ellenében a célt még a morális magasztosságban megnevezni hajlandó szereptudatban.

Lehet, ma már nem „úgy” kérdés a nyugat alkonyának elfogadása vagy elutasítása, ahogyan egy évszázada volt. Lehet az is, hogy a világokat megosztó és konstans módon újrarajzoló világgazdasági folyamatok mindezt már nem engedik újrakérdezni, vagy csak az újraelosztások új rendszereinek átalakult helyzetében, a gyarmatok és gyarmatosítások még újabb kori rendszerében folytonossága vagy eldurvulása minden hatásával, vagy még úgy sem. De nehéz elkerülni annak képzetét, hogy modernizációs folyamatra, munkaerőválságra, gép és ember közötti „párviadalra” már többször is sor került az egyetemes történetben, s nem mindig a szépelgő lelkek kerültek ki belőle életképesen vagy alkotói teljűkben. S hogy ez ma még mindig maradék-feudális vagy újfeudális, liberálkapitalista-e vagy újpolgári, neotörzsi-e vagy új makrostruktúrák részeleme csupán, azt meglehetősen nehezen lehetne eldönteni. „Dönteni” persze én sem szeretnék, csupán tisztán látni, vagy legalább képesnek maradni arra, hogy keressem a lehetséges magyarázatot, esetleg a látszatok zuhatagából kievickélni talán még képes attitűdöt. Ez pedig lehet tőlem akár posztkapitalista vagy info-kritikai, antipopulista vagy antipolitikai is, nem a definícióhoz ragaszkodom.

¹ Dávila: *További széljegyzetek* i.m. 45, 130.

² Dávila: *További széljegyzetek* i.m. 196.

Amit itt és így most keresgélek, az pusztán hipotézis arról: lehetséges-e, hogy a magyar Orbán-rendszer alávetés-technikája nem valami újdonság illiberális uralom-teória bevezetéséből és sebes követéséből fakad, hanem mindez az alávetés technikájának sokkal nagyobb trendben, akár ciklikus fordulatokban elhelyezkedő historikumát hordozza? Elementáris része egy gazdaságtörténeti szakasznak, a félperiférikus rendszerek logikájának, s ennyiben nemcsak nem nóvum, de a mintegy százszázévtendős orientalizmus-szemlélet egyik újraírt/átírt verziója csupán, melynek megvan szinte a holnapja is, nemcsak a közelmúltja?

Közelítésmódom, alábbi merengésem azonban nem Dávila tudományosan „mágikus realizmusát” követi, hanem egy másfajta, de párhuzamos aspektust, melyet valahol afrikánisztikai olvasmányaimból szedegettem össze inspirációként, hogy azután némely kortárs kritikai gondolkodóval egybeolvasva valami széljegyzet-félét illesszek ide a mai magyar rendszerelmélet egy új irányáról. Nem mindig kritikai élc és veszélyérzet nélkül... Vagyis, talán csak továbbgondolom a Dávila regisztrálta alternatív valóságot: az anakronisztikus és az alantas állapotra osztottság vagylagosságát. Miért ne lehetne mindezt szépen összekötni, harmóniába kulcsolni, egyszerre alantas és anakronisztikus eszközzé formálni...? S eddig miért nem lehetett értelmezni (ha nem lehetett talán), vagy miért is nem szóltunk róla...?

Nem vagyok afrikanista, s nem élek az apartheid vagy a konstans éhezés rendszerében, sőt nem is kizárólag a hatvanas évek elejének, a gyarmati nyomás alól felszabadult afrikai országok remélt közösségének, alulfejlett gazdaságának és kialakulatlan proletariátusának (gyakorta leginkább importált) osztálylogikáján keresztül nézem a fennálló viszonylatokat. De a legkevésbé sem tudom elkerülni, hogy a kolonializmus szakirodalmának szinte „maguktól kínálkozó” szociológiai vagy politikatudományi tézisei idetolakodjanak képernyőkre. Egyáltalán nem lesz módom itt a Dávila-i „modernitás barbarizmusával” és a „legnagyobb gyalázathoz alkalmazkodás” otromba könnyedségével minden szükséges és hasznos nézőpontot elősorolni, csupán „szemezgetek”, válogatok a lehetséges rálátások közül. Sőt még a kínálkozó „antiimperialista”, gyarmati felszabadító szakirodalomból is csak móddal keresgélek, mivel politikai antropológiai kutakodással töltött évtizedek alatt ezekből számosat tudtam használni, s megannyit közülük (ha egykoron elavultnak minősült is) később analógiásan használható tudásként értékelek ma már. Afrikával (de lehetne ez éppenséggel Brazília, Mexikó vagy Venezuela is) foglalkozó kollégáim egyre többször emelik ki azt a korszakos jelenséget, hogy a független afrikai országok 1958-as ghánai konferenciája és a portugál, spanyol, brit, belga vagy német gyarmati területek felszabadult népeinek önszervező közösségei, egyéni államalakulatai és iparosodásnak indult térségei kellős közepén egyre inkább megjelenik az indiai, indonéz, s mindenekelőtt a kínai tőke nyomásgyakorló hatása, továbbá az ágazati fejlesztések egyre bővülő köre fog bele olyan rendszerváltásba, mely a kies magyar műszóval „keleti nyitásnak” nevezhető.¹ Azt már Jack Woddis könyveiből,² Georges Balandier fekete-afrikai politikai antropológiájából,³ Wallerstein világ gazdaság-teóriájának régi és újabb változataiból,⁴ Jean Ziegler szociológiai kutatásaiból,⁵ Achille Mbembe posztkolonializmus-áttekintéséből,⁶ Frantz Fanon évtizedekig mérvadónak tekintett fajelmélet-kritikai munkásságából is tudjuk,⁷ miképpen alakult az éhezés, a rabszolgaság és a periférián élő vagy az alá zuhant népek gazdasági potenciálja az elmúlt évszázadban, s főképp miként formálódott az erről való egész teoretikus merengés ez idő alatt. A kortárs eszme-áramlatok között az elmúlt tizenöt évben is fölerősödött az a kritikai tónus, mely nem kíván hódolni a jajongó-sajnálkozó

¹ A kortárs magyar kormányzati klasszikust több konkrét közlés hely szerint nem idézem, mert ezek száma túlnőne cikkem terjedelmén. De ismerős lehet szinte mindenkinek a fogalom több árnyalata. Ám ha mégsem az, kicsit várjon vagy nézelődjön addig, begyűrűző hatásai meggyőzőek lesznek már egyhamar...!

² Woddis, Jack: *The Roots of Revolt*. Lawrence & Wishart, London, 1960.; Woddis, Jack: *Africa, the Way Ahead*. Lawrence & Wishart, London, 1963.

³ Balandier, Georges: *Anthropo-logiques*. Presses Universitaires de France, Paris, 1974.

⁴ Wallerstein, Immanuel: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan, Budapest, 2010.

⁵ Ziegler, Jean: *Sociologie de la nouvelle Afrique*. Éditions Gallimard, Paris, 1964.

⁶ Mbembe, Achille: Mi az a posztkolonializmus? *Magyar Lettre Internationale*, 21(2008): 71. sz. [<http://epa.oszk.hu/00000/00012/00055/mbembe.htm>] (2019.01.16.)

⁷ Fanon, Frantz: *Peau Noir, Masques Blancs*. Éditions du Seuil. Paris, 1952.

[<https://jbl1960blog.wordpress.com/2018/11/06/peau-noire-masques-blancs-frantz-fanon-1952-texte-integral-dans-une-nouvelle-version-pdf/>] (2019.01.16.)

posztgyarmati kórusműveknek, a nyugati világ bűnbánó lelkeségének, mely a gyarmatosítás és imperializmus bűnét megvallani hivatott nyugati morálfilozófiai örökség és európai humanista lelkeség tükréeként a modernitásban egyfajta kríziskudarcos attitűddel a humanizmus drámáját az univerzalizmus küldetéstudatával vegyíti egybe. Ebbe mintegy „belelógott” az egzisztencialista, fenomenológiai filozófia, a morálteológia, a nietzschei „Isten halott” problematika logikája és még a modernitás számos alternatív olvasata, no meg a posztmodern világképek közül is egypár. S ha konkrét, élő közösségeket tekintünk politológiai, vagy épp antropológiai pillantással illetve őket, feltűnik, hogy miben és hogyan képes akár tényleges jelenléte nélkül is áthatni minden helyit, lokálisat, autentikusat, hagyományosat és maradványosat is az örökség értéke és terhe,¹ az uralom fenntartásának és biztosítékainak polgárháborút eredményező összefüggései,² a fejlődés illúziójának kitett bármely népeket elbódító illúzió,³ vagy akár az önuralom/önkreatív/civilizatorikus szabadságosság esélye⁴ – mindezek egyformán „szenvednek” az átírás és újraértelmezés nyűgjeitől. Sőt, ahogyan Césaire hangsúlyozza: érdemes lenne itt és most nemcsak tisztán látni, de tisztán el is gondolni és ki is mondani, hogy a gyarmatosítás nem egyszerűen vallási térítés, jószolgálati helyszín, önkéntességi terep, vagy a testvériség és közösségiség filantróp megnyilvánulása, az egészség és járványok határainak átrajzolása, uralomkiterjesztés Isten nevében vagy a jog gyakorlásának értelmében, vagyis civilizatorikus áldás..., hanem épp végzetes döntés arról, hogy a belső ellentmondások is kívülről rendezhetők, a helyi történelem is kénytelen-kelletlen a világtörténelembe kell illeszkedjen, s az emberi, gazdasági, versenyképességi antagonizmusok is éppen a „jótevő” európaiaktól, „segítő” amerikaiaktól, „fejlesztő” keletiektől jönnek. És jönnek immár a különböző imperializmusokat időben megszeli-messzi távolságban is követő megoldásokkal, jönnek mindmáig.

Ezt a ráébredést, a kritikai hajlandóságot és az egész „hanyatló Nyugat” ismételt és totális ránehézkedését az afrikai térségre nemcsak az antropológus Shils és amerikai kutatócsoportja, de a hatalom mindenhol jelenlétét is kultúra-kritikával illető összehasonlító irodalomtörténész Edward Said *Orientalizmus*⁵ ugyancsak olyan aspektusban mutatja be, mely nem a Kelet kultúrájának őszinte hódolatával azonos, nem a keleti kultúrák csodálatának 19. századi franciás hagyományát, vagy a brit gyarmatosítók gyűjtő-

¹ Jasper Kata: Núbiai „valóság” a színpadon. Turizmus, autenticitás, sztereotípiák egy Nílus-parti faluban. In: *Afrika ma*. Szerk.: Csizmadia Sándor – Tarrósy István Publikon, Pécs, 2009. 307-326.

² Csizmadia Sándor: *A kos, a szfinksz és a politika Elefántcsontparton*. Publikon, Pécs, 2014.

³ Arrighi, Giovanni: A fejlődés illúziója. *Eszmélet*, 26(2014): 103. sz. 159-192.

[http://epa.oszk.hu/01700/01739/00088/pdf/EPA01739_eszmelet_2014_103_osz_159-192.pdf] (2019.01.16.)

⁴ Balandier: *Anthropo-logiques* i.m.; Benkes Mihály: *Szuperhatalmak kora 1945-1992*. AbiPrint, Budapest, 2007.; Cormack, I.R.N.: Theoretical Consideration. In: *Towards Self-Reliance. Urban Social Development in Zimbabwe*. Mambo Press, Gweru, 1983. 3-13.; Böröcz József: *Hasított fa – a világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. L'Harmattan, Budapest, 2017.; Césaire, Aimé: *Discours sur le colonialisme*. Éditions Présence Africaine, Paris, 1955.

[<https://larevuedesressources.org/IMG/pdf/CESAIRE.pdf>] (2019.01.16.); Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Európa, Budapest, 1978. 9-56.

⁵ Said: *Orientalizmus* i.m.

tevékenységét tükrözi csupán, hanem a megismerés és megértés keleti vagy nyugati világlátáson alapuló különbségét sokkalta inkább hangsúlyozó birtokbevételi eljárást is. Said optikáján át az európai civilizációs önkép (görög filozofákkal, Dantével, francia realista regénnyel, Marx osztályelméletével, Renan vagy Goethe keleti imázsával, Flaubert vagy Kipling rajzolataival, műgyűjtéssel és történet-felfogási missziótudattal együtt) valamelyest árulkodóan arról is vall, miképpen látják akár a regényírók vagy történészek is, de a politikai bürokraták és a katonai befektetők ugyancsak olyan „szűz terepnek” az egész Keletet, mely mintegy semmi másra nem vár, csupán a boldogító Nyugat méltó hódítására. Ugyanakkor Said is hangsúlyozza a keleti aspektusú és a nyugati fókuszú gondolkodásmódok közötti átjárhatóságot, kölcsönhatásokat, sőt átvételeket is, a Kelet-képek intézményesülését is, ezek mellett és fölött viszont a nyugati prioritást, mely a Kelet direkt pacifikálását tekinti irány-adónak, meghódítását pedig a felette kiépíthető uralom megszerzési módjának, az átformálásra igényt tartó elgondolások prioritásának hangsúlyaival. Érdekes tehát, amint az orientalisztika, a kelet-iránti érdeklődés és a keleti műveltség európai hódításának ideája szép lassan átcsap az orientalizmus mint uralomképeség nyugati módon formált elméletévé. Aztán meg nemcsak elméletévé, hanem a rendszerváltott kelet-európai vágyképek és presztízs-mutatók egyik lehetséges útja-módjává is...

Mi több, a gyarmatosítás hatásának megjelenése a gyarmati térségek szerzőinek munkásságában, ízlésében, világnépeben és értékrendjében már nemcsak az ábrázolásmódok és szimbolikus kifejezésformák mentén rajzolódik ki, de magát a gyarmatosítást is egyfajta hamisított, „fabulációs”, másképp szólva hazugságt teremtető birodalmi terv részévé is változtatja. Erről Mbembe, vagy korábban Fanon, Achebe, LoBagola, Oyono és más afrikai művészek európai humanizmushoz, kulturális örökséghez való viszonya, az egész „négritude” irányzata és kultusza sok mindent elárul, de rejtve hagyja a gyarmatosítás értékalapú örökségének kétszínűségi dimenzióit. Mbembe részletesen kifejti, miképpen támad látható szakadék a gyarmati körülmények és európai eszmények, helyi viszonyok és univerzális etikai normák, lokális életvilágok és egyetemesnek mondott világképek, vallások, szokásrendek fennállása, kizárólagossági harcain és értelmezési diskurzusai között. E diskurzusok változási potenciálja persze igen hektikus, de bizonyosan érdemes lenne itt még számos árnyalatot tükröztetni az „eljövendő emberiség” szeretetteljes univerzumát sugárzó, ám helyi térítésben, infrastrukturális fejlesztésben, hatalmi befolyás vagy fegyverreladás terén is kellőképpen kíméletlen beavatkozásban, konkrétan az energiapolitikai kifosztásban és az elektronikai szemétkészlet-kijelölésben megmutatkozó euro-afrikai klasszifikációban éppen ennek ellenkezőjét fölfedezni. A fehér és totalizáló uralom víziója a fekete alsóbbrendűség fölött, vagy a fekete maszkot viselő álságosság belülről pusztító krízisei nem véletlenül lettek a posztkoloniális gondolkodás vezérelvének segítői, ugyanakkor az „*európai gyarmatosító humanizmus*” elvadult arcának és állati énjének megerősítői maradtak. Achille Mbembe idézi Cornelius Castoriadis-t, aki szerint „*a rasszizmus esetében az állati én így beszél: 'Egyedül én érek valamit. De én önmagamban csak akkor érek*

valamit, ha a többiek önmagukban semmit sem érnek”¹.¹ Az efféle „humanizmusban” rejlő öntudatlan öngyűlölet, és ennek átszármaztatása a helyi kultúrákra, lényegében egy biopolitikai, fajpolitikai játszma, mely korántsem a saját szabadság–egyenlőség–testvériség fogalom távoli megtestesülését szolgálja, hanem a humanizmusnak mondott és univerzalizmusnak álcázott személyiség-módosító uralom sikeres tervét tükrözi. Ebben már semmi köze a jognak az igazságossághoz, a létkérdéseknek a békéhez – de annál erőteljesebb az átalakulni képtelen szemléletmód és hatni akarás installálása, telepítése a gyarmati térbe, erőnek erejével vagy konfliktusok generálásával, fegyverrel vagy lefizetéssel, segélycsomagokkal vagy betegségek átadásával. Fanon ezt fél száz évvel ezelőtt mint „nekropolitikai erőt” írta le, mely az élet betegséggé válásának és a betegség életté álcázásának, a halált életnek, az életet pedig halálnak tekintő felfogást tette általánossá a gyarmati térben, ahol a fajilag alacsonyabbrendűnek tételezett másik kizsákmányolásának vágya és a kiiktatására, kiirtására irányuló kísértés uralkodott el.

Mbembe okszerűen érvel amellett, hogy a kizsákmányoló, priméren felhalmozó törekvésben és időszakban jellegadóként *„olyan személyiségről van szó, amely a gazdagságát a mások életéről és haláláról való döntés eszközének tekinti. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a posztkoloniális gondolat nem a megszokott értelemben vett hatalom, hanem az erő kritikája, azé az erőé, amely képtelen átalakulni. (...) A poszt-koloniális gondolat, és ez a harmadik jellegzetessége, az összefonódás és az összehangolódás gondolata. Erről árulkodik az identitásról és a szubjektivitásról megfogalmazott kritikája. Ebből a szempontból azzal a nyugati illúzióval száll szembe, hogy a személyiség csak akkor létezik, ha önmagába visszatérő módon, folyamatosan önmagára hagyatkozik, saját lényegi és kimeríthetetlen szingularitására. A poszt-koloniális gondolat ezzel szemben azt állítja, hogy az identitás a sokféleségben és a szétszórtságban gyökerezik; hogy az önmagunkra hagyatkozás csak két személy viszonyában, összeműködésében jöhet létre. Ebben az összefüggésben a gyarmatosítás nem mechanikus és egyoldalú uralomnak tűnik fel, amely az alávetett személyt némaságra és tétlenségre kényszeríti. Épp ellenkezőleg, a gyarmatosított élő, beszélő, tudatos, cselekvő individuum, akinek az identitása olyan folyamat eredménye, amely három elemből áll: az önmagába való behatolásból, önmaga megsemmisítéséből, majd újraépítéséből”*.² De épp ellenkezőleg, a gyarmatosított élő, beszélő, tudatos, cselekvő individuum, akinek identitása egy folyamat eredménye, s ebben önmaga megsemmisítése, majd újraépítése lehetőség, viszont sikere nem garantált... Talán legharsányabb példa e téren Nelson Mandela egész apartheid-ellenes életútja és annak máig tartó hatása, de további példákkal élhetnénk Afrika számos tájáról, Ázsia megannyi mozgalmáról, Dél-Amerika tucatnyi államáról, vagy akár az őslakos népek védelmében kinyilvánított nemzetközi szervezeti törekvésekről. Ámde a részletesebb bókászás közben az Olvasó kételye, hogy minek is kell effélékről itt olvasnia, nehezen oldható fel – talán csak a címtől nem független fentebbi állításomra visszautalva annyit próbálnék segíteni: a jelenkori magyar világban nem könnyű tudomásul venni, hogy a „Fényes Nyugat” helyett abba a kíméletlenül haszon-

¹ Mbembe: Mi az a posztkolonializmus i.m.

² Vö.: Mbembe: Mi az a posztkolonializmus i.m.

leső világba csöppentünk, amelyben a farkastörvények váltak uralkodóvá, s amelynek kiterjedésére az öngyarmatosítás minden változatában számítani lehet, sőt kell is. Meglehetősen sokan keresnek magyarázatot az orbáni értelmiségpolitikára, melyben a „csak Én” evolúciós biológiai uralma minden ellenében dominál, vagy a refeudalizálódásra, az új hűbériség rendszerének elfogadási attitűdjére, mely szinte mindent áthat államigazgatástól színházakon át a jogszolgáltatásig, vagy a tiltakozási potenciál relatív csökkenésére és hiányára, a butításpolitika NER-ekvivalens szisztémává változtatására, a társadalmi réteg-megkülönböztetések osztályelméleteket is meghaladó mivoltára. Ezekre, ha nem is lehetséges közös alapválaszt adni, de elgondolkodtató, hogy úgyszintén változatai annak az orientalizmusnak, mely minden nyugatit csakis utálhatónak lát, a belőle várható hasznot azonban saját vállalkozási nyereségnek és eredeti tőkefelhalmozási alapnak is tekinti. Nincs szüksége az agráriumra, csakis amennyiben ez új szolgálkat vagy modern cselédeket termel, sem munkásokra, akiknek osztályharcos gögje rossz előképekkel terhelt, sem értelmiségre, mely csak kritikai akadékoskodással nehezíti a kiváltságok rendszerét. Egy újfajta, „átírt”, átkonstruált orientalizmus ez, mely a félperifériára szorultsággal számol, de tartósítja is azt, az importált tőkemodellt viszont nem a szociabilitás szerint, hanem a kiváltságosok előnyszerzési törekvései szerint formálja át. Böröcz József példaképpen már a birodalomépítés és keleti bővítés kulturális interferenciái szerint gondolja el a csatlakozás előtti állapotokat (2001-ben),¹ s a feudális, posztgyarmati alávetettségű modellek szerkezeti sajátosságai alapján tekinti át a szolga és a szegény rokon fogalmait (2017-ben).² Ez az uralmi logika, megalázó lekezelés, lenéző gög már szinte túl is van az osztálytársadalmiság klasszikus problematikáin, s egyenesen az alávetés posztmodern eszköztárához folyamodik, hogy mintegy dekonstruálja a nyugati tudástárat és annak humanisztikus vagy szabadelvű vonásait, cserébe azért, hogy a „Nyugathoz képesti Másik” szerepkörében megtestesítse önön minősítő rendszerét, az „egyedül Én érek valamit” kiváltságos tudatát, hétköznapi rasszizmusát.

Azt pedig már Wallerstein régi világgazdaság-elmélete alapján is tudjuk, hogy a tőkés világgazdaság betolakodása roppant különböző, de egyáltalán nem csupán gazdaságossági racionalitás alapján érvényesül, hanem a legeltérőbb társadalmi folyamatok és kapcsolódások rétegzett, integrált hálózataként. A piaci racionalitások és az alávetés kognitív mechanizmusai – mint a gyarmatosítás diszkurzív, infrastrukturális komponensévé vált eszközök is – úgy válnak éppen most az öngyarmatosító meg-oldások részévé, hogy könnyen lehet belőlük az intézményesült és elfogadott nyugati tudáskészlet, normarend és értékrendszer komplex ellenoldala, mely még hosszú ideig e kialakult diskurzusrendből (ellenállásból, megvédésből, ellenségkép-formálásból, harcból, körkörös önvédelmekből) formálja át önfenntartási energiáit. A „várva várt nyugattal” sem történik egyéb, mint hogy vektor-jellegét lecserélik „keleti nyitásra”, s a demokrá-

¹ Böröcz József: Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”. *Replika*, (2001): 45-46. sz. 17-33. [<http://www.replika.hu/replika/45-02>] (2019.01.16.)

² Böröcz József: *Hasított fa*. L'Harmattan, Budapest, 2017.; valamint újabban Gagyí Ágnes: *A válság politikái*. Napvilág, Budapest, 2018. 41-144.

ciával sem esik meg súlyosabb, mint hogy önmagát számolja föl a posztgyarmati tudástér perifériáján. Ennek nyomán már korántsem képtelen a tétova bölcsesség: ha folytonosan autoriter rendszerről óberkodunk és vádaskodunk, talán ne feledjük, hogy párhuzamosan a „nem vagyunk eléggé demokrácia” érve édeskevés...¹ Ez Dávila tónusában még rendkívül konzisztens rendszerkritikai és morális tónusnak hatott, az „afrikai szocializmusok” életvilágában mintegy „önkéntesen” importált osztályideológiai rend volt forgalmazható, a „demokratikus kapitalizmus” értelmező keretének kelet-közép-európai alkalmazását tekintve viszont gyanakvásra és belső ellenállásra érdemes államideológiai eszköztárrá intézményesült.²

Messzire kalandoztam... Talán még búcsúzóul hadd idézzek egy részletet Mbembe okfejtéséből – nem minden tanulság nélkül való: *„Dél-Afrika példája jól mutatja, hogy a 'kelj fel és járj' parancsa mindenkihez szól, az ellenséghez és a tegnapi elnyomottakhoz egyaránt. Az álfelszabadítás ezzel szemben az, ha elhisszük, hogy elég csak megölni a gyarmatosítót és elfoglalni a helyét, hogy a kölcsönösségi viszony helyreálljon. Dél-Afrika példája nyomán úgy gondolhatjuk, hogy a bosszúállás politikája csak a Káin-komplexust termeli újra. Csak akkor emelkedhetünk túl a pusztítás és a harag logikáján, ha feltesszük magunknak a fájdalmas kérdést: 'Mit tegyünk az ellenséggel? Ki az én felebarátom? Hogyan válaszolhatok felelősen mindkét kérdésre?' Vagyis a megbékélés önmagában nem pótolhatja az igazságtézés radikális követelményét. Ahhoz, hogy a tegnapi térdre kényszerítettek, az elnyomás súlya alatt görnyedők felkelhessenek és jár hassanak, igazságot kell tenni...”*³

Ennek módjairól pedig talán az alaposabb helyzetelemző tanulmányok és kortárs ideológémákat firtató kritikai kitekintések szolgálhatnak megerősítésül... Már ha ez nem lenne túl késői és túl keserves jövőkép mindannyiunk számára.

¹ További bőséges szakirodalomhoz lásd még: Ginelli Zoltán kritikai földrajz-kurzusát [<https://kritikaifoldrajz.hu/posztkolonializmus-es-vilagrendszer-elmelet/>], továbbá a *Fordulat* folyóirat tematikus számaait [<http://fordulat.net/?q=elso> ; <http://fordulat.net/?q=tizenkettedik> ; <http://fordulat.net/?q=tizenkilencedik>] (2019.01.16.).

² Bővebben erről: Gagyí: *A válság politikái* i.m. 45-93.

³ Mbembe: *Mi az a posztkolonializmus* i.m.

További fölhasznált irodalom

Alden, Chris: *Kína az afrikai kontinensen*. Publikon, Pécs, 2010.

Bhabha, Homi K.: A posztkoloniális és a posztmodern. *Helikon*, 42(1996): 4. sz. 484–509.

Böcskei Balázs: Világnézet-keresőben. Marxizmus és a szubjektum feltámadása. *Fordulat*, II/1(2008): 1. sz. 172-180. [<http://fordulat.net/pdf/1/bocskei.pdf>]

Éber Márk Áron: A lelkünkben duruzsuló hatalom. *Eszmélet*, 29(2017): 119. sz. 190-199. [http://epa.oszk.hu/01700/01739/00098/pdf/EPA01739_eszmelet_113_190-199.pdf]

Éber Márk Áron – Gagyí Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András: 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, II/7(2014):1. sz. 10-63. [http://fordulat.net/pdf/21/F21_Helyzet_Muhely.pdf]

Endreffy Zoltán: Neoliberalizmus és globalizáció. *Eszmélet*, 15(2003): 57. sz. 39-45. [http://www.eszmelet.hu/endreffy_zoltan-neoliberalizmus-es-globalizacio/]

Eredics Lilla: Alávetés és öngyarmatosítás – egy amerikai gyermektábor nemzetközi személyzetének felépítése. *Kultúra és Közösség*, (2018): 3. sz. 11-27.

Gagyí Ágnes: Az anti-populizmus, mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, II/7(2014): 1. sz. 299-316. [http://fordulat.net/pdf/21/F21_Gagyí_antipopulizmus.pdf]

Grosfoguel, Ramón: A politikai gazdaságtan és a posztkoloniális tanulmányok gyarmatmentesítése. Transzmodernitás, határgondolkodás és globális gyarmatiság. *Eszmélet*, 23(2014): 92. sz. 39-70. [http://epa.oszk.hu/01700/01739/00078/pdf/EPA01739_eszmelet_2011_92_tel_039-070.pdf]

Kapoor, Ilan: Kapitalizmus, kultúra, cselekvés. Függőségi elmélet kontra posztkolonializmus. *Fordulat*, II/3(2010): 4. sz. [http://fordulat.net/pdf/12/Fordulat12_Kapoor.pdf]

Lapierre, Georges Mexico 2018. De l'idéologie et de la réalité. Notes anthropologiques (XXV). *La voie du jaguar*, 2018. [<https://lavoiedujaguar.net/Notes-anthropologiques-XXV>]

Moore, David Chioni: Vajon a poszt- a posztkoloniálisban ugyanaz, mint a posztszovjetben? 2000: irodalmi és társadalmi havi lap, 19(2008): 9. sz. 3-22. [<http://ketezer.hu/2008/09/vajon-a-poszt-a-posztkolonialisban-ugyanaz-mint-a-posztszovjetben/>]

Ndongko, Wilfred A. – Vivekanada, Franklin: *Critical Essays on African and Third World Economic Development*. Bethany Books, Stockholm, 1988.

Preciado, Jaime: Latin-Amerika és a világrendszer: centrum–periféria-viták és társulások. *Eszmélet*, 22(2010): 86. sz. 123-144. [<http://epa.oszk.hu/01700/01739/00071/pdf/>]

Shils, Edward: *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. University of Chicago Press, Chicago – London, 1975.

Soltész Béla: Politikai átmenetek – migrációs átmenetek? Kelet-Európa és Latin-Amerika migrációs folyamatainak összehasonlítása. *Tér és Társadalom*, 29(2015): 4. sz. 5-26. [<https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/2710>]

Szamosi Gertrúd: A posztkolonialitás. *Helikon*, 42(1996): 4. sz. 415-429.

Székely Örs: Kolonializmus és szocializmus: az elnyomás modern európai modelljei. *Korunk*, 28(2017): 12. sz. 119-124. [http://epa.oszk.hu/00400/00458/00637/pdf/EPA00458_korunk_2017_12_119-124.pdf]

Tarrósy István: *Fekete Afrika a fejlődés útján*. Publikon, Pécs, 2011

Young, Iris Marion: Az elnyomás öt arca. In: *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban*. Társadalomelméleti Kollégium, 2001. 11-32. [<https://docplayer.hu/226174-Perspektivak-egy-tagrazart-tarsadalomban-konferencia-kiadvany.html>]

Tudományos válaszok és uralmi felhatalmazottságok

Körkörösén a karizma, hatalom és kivételesség bűvöletében

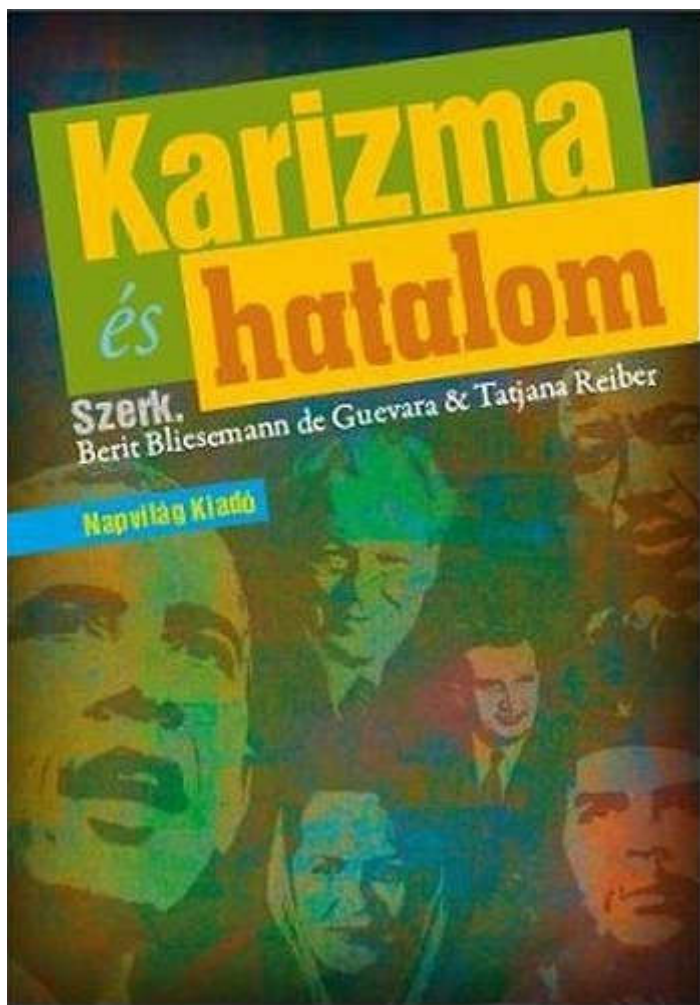
A kortárs politikai tudományok kísérletei, hogy megnevezzék, elkereszteljék, áttekint-
sék, kordiagnózisokba tagolják a politikai nagyság, a végeláthatatlan küzdelem, és a
belső vagy rejtőzködő szereptudatokkal küzdő vezérek végeláthatatlan harcait, rend-
szerint elakadnak a rendszertipikus jegyek, a külső feltételek vagy történeti örökségek
elfogadhatatlanságával, a jog és kötelesség ellátásával vagy társadalmi kritikáival. Ki-
egészíti mindezt, hogy időközben az alárendelt társadalmakat a följük „rendelt” ural-
mi szférák úgy ülik meg, hogy a köztes szférák harmónia-igénye szinte csak alkalmilag
vagy esetileg kerül elő. Eközben maguk a politikusok, politokraták vagy hatalom-
technikusok egykönnyen átélnek a felhatalmazottság, a feladattudat és kultúra-lélektani
válaszképesség valamiképpen serkentő, moderáló, építő vagy leépítő magasztosságait,
pragmatizmusait és a „*bármilyen jog és bármilyen kötelesség megalapozásához szük-
séges*” abszolútumokat (ahogyan ezt Broch a Hannah Arendt-vitában jellemezte).¹ De
hisz épp ez az „abszolútra” törekvés adta Arendt mércéjét is a forradalom, a totalita-
rizmusok, a fasizmus vagy a bűn elemzéséhez, az embernek adatott, erkölcsileg szabott
határ, a magasztosság és a triviális földi szférákkal megküzdés morális perspektíváihoz
vezető magatartásmódok politikai filozófiai magyarázatait.

Amikor „*a jelen krízisét hasonló módon a tradíció kríziseként*” ragadjuk meg (Arendt),²
s közben folytonosan tisztáznunk kell hagyomány és örökség, konkrét történelmi, poli-
tikai, kulturális, gazdasági és társadalmi, továbbá pszichológiai összefüggések aktuali-
tásait, akkor a hatalom ezt megelőzően is, ezt követően is szinte mindenkor a felsőbb-
ség, az elhivatottság, küldetéstudat valódi felfedezésére próbál sarkallni, még azt sem
leplezve, hogy saját arcukat, maszkját és bűvkörét nem kizárólag a maga rejtőzködő
szerepére formálja, hanem jócskán épít az értékkövető magatartásokra, eszményekre,
idolokra, szimbólumokra is, melyek nemcsak a helyi kérdésekre adnak tetszetős vála-
szokat, hanem az elfogadhatatlan alternatívák világában legalábbis ezeken túlélő ma-
gasztosságokig kalauzolnak. E kivételességnek régtől fogva kulcsfogalma a *karizma*. S
amikor mindannyian „fogódzkodók nélküli gondolkodásra” vagyunk ítélve, akkor a
karizmatikus politikus nem más, mint küzdő hős, valamiképp az istenek leszármazott-

¹ Arendt, Hannah – Broch, Hermann: Briefwechsel 1946–1951. Hrsg.: Lützeler, Paul Michael.
Frankfurt a. M., 1996.; Olay Csaba: Hannah Arendt és Hermann Broch. *2000 Irodalmi és társadal-
mi havi lap*, (2007): 12. sz. 7. [<http://ketezer.hu/2007/12/hannah-arendt-es-hermann-broch/>]

² Olay: Hannah Arendt i.m. 4.

ja, szakrális örököse, mentális képviselője, útmutatásaik értelmezője is – lett legyen dinasztikus indiai, szolgálaton kívüli német, fekete amerikai vagy újnáci osztrák akár a megnevezhető képviselője. E karizmákról, esetekről, példákra és tipológiákról szól a Berit Blieseman de Guevara és Tatjana Reiber szerkesztette *Karizma és hatalom* című kötet,¹ melynek kilenc tanulmánya és áttekintő bevezetője a politikai karizma tünetéről fogalmaz meg meglehetősen széles horizontú és hiánypótló összképet.

Pusztán „poéngyilkosságból” – lévén nem (csak) krimiről van szó – hadd emeljem ki a szerkesztők áttekintését, melyben a körvonalakat megkapjuk a kötet célját, értelmezési horizontját illetően. A kilenc „eset”-tanulmány valójában sokszoros helyi szűrőkön, nyilvánosságon, politikatörténeten, társadalmi tagoltságon, érdekcsoportokon, kultuszok és konfliktusok erdején átvezető, szemléltető szakkönyv, melynek elméleti útjai és elágazásai túl rejtelmesek ahhoz, hogy minden részletből legalább mérvadó példasokaságot hozhassak. Viszont épp a személyes, a hétköznapi, az eszmei és a politikai

¹ *Karizma és hatalom*. Szerk.: Bliesemann de Guevara, Berit – Reiber, Tatjana. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012.

karizma, az univerzális érzékenység, fogalmi képlékenység, nemzeti változatok és kiutak, cselek és erőszakosságok végtelen variációja vezeti a szerkesztőket is arra, hozzanak mintegy tipológiai összképet a jelenség sokféleségéből, interdiszciplináris összehasonlítás alkalmazásával, s ne redukálják a dicsfény övezte politikai szereplőket arra a szerepfunkcióra, melynek betöltésére elszántak, felhatalmazottak vagy kérdésesültek voltak–maradtak.

A kilenc szerzői elemzés első és közös feltételként a karizma természetrajzához keres és nyújt elemzési szempontokat, sőt vezéri portrékat. Kezdve attól, mi ez és hogyan működik, miként alakul ki és marad fenn, milyen komponensek alkotják és miképpen érvényesül a szakrális vagy ókori példától eltérő modern demokráciákban és áldemokráciákban, ezek kulturális és történeti meghatározottságai közepette, egészen odáig, ahol már éppen a karizma hiánya a jellegadó vagy hamissága a benyomás. Mivel a karizma fölöttébb összetett társadalmi–politikai–lélektani jelenség, ezek egyike sem élvez prioritást abban a kérdésben, miért tartanak bizonyos személyiségeket karizmatikusnak, s miért nem, avagy miért foszthatók meg (esetleg fosztják meg önmagukat) attól, hogy annak lássák őket, vagy épp ellenkezőleg: bár korábban nem számították őket a karizmával bírók közé (mint Barack Obama, Khomeini ajatollah, Martin Luther King vagy Jörg Haider esete mutatja), miért lettek utóbb azzá a megváltozott feltételek között. Annyit mindenesetre tükröznek az egyedi/eseti portrék is, hogy mint társadalmi tünemény nem valami villámtermészetű dolog, nem egy csapásra keletkezik, s nem is úgy marad fenn vagy múlik el. (Izgalmas példa a „látnok” Willy Brandt, a presztízsveszítő Castro, az „uralkodó jogtudós” Khomeini, vagy a „megrendezett karizmával” bíró Ceaușescu, Mao Ce-tung, Enver Hodzsa, Kim Ir Szen és szocialista elődeik).

A példatár a legtöbb tanulmányban igen számos, részint az elődökre építő, „örökséget” beteljesítő alkatok politikai környezetét és ellenfeleit illetően, részint a rendszer típusát, a politikai berendezkedés tradícióit tekintve, s ebben is a hatalom és társadalom, jelentudat és jövőépítés, identitás-örökség és politikai felépítmény viszonyrendjét kiemelve. A karizma ugyanis lényegében mindig valamely vezető és hívei közötti szociális érzékenység, vezető és vezetettek érdekrendszerének megjelenítője, vagyis nem tisztán uralkodói póz, hanem épp annyit tükröz a hívek köréből, mint amennyit e hívői perspektíva ráruház a vezérre, mintegy „felöltözteti” és szereptudattal teszi elhivatottá. Itt ugyanis (ahogyan Berit Bliesemann de Guevara és Tatjana Reiber tematikus elméleti alapozása is hangsúlyozza), a hatalom popsztárjairól van szó, akik számára nemcsak a politikai szcena szolgál környezetként, hanem a tértől és időtől sosem független „előtörténet”, az inszenálás (megrendezés, marketing és brand-építés) és a mindenkori kultuszképesség is, továbbá mindezek installáltsága, beillesztése, s még egyszerűbben a vezetés képessége szerinti alakítás, a megvezetés–félrevezetés és ennek az érzékenyvé tett társadalmi világra kiható megannyi komponense is.

Izgalmas lenne itt méltó tiszteletköröket futni olyan korszakos jelképek körül, mint „a fekete Kennedy” mintájára fölépített Obama-imázs, a nárcisztikus személyiség jobboldali populista verziójában tündöklő Jörg Haider, a „bölcс öregemberek” német típusai

Brandt és Helmuth Schmidt személyében, a karizma keletkezésének historikumáról is sokat eláruló Martin Luther King sorsa, a vallási-politikai-karizmatikus uralkodót megtestesítő iráni Khomeini, a nők és a dinasztiák karizmáját élvező Szonja Gandhi típusa, vagy az uralkodói időszak alatt saját karizmájának elhalványulását is érzékelő Castro „megrendezett karizmat” tartósító manipulációja. Ezek részletes követése azonban a kötet tanulmányainak vállalása, s nem az én kontextualizáló képességem kellene meghatározza, hanem a szerzők leíró tipológiái, esettanulmányi részletei, a „nyugati típusú” és a „nyugaton túli” karakterek politikai pszichológiai jellemrajzai. Intézményesítés, örökség és konstrukció, nemzeti és külpolitikai, kommunikációs és mediális együttthatók széles köre jön itt terítékre, a „személyre szabott uralmak” rendszerezhetőségi perspektívája. Mindezek – bár csak látszólag – függetlennek tűnnek a mindenkori közéleti-gyakorlati életforma emberek feletti győzelmének, egyáltalán: az emberi létezésnek jellemzésétől, de ha mélyebben próbálunk belelátni, egykönnyen fölfedezhető, hogy „múlt és jövő között” a választás nem igazán lehetőségünk. Hisz ha megformált, kijárt ösvényeken, vagy úttalan utakon is, valahol mindig az eszménykeresés vezérel (bennünket is, vagy csak másokat, egész nemzeteket is vagy csak nemzeti csoportokat), tehát a magasztos értékkövetés motiválja a politika mint olyan művelését, építését, lebontását vagy manipulálását. Nem bonyolultabban, mint a bármikori demokratikus és társadalmi törekvéseknél is nehezebb mindennapi lét azt akárhol is megkívánná. S hogy létezik-e karizma politika nélkül, ezt bizonyára más tudorok hivatottak körbejárni. A *Karizma és hatalom* kötet ehhez azonban nemcsak háttérrel, példatárat, de továbbgondolható, magunkra vehető, megfontolható magatartási modelleket is a látókörünkbe emel.

Olvasatkeresések

Messziről közelítve is könnyedén, de „belülnézeti” olvasatban is szinte magától kínálkozóan adódik olyasfajta rápillantás(ok) lehetősége, melyeknek kivetülései messzire vezetnek, értelmezési horizontjai szinte nemcsak átfonják-átölelik a történeti gondolkodást, de kultúraelméleti és interpretatív szférákban akár napjainkig hatoló kísértéseket hordoznak. Viszont jogos a kérdés: minek is erőltetnénk mai olvasatot egykori képelekre, mai tudásteret feszítve hajdan volt látványokra, s értelmező mezőbe vonva mindazt, aminek értelmezése már adott volt egykoron?

A válasz nemcsak költői vagy filozófikus, de ahistorikus is. Ha van értelme történeti képek alkotásának, idői értelmezések rögzítésének, akkor kell legyen perspektívája a látványok és tények, interpretációk és narratívák kísérleteinek is. Az alábbi keresgélések ezt a történeti narratívát, kultúraelméleti „képletet”, összességében pedig nyilván (több) értelmezési kísérletet körvonalaznak – persze nem merítve ki ennek belső lehetőségeit, történeti változatait és kortárs okfejtéseit sem. De kezdeménynek talán megteheti, hogy közös dolgaink közös értelmezéséhez egy kalandos túrával járulnak hozzá. Olvasatok ezek, talán nem többek. Ezt esetleg bízzuk a kortárs és utókori válaszáadásokra. Az alábbi kísérletek nem válaszkényszerek, de a kényszeredett válaszokhoz közelítések révén talán inspirációk, lehetséges elgondolások lehetséges narrációi is.

Ellentörténet, mikroelemzés, történeti antropológia

Képtelenül messzire vezetne, ha körkörös lépéseket próbálnék tenni a mikrotörténelem és a történeti antropológia legkülönbözőbb irányzatai, korszakai, szakértői felé. Túl részletes sétára nem is vállalkoznék, de ha Apor Péter, Gyáni Gábor, Sebők Marcell, Bódy Zsombor hazai munkásságát jelzem orientációs irányként, Benda Gyula vagy Tóth Zoltán, Ö. Kovács József vagy Valuch Tibor műveit a háttérbe rajzolom, s Czoch Gábor, Klaniczay Gábor, Szekeres András, Lafferton Emese, Hofer Tamás, Fejős Zoltán, Berényi Gábor, Bácskai Vera, Szíjártó M. István, Szilágyi István, Kristóf Ildikó, Vári András, Karádi Éva, Granasztói Péter, K. Horváth Zsolt, Kunt Gergely sokoldalú hozzájárulását sem feledem e tudásterületek gazdagodásában, no meg figyelemmel vagyok az erdélyi kezdeményekre, Gagy József, D. Lőrincz József, Veres Károly, Vintila Mihailescu, Egyed Péter vagy Keszeg Vilmos törekvéseire is, akkor az elmúlt két-három évtized egyik igazán fontos történettudományi irányváltásának körvonalait is részben előjeleztem. S mindez még mindig csak a szikárabban vett történettudomány mikrotörténeti perspektívájának fókuszváltozását jelzi, nem pedig a legújabb irányzatok, iskolák, kutatók egyedi álláspontjait, de még ezekkel együtt sem azt a tág társada-

lomtudományi horizontot, melyet a szaktudomány az értelmező narratívák felé megtett messzi külföldön és a szaktudomány múltjában.¹

Ám a történeti bűvárlatok, vagy akár kortárs társadalomismereti nézőpontok keresése közben, ha értelmezési kérdéskörök, narratív tipológiák, elemzési és áttekintési szempontok jönnek sorra, szinte kínálja magát az a felfogásmód, mely nem pusztá „tényadatot”, oszlopsorokba tagolható információkat, „objektív” felfogást tükröz, hanem sok szempontból épp az ellenkezőjét. Azt ugyanis, hogy tény, érték, minta, norma vagy szabály nem mérhető „nettó súlyon”, nincs a jelentéstér és összefüggések kiszámíthatatlan rendjétől „független” tartalma – vagy ha van is, az épp csak arra jó, hogy valamely „másként beszélés”, átértelmezés, újra elmondás, kibontás, oral history alapja lehessen, s ekként viszont igen becses státusban épüljön konstrukciója. Viszont épp e közvetlentől elszakadás, a megértés kontextusba helyezése adja a kérdést is: miért és miképpen adódik az adat, a „tény” vitathatósága, s hogyan formálódik körülötte a jelentéshorizont, mely megköti, s nem hagyja önerejével érvényesülni, jelként jelentést fölvenni, vitathatatlanságot sugározni, „cáfolhatatlan bizonyossággá” válni?

Mindentől független választ persze erre sem lehet adni. Egy történeti tény, mondjuk egy háború kitörésének napja vagy a békekötés kihirdetése, egy király halála vagy egy csata első rohamának indítása kétséget nem tűrően naphoz–órához kötötten megadható (mármint az írásos emlékezet egy bizonyos korszakának, ellenőrizhető információinak technológiája révén, de nem a sokkal korábbi korszakokban). Akkor hát mi lenne vitatható, kételyekkel körülvethető? „Ténynek” épp azt nevezi a közgondolkodás, ami „úgy van”, ami nem vitatható, egyértelmű történés, annak közvetlen és pontos leképeződése. Ez azonban (megannyi történeti korszak és forráskritikai irányzat képes igazolni) épp másként van.

Meglátásom vagy képzeitem szerint ez a „tény” mint adat épp a maga szikárságában rejti, fedi el sokszor történések hosszú folyamatának, előzményeknek és körülményeknek, tartalmaknak és kiegészítő értékű „mellékes” adalékoknak egész komoly tartományát. Mert hisz volna-e historikus, ki ne tudna feledni „háttértartalmakat”, miközben látszólag teljes körűen föltár mindent azon pontossággal, ahogy forrásai engedik? Lehet-e szakmai korrektséggel állítani, hogy keresésben, adatok szelektálásában, érvek felsorakoztatásában, politikai légkörben, világnézeti meggyőződésben, értékrendek között válogatva, magyarázatok komponálása, vagy érvelési stratégiák, narratívák pusztá szavainak keresgélése közben mintegy „intakt”, objektív, külső hatásoktól és belső sugallatoktól mentes tud maradni, aki ténykeresésre veszi az irányt, történésrendet állít

¹ A korrektebb áttekintést lásd: Apor Péter: Történeti antropológia. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe: hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Osiris, Budapest, 2003. 443-466.

[https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevezetes_a_tarsadalomtortenetbe/ch05s02.html]; *Történeti antropológia*. Szerk.: Sebők Marcell. Replika könyvek, Budapest, 2000.; A.Gergely András: Történet, ha antropológiául szól. *Maszol.ro*, 2014. máj. 16. [<https://www.maszol.ro/index.php/kisebbsegben/29332-kisebbsegben-tortenet-ha-antropologiaul-szol>]

föl, előzményeket és következményeket vagy „dolgokat”, jelenségeket és körülményeket rögzíti valamely közlés érdekében? Beérheti-e azzal a levéltári kutató, források feltárója, elemző kíváncsiság, hogy most immár mindent összerakott, semmit ki nem hagyott, el nem került a figyelmét egyetlen pont vagy vesszőcske, sors vagy jelentéstartalom?

Ezt (ha lehet a föl sem tett kérdésekre legyintően válaszolni) első körben többnyire maguk a kutatók, történészek, levéltárosok, ekképpen formált szövegek közlői vitatják. Mögöttük, vagy velük szemben, ott áll a sajtó, az olvasók, a szakmabeliek, a tanárok, az értelmezők, az ellentáborba tartozók, a generációsan másképpen gondolkodók, a „lényeglátók” és „tűlfeszültek”, a politikusan pártosak, a pártosan politikusak, a szerkesztősen komolyak és komolyan felülbírálok, „jobban tudók”, vádaskodók, lekezelők, átértelmezők, megideologizálók, ellentmondásokat keresők, belátók és bekebelezők, kilátók és kizárók, tanulni vágyók és tudni eszélyesek, kérdezők és válaszadók széles köre, kik jó hajlandósággal erősítik föl vagy tompítják egy kósza érv érdekében mindazt, amit a szorgos-lelkes kutató főlszínre hozott... Persze, nem csupán e sokféle függéstől sem független „tényközlők” nem nyerhetik el a „végső” tudás dicsőségét (hisz jönnek új korszakok, új kérdések, más összefüggések, további adatok, újdonságok is, melyek teljességgel relativizálják a korábban megfellebbezhetetlennek tűnő, annak nyilvánított tudást), de ráadásul a legkisebb kockázattal – igaz, olykor némi titkolt-felfedett presztízsveszteséggel – éppen azok lesznek/lehetnek képesek a korszakos diadalra, akik kezdettől elfogadják, elismerik, meghirdetik *forrásaik relatíve kötött értékeit*, a maguk értelmezésének határait, belátásaik horizontjának ívét, mögöttes tudásuk tényleges és lehetséges hiányosságait, majd ennek dacára, ezzel együtt és magáért az értelmes vitáért is közlik mindazt, amit lehetséges tudásuk szerint gondolnak-gondolhatnak. E „tévedés jogának” bevallása, a tényközlés relatív érvényességének pontosítása jószerivel fél-felmentést máris ad ahhoz, hogy ne kelljen valamely „abszolút igazságot”, a „vitathatatlan tényeket”, a kétségtelen evidenciákat rákalapálni saját kreálmányuk keretére, címébe, üzenetébe. A lamentálók másik felét éppen az olvasók, a befogadók, a további elemzéshez mindezt fölhasználók alkotják, akik a vitatás módját, eszközét, forrásait, érveit is ugyanolyan „szubjektíven” választhatják meg, mint a vitatott mű szerzője, de indulásként is elmondhatják magukról, hogy a „nem teljes igazságot” kiegészítő információival ím, máris önnön győzelmüket könyvelhetik el... A „köztudott tény”, a „mint ismeretes”, a „szerzővel szemben állítom, hogy adatok bizonyítják”, a „kutatásaim szerint” és hasonló kezdetű érvelések, melyek metafizikai vagy mentális-verbális husángként tudnak szolgálni minden jólélek kezében, épp önnön cáfolatukat hordozzák pusztán nyelvhasználatukkal is, nem beszélve győzedelmeségük következményeiről, a félreértésekről, az indulatokról, a kombinációkról, a további hadakozásra serkentésről, a szellemi tisztítás megannyi lehetséges verziójáról. Persze, kár általánosítani – mind az Ismeretlen Szerző védelmében, mind az ellene fenekedők kárára... De azt hiszem, érti ezt mindenki, kár lenne tovább talányoskodni ezen a tájon.

Amit mondandó vagyok, éppenséggel az ellenoldali, más szemléletű történeti narratívák aspektusa. A „tényközlő” korszakokban, „tényekre” alapozott társadalmi, ideológiai, esetelemzési, helyzetismereti vagy dokumentatív közlésmódok között közel egy évszázada ébredt értelmes kételyre a társadalmi tények létéről, belátásáról, megnevezési és leírási esélyeiről. A nyugati narratívák a természettudományokban sok évszázada „bevett”, ám újabb kísérletekkel egyre többször elvitathatóvá tett ismeretek ellenében kapták meg több- vagy sokoldalú cáfolataikat (értsd: a kozmológiai képzetek is elálltak pár évszázadot, de Kopernikusz, Kepler, Galilei és Newton óta számos cáfolat talált szélesebb körű befogadásra, mint korábbi kritikai nézőpontok akár csak esélyt remélhettek volna ilyesmire. Azóta pedig szinte alig akad geometriai, fizikai, csillagászati, biológiai, kémiai tudás, mely ne élte volna át az átértelmezési, relativizálási korszakát, részbeni vagy teljes megsemmisülésének idejét). Egyszóval a „tény” mint olyan is kapott azért univerzális kételyt és lokális cáfolatot megannyi esetben, de ha mindezt a társadalomtudományok és a kortárs narratívák területén nézzük, szinte hetekenapokra szűkült a cáfolatok, ellenbeszéd, kritikai felülbírálatok, újraértelmezések és vitairatok sűrűségi mutatója. Vagyis úgynevezett „objektív” tudás már arról sincs, ami talán objektíve mégiscsak van, és végképp nincs magáról az emberről, az *antroposz*ról, a társadalmi tudományok végső céljának, a megismerés legfőbb alanyának teljességéről.

Univerzális helyett lokális

A viszonylagos/viszonyított tudás, a mégiscsak keresgélt és valamiképpen meglett „tény”-ismeretek rendezésének, összegzésének vagy elemeire bontásának gyakorlata mindenesetre sikerrel hatotta át (és hatja még intenzívebben) az univerzális (azaz egyetemi szinten oktatott, vitathatatlanak tekintett) tudásra hivatkozni próbálók ellentáborát. Ez értelmezési törekvések egyike és a tudás tértől és időtől mégsem független mivoltának belátása a történettudományban is viszonylag új irányzatnak számító eszközök talán legnépszerűbb változata a történeti antropológia lett, mely a történészek történeteinek historikusan érvényes változatait is a helyi tudások másságainak, változatainak profiljaival egészíti ki.

Többféle rokon tudásterület vagy kultúratudományi értelmezésmód felől közelíthetnék e „másként elbeszélés” irányzatához. Lehetne bizton fordulni az oral history felé, a narratív életút-elbeszélések irányába, a kortárs historiográfia mindennapiság-kutatási irányára felé, a „történelem vége” (Francis Fukuyama által 1989-ben írott izgalmas teóriája) naprakésszé vagy múltidejűvé fogalmazása mentén, s maga a narratológia, az analitikus kultúratudomány, a modern társadalomnéprajz, a jelenkori irodalomtudomány nem egy ágazata, a kommunikációelmélet, az értelmező közösségek elmélete, az értékideológiák politikatudománya, a megismerés- vagy deskripció-elméletek erdejébe is bekalandozhatnék – az alábbiakban mégis inkább a történeti antropológia tudásmezőjébe tévednék szívesen. Ennek háttérében azonban szeretném megvilágítani, hogy a főtebb jelzett kutatói „objektivitás” miként is nyer relativizált státuszt – legalábbis

akkor, ha a kutató hajlamos elfogadni efféle kutatási stratégiát, érdeklődés- és beszéd-módot.

Idézek először: „Szerzőként 'jelen lenni', s ezt az írásban is érzékeltetni, mindenesetre legalább ugyanolyan nehéz, mint a személyes 'jelenlét' kivitelezése, amihez végül is alig van többre szükség, mint egy helyfoglalásra és egy beutazási engedélyre; arra, hogy el tudjunk viselni bizonyos mértékű magányosságot, a magánszférába való behatolást és a fizikai kényelmetlenséget; enyhe kiütéseket és megmagyarázhatatlan lázakat; tudni kell mozdulatlanul várni művészi támadásokra és elég türelmesnek kell lenni ahhoz, hogy végtelen szé-nakazlakban láthatatlan tűk után kutassunk. A szerzői jelenlét megvalósítása egyre nehezebbé válik. Figyelmünknek legalább egy részét sikerült a terepmunka bővületéből kiragadni, mely oly sokáig tartott minket rabságban, és ezt a figyelmet átirányítottuk az írás varázsára. Ennek nem csak az az előnye, hogy ez a nehézség érthetőbbé válik, hanem az is, hogy meg fogunk tanulni érzékenyebb szemmel olvasni. Száztizenöt évnyi (ha a hivatásunkat, szokás szerint Tylortól számítjuk) kijelentő módon írt próza és irodalmi ártatlanság éppen elég volt ehhez.”¹

Tehát az „ott lenni, itt írni” dichotómiája eleve a helyi érvényű tudásnak, mindennapi tapasztalatnak, a meglátott, keresett, gyűjtött, értelmesnek minősülő kutatási „nyers-anyagnak” mintegy átemelése egy univerzalistább dimenzióba. Az antropológiai kutatás és az antropológiai szakírás nem azonos helyszínen zajlik. A terepkutató beláthatja, felfoghatja a megismert helyi társadalom „józan esztét, mint kulturális rendszert” – a „mély megértés” technikája azonban már nem a helyi tudás része, nem a kutatással szükségképpen együtt járó vállalat, nem is a kutató személyiségének elemi tartozéka. A „benszülöttek szemszögéből” látni saját magukat, a kutatót és a kutatást is – ez a valódi feladat, s ebben a kutatások „anyaga”, célzott tábora, a helyi tudást interpretáló személyiség egész érzékenysége magát az intuíciót és interpretációt teszi át új dimenzióba. Geertz „sűrű leírását” mint modellértékű megközelítést (Gilbert Ryle-től kölcsönvett kifejezéssel) értelmezi így, amelyben a szemlehungyás pillanatnyi művelete mint esemény is lehet fiziológiás történés és gesztus-tartalmú üzenet, kacsintás és tikkelés, elalvási pillanat és szégyenteljes szemlecsukás, vagy akár hétköznapi „pillantás” is, attól függően, milyen közegben kik hogyan értik és számukra milyen tartalmat hordoz.

Mindezek során külön dimenziót képez a kutatás és a helyi társadalom „szubjektív”, illetve „objektív” megközelítésének „vég nélküli vitája, beleértve a kölcsönös sértésváltásokat ezek értékéről és jelentőségéről – ám mihelyt a kultúrát és magát az emberi viselkedést szimbolikus cselekvésnek tekintjük, értelmét veszíti a kérdés, hogy a kultúra mintába rendezett magatartás vagy lelki-tudati szerkezet-e, vagy akár e kettő keveréke. Sziklák vagy álmok, helyi vagy globális, ősi vagy modern – mindegyik ebbe a világba

¹ Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 1994. 367-368.

tartozik, a kérdés inkább arra vonatkozik, mit jelentenek, mit fejeznek ki előfordulásukkal és közreműködésük révén.”¹

Geertz, aki a történeti antropológia „szakmai vitáinak” is egyik okozója és résztvevője, ezzel közelebb hozza a kérdést, hogy a kulturális elemzés (és ebben az értelemben a helyi társadalmak megértése is) „*jelentések találgatása (vagy annak kellene lennie), a találgatások értékelése és magyarázó következtetések levonása a leghelyesebb találgatásokból. A leírásnak három jellegzetessége van: értelmező, a társadalmi beszédfolyamatot értelmezi (azaz megpróbálja kiszabadítani esetleges körülményeiből), illetve tanulmányozható formában rögzíti – s egy negyedik tulajdonsága, hogy mikroszkopikus (kis szobában is történhetnek nagy események). A leírás során éppúgy nagybetűs realitásokkal kerülünk szembe: Hatalom, Változás, Elnyomás, Munka, Szenvedély, Presztízs, amelyekkel a történészek, politológusok, közgazdászok, szociológusok dolgoznak – csak éppen otthonos környezetben és otthonos formában találunk rájuk, épp ez az etnográfia előnye. Hibája viszont, hogy ismeretlen indián törzsek között vagy óceániai szigeten gyűjtött anyagaikat nagy falitérképekre festeni kívánó kutatók becsvágya olyan modellek kifundálásában kapott fontos szerepet, amelyek a kutatások előrehaladását igazolandó, a helyi igazságoktól az általános elképzelések felé lendültek, s enniben többet ártottak, mint mindaz, amit a mintanagyságok megszállottjai (a szociológusok), a mérések fanatikusai (a pszichológusok) vagy a csakis aggregátumokban gondolkodó közgazdászok ki tudtak találni ellenük. A 'mikrokozmosz modellek' és a 'természetes kísérletek' túlzásai: 'égbolt egy homokszemcsében, vagy a lehetőségek messzi túlpartja'”²*

Clifford Geertz tehát, mint a 20. századi kulturális antropológia egyik legnagyobb szabású kortárs klasszikusa mindezt a megismerési folyamatról gondolja végig, s hangsúlyozza azt is, hogy a kutatás helyszíne nem azonos a kutatás tárgyával: az antropológusok nem falvakat, törzseket, városokat, szomszédságokat kutatnak, falvakban, törzsekben, városokban kutatnak! Kis egységekben, kis jelenségeket, apró történeteket kell megismerniük, a különböző problémák különböző helyszíneken kutathatók, az áttekinthetést pedig már a költséges terepkutatástól eltérő, másik helyszínen végezhetik el.

A történeti antropológia persze – bár a szó direkt értelmében véletlenül sem segítheti elő, hogy a kutató ténylegesen elzarándokoljon néhány századot visszafelé az időben, de azt az igényt, hogy az antropológusok módjára mintegy időlegesen „beköltözzön”, életközösséget vállaljon a kutató társadalmi terep egyedeivel és közösségeivel, életmódjával és problémáival, megértse hiteiket és gondolkodásukat, döntéseiket és vágyaikat – mindezt szinte elemi meggyőződéssel vállalhatja minden lehetetlenségével együtt is. Az antropológusok lettek azok, akik idegen kultúrák felé indultak hajdanában, hogy saját kultúrájuk hozott értékeit, kincseit, rutinjait alkalmilag „zárójelbe téve”, elaltatva, vagy az impressziók közvetlenségével felülmúlva relatíve mellékessé tegyék, s arra legyenek nyitva, amit az élő emberi közeg önmagáról megfogalmaz, a

¹ Geertz: *Az értelmezés hatalma* i.m. 177.

² Geertz: *Az értelmezés hatalma* i.m. 189.

történeti antropológusok amúgy az időben járva is ugyanerre vállalkoznak. Ennek megannyi példáját, életművek és tudományos munkák sorozatnyi mennyiségét lehet összegyűjteni az elmúlt években, ezért minden lehetséges forrásmunkára talán nem térnek ki, de a lényeg itt is a megértő és belátó, a saját hipotézist változó konstrukcióként kezelő attitűdben van. Az antropológusok (ilyen nincs amúgy, „az” antropológusok ugyanolyan felelőtlen és megfoghatatlan közhely, mint „a királyok” vagy „a börtönőrök”, minthogy mindegyik más és más; de most hadd általánosítsak a gondolatmenet kedvéért) többnyire nem szeretnek, nem is igen szoktak az „univerzálisról” beszélni, ha helyette konkrétumokat és megfigyeléseket tehetnek a tényleges, tapasztalt, élményközeli lokálisról, a helyi kultúrában érvényesről. A helyi tudás tartalma, a helyi emberek személyisége, a helyi világ mindennapjai teszik ki kutakodásaik legfőbb értelmét, később hivatkozási alapját, hitelességét is. Ebben részint eltérnek a történészek-től, s azoktól is, akik a parciális tudást (részeket, apró töredékeket, élettény-nüanszokat) szeretnék teljes jelentőségükben és roppant távolra ható kisugárzásaikban megragadni, valamint azoktól, akik mindezt sokszor úgy teszik, hogy munkájuk végeredménye valamelyest irodalmi művé, fikcióvá válik. Az univerzálisnak épp a lokálisban megfürdetett, kontrasztképpen rávetített, s annak visszfényeit az eredeti kérdés-feltevés sokszínűvé tételére használható hipotézise a legtöbbször éppen a lokális válasszok sokrétűségétől lesz nemcsak sokszínűbb és hitelesebb, de ezekkel együtt (és nem helyettük!) ugyancsak „objektív”. Avagy hát együttes tudásuk, közös súlyozásuk nem oszt, hanem szoroz, nem elvon, hanem hozzátesz, nem csökkent, hanem kiemel, komplexebbé tesz, s amennyire elvonatkoztat, annyira nem a tudomány fikciói, derivátumai okán teszi, hanem a „tény” és „adat” más fényének megadása kedvéért, ennek szolgálatában. Amíg a „vírus” fogalma valamely ismeretlen tünetegyüttes köznapi megnevezése volt, tehettünk úgy, mint aki a lényegét nevezi meg – ám amióta a vírustörzsek százait képes elkülöníteni a szaktudomány, ez a „definíció” már korántsem tükrözi a hozzáértést. De hasonló a helyzet „a törzsi társadalom” vagy „a primitívek” megnevezéssel is – érdekes módon a kultúrakutatás, a kulturális antropológia tudománytörténete is másfél évszázadig küzdött a „definíció” kimondásának képtelenségével és ahistorikus valótlanságának problematikájával. A „lokális” mindemellett fogalmilag a „globálisba” költözött, majd kapcsolódásaik is rétegződtek, olvasataik is árnyalódtak, időiségük is okkal lépett ki a térbeliség elmaszatolt síknyomatú térképéből.

Átértelmezett tértudomány, átírt történelem?

A történeti antropológia – ha már a história alapképleteiről és verzióiról van szó, túlszerűsített képlettel szólva – hármass negációba foglalt tudásterület. Nem szimplán történettudomány, nem antropológia, és nem is az antropológia története. Valami más, többjelentésű (poliszemikus) fogalom, ilyennek tekintik művelői és históriájának vagy képviselőinek iskolái, irányzatai is. Olyasféle jelentéstér, melyben a fogalmi tartományok maguk is plurális definíciókból, többretegű értelmezési mezőben kutakodva, gondolkodástörténeti hagyományokból, elnevezési újításokból állnak össze, s nem is

mindig harcolnak azért, hogy megkülönböztessék magukat a társ-tudások törekvéseitől, narratíváitól. Sőt (mint a kultúramegértés technikáját) bátran alkalmazzák e társ-tudások eszköz- és módszertárát, fókuszált kérdésköreit, leíró fogalomkészletét, sőt adatbázisait is. Egy kisebbségi léhelyzetet ma már nem pusztán a többség/kisebbség demográfiai adataiból, hovatarozási mutatókból állítanak össze, de megkeresik, megismerik, fölhasználják ezeket, hogy mélyebbet, fontosabbat kérdezzenek általa, árnyaltabban ismerhessék meg a terepet, földrajzi és történeti, társas és közösségi, családi és munkavégzési, vallási és gazdasági „tényanyagként”. Ezek a „társadalmi tények” azonban nem pusztán adatok, hanem értelmezési tények, lenyomatok, változni képes mikroképletek, sémamentes felismerések, tépelődő rákérdések inkább. S ettől – mert tudván tudják és bevallják, hogy ilyenek – nem kevesebb, talán nem is több vagy mélyebb, de mindenképp más a szemléletmódjuk, a felismerési távolságuk, az általánosíthatóságtól a konkrét felé, a szabálytól az eltérő felé eljutó tapasztalatuk, s más az is, amit végül komplex „képletként” vagy empirikus tapasztalatként kínálnak a való világ önmaguk kijelölte megfigyelési területein.

A történeti antropológia nem egyfajta „ösfelfogásból” vagy „alapjelentésből” formálódott, hanem az eltérő, de hangoltságukban és tematikus vagy módszertani specifikumaikban megkülönböztetett aspektusokból konstruálta önmagát. Mint a legtöbb tudományterület, levált egyes társairól, csatlakozott másokhoz, szűkítette és tisztította, vagy épp gazdagította módszertanát, más metodikákból átvett és alkalmazott lehetséges nézőpontokat vagy eljárásokat, s amennyire lehetett, intézményesült is. Hol mikrotörténetírásként,¹ hol fókuszált szokáskutatási területként, vagy mindennapiság-vizsgálatként, helyenként mentalitáshistóriaként, máskor visszatekintő szándékú kortárs narratológiaiaként, egyébkor az antropológia ágazatainak egyik alkalmazott területként, s megint újabb közegben a kultúratörténet történeti tudományba ékelt specifikus terrénumaként jelenik meg. Tudománytörténeti áttekintése, nemzetközi státusza,

¹ Az 1970-es években már az olasz *Microstoria* történeti irányzatának hívei olyan kutatásokat végeztek, melyekben a francia mikrotörténet-írás (Annales-iskola), valamint a történeti antropológia és az angol historical anthropology gondolkodási hagyományai, kutatási tapasztalatai voltak meghatározó jelentőségűek, illetőleg ezek kezdeményeinek számítanak a mából visszatekintve. A történészek által kiválasztott történeti tájak, tradíciók, helyi jelenségek új divatot formáltak, a régi témakörök (boszorkányság, démonok, inkvizíció, vallási népszokások, szokásjogok, folklorikus jelenségek) mellé illesztettek a mindennapi életből kiválasztott új témaköröket (párkapcsolatok, háborús hétköznapiak, megélhetési gondok, betegségek, igazságszolgáltatás, mesefigurák stb.), melyekben a kor életmód-mintáit, vallási rendjét, szokásnormáit, értékrendjeit, hitbéli sajátosságait, szakrális eljárásait kísérték figyelemmel, különösen a dokumentumokat kiegészítő, szövegszerűen fennmaradt elbeszélt történelemmel és privát történelemmel (naplók, hagyatéki leltárak, bírósági vallomások, szerelmes levelek, mesék, „hiteles” történetek, viccek, grafikus ábrázolások stb.). S mert e források egy része ha lejegyzésben maradt is meg, de orális, elbeszélt–elmesélt forrásokra épült, szükségképpen olyan jegyekre kellett figyelemmel legyenek, melyek állandósult hatásokat, rejtett mintázatokat, értékrendi példakövetést, helyi szokást, deviáns megoldásokat, egyházhoz vagy hatóságokhoz való viszonyt, munkaközösségekhez fűződő partnerségi emlékeket, hitvilágokat, verses vagy folklorisztikus hagyatékot fogtak körül.

nagyobb korszakai és iskolái részint árnyaltan bemutatottak,¹ részint maguk a történések és antropológusok által is folyamatosan vitatottak, kiegészítettek, pontosítottak, vagy átforgalmazták. Nem utolsósorban azért, mert ha magát az antropológiai tudástermelést nem pusztán a szóbeliség és írásbeliség sajátlagos „fordítás-gyűjteményének”, vagy muzealizált magánközléseknek, esetleg narratív életvallomásoknak tekintjük, akkor minduntalan a feltárás, megismerés és elbeszélés módja is kíséri. Kultúra és létmódok iránt érdeklődő antropológus, aki javarészt (elemzési témaválasztás és adatgyűjtés terén mintegy kilencven százalékban) a jelenlét, a közvetlen megfigyelés, az élményközeli interpretációk híveként mutatkozik, szinte értő szóra is alig találhatna a múlt vetései értékeit, kijelölt paramétereit, struktúráit, ma már definiálható folyamatait adatszerező pontossággal áttekinteni képes és hajlamos történész beállítódásaival szemben. S fordítva, ha a néprajzi, jelenkorkutatási, aktuáltörténeti leképezés csak alig tekinthet vissza a történeti időben, ha nem „olvas belőle” jól strukturálható ismereteket, és sokkal inkább az időben legközelebbi történések érdeklik, mint a jelenbe csak ritkán és félénken kalandozó történészt, akkor az áthallások, eszközbeli és módszertani értékek alig-alig lehetnek kompatibilisak közöttük.

A *Korall*, a *Világtörténet*, az *Antroport*, az *Anthropolisz*, a *Tabula*, az *Antro-Pólus*, a *Kultúra és Közösség*, a *Szellemkép*, a *Lettre* és még egy sereg más folyóirat, weboldal, múzeumi honlap, alapítványi orgánus, konferencia-kiadvány vagy kutatóintézeti könyvsorozat oldalain mind sűrűbben megjelenő írások közül nem is egy ezt a párhuzamos diverzitást, jelenlétbe mártott retrospekciót, az elbeszélőket beszélgető és erre mintegy „rábeszélő” információ-értelmezésként narratívákba tagoló attitűdöt képviseli. Szerkesztői vagy olvasói gesztussal egybefogni őket, magyarázni miértjeiket és közönsé tenni másságaikat – nem lehet merészen vállalt feladat, csak tudatos választás talán, valami speciális szelekció nevében elkövetett gesztus. Egymás mellett és egymás utáni közlés esetén azonban sajátos olvasásfolyam áll össze belőlük, idővel pedig egy-egy korszak sajátos szemléletmódja, érzékenysége és fogékonysága is kitetszik belőle. Ezt röviden meghatározni nehézkes, és több okból is kockázatos. Egyfelől éppen mert az

¹ Sziijártó István: Mi a mikrotörténelem? *Aetas*, 11(1996): 4. sz. 157-185. [http://acta.bibl.u-szeged.hu/40762/1/aetas_1996_004_157-185.pdf]; Sziijártó M. István: Történeti antropológia és mikrotörténelem: az új társadalomtörténet. *Budapesti Könyvszemle*, 12(2000): 2. sz. 151-159.; *Történeti antropológia* i.m.; Davies, Natalie Zemon: Antropológia és történettudomány a nyolcvanas években. *Világtörténet*, 6(1984): 2. sz. 17-27. [https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagtortenet/vt_1984_2/davis.pdf]; Darnton, Robert: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás*. Akadémiai, Budapest, 1987.; Burke, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég, Budapest, 1991.; *New Perspectives on Historical Writing*. Ed.: Burke, Peter. Pennsylvania State University Press, 1992.; Klaniczay Gábor: Történeti antropológia. In: *A civilizáció peremén*. Magvető, Budapest, 1990.; Revel, Jacques: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000. 51-70.; *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: Sonkoly Gábor – Czoch Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000.; Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Osiris, Budapest, 1997.

antropológiai jelenkutatás és a „közlő mint szerző” álláspont vitatása, hitelessége és ezzel együttes elfogadása egyaránt a szöveg kontextualizálhatóságának elfogadására kötelez kutatót, szerzőt és olvasót is. A Clifford Geertz-től fennebb idézettek értelmében nem is tehetnénk, hogy azzal a komplexitás-igénnyel, melyben a történő történelem csak mesterségesen választható el előzményeitől és következményeitől, szikáran megjelöljük a történeti antropológia határát.¹ A megismerés, megértés, jelenlét és adatgyűjtés Geertz által fölvetett kérdése (s így maga a narratíva is) a szerzői értelmező-elbeszélő jogosultsághoz kapcsolódik. Ha történész vagyok, s célom, hogy a múlt eseményeit a jelen nyelvére fordítsam, akkor más tónusokat kell kövessek tolmácsként, rezonőrként, dokumentálóként, illusztrálóként, elemzőként, adatfelhasználóként, tényfeltáróként és értelmezőként, mintha mindez azonnal vissza is hat(hat)na az információk forrására, egyedekre, csoportokra, népekre, térségekre, felfogásmódokra. Vagyis a történész és az antropológus az időbeliség dimenzióiban már oly mértékű eltérést és függésrendet kell mutasson, melyet feloldani csakis közös érdekelttség, kölcsönös megértés, metodikai rugalmasság és belátások révén lehet.

A történeti antropológia egyik hazai, s talán egyik legfőbb iskolájának (ELTE Bölcsészkar) történész szakembere a következőkben írja körül (egyéb írásaiban jóval árnyaltabb, s itt is megannyi konkrét szakirodalmi példával alátámasztva) a szakterület körvonalait: „*Ha a történeti antropológiát a legegyszerűbben közelítjük meg, és az antropológia által megihletett történelmet tekintjük ennek, akkor a par excellence történeti antropológia az, amikor maguk az antropológusok fordulnak kérdéseikkel történeti források felé. (...) Ugyanakkor egyre több történész alkalmazott antropológiai módszereket. Peter Burke szerint a kulturális antropológia hatása mindenekelőtt három minta követésében nyilvánult meg, és ezek pedig a Robert Redfield nyomdokain haladó közösség-tanulmányok (community studies), Victor Turner koncepciója a társadalmi drámáról (social drama), s különösen Clifford Geertz szimbolikus antropológiája. (...) Ami pedig a közösség-tanulmányok mintájának követését illeti, az antropológia legjobb munkái egyes kis közösségek elemzését jelentik, és történeti antropológia néhány alapműve ugyanezt kísérli meg, csak épp a régmúlta vonatkozóan. (...) A történeti antropológia első példái a hetvenes években jelentek meg, és a nyolcvanas években nagyobb számban születtek ilyen munkák, a kilencvenes évektől azonban ezek a történészek inkább az újabb kultúrtörténeti felfogások felé fordultak, a mikrotörténelem vagy az új kultúrtörténet felé...*” (kiemelés tőlem – a szerző).²

A szaktudós és egyetemi oktató meghatározó paramétereit lehet pontosítani a mentalitástörténet, az *Alltagsgeschichte*, a mikrotörténelem és a szimbolikus antropológia

¹ Bár, éppenséggel maguk a kutatók nem is egy változatban megtették ezt, lásd a korábban itt hivatkozott forrásmunkákat, illetőleg Szijártó M. István, Apor Péter, K. Horváth Zsolt, illetve Peter Burke, Edmund Leach, Hofer Tamás, Sárkány Mihály, Zempléni András vagy Arjun Appadurai fontos munkáit a fogalom kiterjedt értelmezéséről.

² Szijártó M. István: Történeti antropológia. In: *Antropológiai – etnológiai – kultúratudományi kislexikon*. Szerk.: A. Gergely András. MTA PTI – MAKAT – ELTE TÁTK, Budapest, 2010. (Etnoregionális Munkafüzetek, 108.) 351-353. [<https://mek.oszk.hu/10200/10291>]

részletezése révén, s főképp a hetvenes évek óta lezajlott változások jelzésével. Az antropológiai kérdések iránt más korszakban és más tematikákban is fogékonynak bizonyuló Gyáni Gábor *A mindennapi élet, mint kutatási probléma* című áttekintésében a mikrotörténeti fókuszpontról ekként ír: „E történetírói irányzatok tárgya ugyanis maga a mindennapi élet és annak szereplői, az átlagemberek, az ő tárgyi világuk, életgyakorlatuk és mentális univerzumuk: vagyis csupa banalitás, történelem alatti jelenség, ha történelmen csak és kizárólag a mindenkori elitet, az államok politikai létét megszabó eseményeket értjük. Az átlagember életének tényei, a viselkedését irányító normák, erkölcsi meggyőződések, hitbéli elvek feltárása a történetírói megismerés valami egészen új módját feltételezi, amely elűt mind a hagyományos narratívpolitikai eseménytörténettől, mind a strukturális és funkcionális összefüggéseket elemző 'társadalomtudományos' történetírás gyakorlatától. A téma sajátos megválasztásának első és szembeütő következménye, hogy az élet prózai tényeinek a megközelítése a teljesen konkrét idő- és térbeli kereteket részesíti előnyben, ezért a kis egységekhez és a rövid időtartamokhoz tartja magát. (...) A mikrotörténet egyszerűen szólva a méretek lecsökkentése, a vizsgált tárgy miniatürizálása egyetlen falura, lakóhelyi közösségre, a háztartása, a családra vagy az egyénre), emellett a megfigyelés (az adatgyűjtés) mikroszkopikus módja”.¹

Sok szempontból jogos, és főként indokolt Gyáni „miniatürizálási” értelmezése akkor is, midőn a kollektív emlékezet lenyomatai kerülnek terítékre. Hisz az események históriája talán leírható „távolságtartó” tónusban marad, főképp, ha az alkalmazott szemléletmód pozícióját a kutató nyitva hagyja vagy bizonytalanságban őrzi meg – vagyis a vizsgálódó/kutató helyét csak körvonalazza, s nem közli azt sem, miként viszonyul a létrejövő narratíva a mögöttes történetek rendjéhez, a korszak iránymutató elitjéhez, az uralkodó beszédmódokhoz, a mögöttes érdekekhez stb. Ha az eseménytörténeti aspektusú narratíva nem vállal kötelezettséget arra, hogy az efemer (vagy annak tetsző) jelenségek mögött/alatt/mélyén rejlő mozgásokról és erővonalokról, irányvektorokról és szélesebb horizonton vagy idősoron elfoglalt helyről tudósítson, akkor lehet mindez az uralkodó korszak uralkodó elitjének/antielitjének szemléleti lenyomata is. Ismert antropológiai tantétellel: korántsem mindegy, hogy az, aki az elefánt ormányát, vagy fülét, lábát, vagy agyarát fogja éppen, miképpen meséli el az elefánt egészének legjellemzőbb, általa „kézzelfoghatóan” tapasztalt vonását. Ekként lehetséges ugyan, hogy a történeti életrajz, csatajelenet, szimbólumhasználat, gazdasági érdekkifejeződés vagy katonapolitikai folyamatok ábrája leírhat (részben vagy egészben) valamely jelenséget, de közlője bizonyos lehet ugyanakkor abban is, hogy magát a teljes jelenséget mégsem fogja át. Antropológusoknál ez a komplexitás hiányát, a feltárás részkérdéseinek elhanyagolását, a kutató pozíciójának elmaradt jelzését, a „holizmus igényének” elmaradását is tartalmazhatja, szinte relatíve értéktelenné téve magát a deskripciót is. A holizmus ugyanis itt valójában nem azt tartalmazza, hogy mindent le kell írnia a kutatónak, de azt már igen, hogy a vizsgált társadalmi csoport számára elgondolt/átélt teljes vilá-

¹ Gyáni Gábor: *A mindennapi élet, mint kutatási probléma*. *Aetas*, 12(1997): 1. sz.
[http://www.epa.hu/00800/00861/00004/1997_t9.html]

got nem a maga szótára, hanem az ő fogalmaik alapján kell megjelenítenie. S ebben a részek összessége nem csupán a teljesség, hanem annál több, egyfajta többletjelentés, összefüggérendszer, hatás és kölcsönhatás, irány és cél, hozott örökség és konstruált jelen is. Ehhez pedig nem kellenek a szociológusok által kiválasztott, véletlenszerű vagy szisztematikusan kimódolt adatfelvételi szereplők, módok, változatok összességének mutatói. Hasonlóan rejtélyes komplexitás persze megfogalmazódik az igazán kiváló, de klasszikus, régebbi munkákban: Carlo Ginzburg *A sajt és a kukacok* című könyvében egyetlen friuli molnár aspektusából mutatja be a kor élményvilágát. Ehhez nemcsak a szerző kultúratörténeti érdeklődése kellett, hanem bátorsága is, hogy nem pusztán retrospektív szempontot, nemcsak egy korszak kulturális határvonalait vagy történeti önreflexióit sajátítja el, hanem a kutató feladattudatáról, a megismerésvágy okairól, a világkép egészéről fest totálképet, mélyre világító filológiai bölcsesség mellett, a számtalan mikroszintű belső dimenzió láttatásával, s az értelmező látószög meghatározásával is, miáltal magát a történeti tudást relativizálta a levéltári források közegeiben és a történész vállalásos szereptudata fényében is. S csakugyan, akár LeRoy Ladurie Montaillou települési viszonyrendjében, Robert Darnton egy párizsi nyomdaüzem baljós válsághelyzetéről írva, akár ahogyan Zempléni András a szenufo többférjűség változatait mutatja be, Sárkány Mihály a történelem mitikus magyarázatának és szóbeliségének változásait a kikuju társadalom tükrében írja le, vagy amiképpen Michael Stewart az oláh cigány identitást és közösséget belülnézetből jeleníti meg, Szász Antónia az etnikai kultúrán belüli nemi és munkakultúra szimbolikus szféráiba kalauzol, Vargyas Gábor egy közép-vietnami hegyi törzs szakrális kultúráját tárja föl, Wilhelm Gábor az ainu identitás rétegeit értelmezi japán közegben, Tánczos Vilmos vagy Keszeg Vilmos a képiség és szövegvilágok szimbolikus világait jeleníti meg, Papp Richárd a zsidó humor önironikus változatait lajstromozza... – valahol mindegyik egyszerre jár a történetiségben és tériségben, tájban és időben, közösségben és önálló, de független értelmezési mezőkön.

Persze, az egyedi monográfiák sokaságának részletrajzát, vagy a Sebők Marcell szerkesztette, korszakosan fontos dokumentum-kötet¹ több mint háromszáz oldalán zajló elméleti vita összegzését nem szeretném elnagyoltan kijegyzetelni, esetleg Klaniczay Gábor egész alapozó tanulmányát,² vagy Bódy Zsombor és Ö. Kovács József társadalomtörténeti irányzatokat és módszereket bemutató félezer oldalas válogatását³ sem próbálom formálisan áttekinteni. Ezért itt talán egy rövid kitérőre, áthidalásra van szükség a konkrét esettanulmányok felé megteendő úton. Mégpedig afelé, amit a kortárs társadalomkutatásban az Arjun Appadurai által is tematizált kutatómódszertan a további tudásterületek felé vezet, nevezetesen az elmélettörténeti kérdésfelvetések felé, a modernitás-függő és globalizációs helyzettől meghatározott kutatói státusz leírásával. Merthogy ezek már önmagukban történetiek, öndefiníció nélkül is. Ha ugyanis utóbbi-

¹ *Történeti antropológia* i.m.

² Klaniczay Gábor: *Történeti antropológia* i.m.

³ *Bevezetés a társadalomtörténetbe: hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Osiris, Budapest, 2003.

ak textusait a modernizációhoz való viszonyban mérlegeljük, mindig feltűnővé válik a jelenségek helyi lenyomatainak, hatásainak és a helyi kultúrák adekvát válaszainak dimenziója is (ide értve többek közt a termelés, elosztás, tulajdonviszonyok, kapcsolatrend, normák, fogyasztási szokások, életvitel, értékrend, közös kulturális örökség, külső hatások terjedése és befogadása, helyi kultúrák válasza és egyedeinek sajátos stratégiai összefüggés-rendszerét is). S ha mindez az antropológus hosszabb időtartamú átlomásozásának (egy–másfél–két év egy-egy helyszínen, kiscsoportban) és empirikus élményeinek kontrasztját jeleníti meg, vagy alkalmilag nyújtja át a dokumentálható, olvasatokban felmutatható szférákban, akkor rögvest a helyi világok változékonyságának bizonyos szinten elkészült lenyomatait, eszköz-szintű megjelenítései és ezekre épülő olvasatai lesznek mérvadóvá – jóllehet a maguk relatív érvényességével. A létező és változó világok lejegyzőinek, „archiválóinak” lenyomatai nyilvánvalóan az írásbeliség tesztjével illelhetők („primitívnek” tekintett, vagy kapcsolati dimenzióit legfőképpen szóbeliségre építő kultúrákban épp így van jelen a szó, a beszéd, sőt egyéb jelrendszer narratív súlya is), ekként a nemzeti, globális vagy gyarmatosítási horizontú leképezések teljességgel eltérőek, viszont kontextus-értékűek lesznek mindezek a mikrocenzusos típusú adatfölvételekkel párhuzamban. A helyi és a globális közötti másságok ezért egyszerűsített változatban mindig látványos vázlatba foglalhatóak, továbbá másságok és eltérések árnyalása viszont ezekből jobbra kiszorul, így maga a kulturális értelmezési szféra egésze sérül az egyfókuszú értelmezések közepette. Appadurai belátása¹ is arra figyelmeztet, hogy a struktúrák és funkciók rendszersajátosságait leíró megközelítés érvényessége nehezen vitatható, de mindig szükség van a tipológiák mellett és mögött zajló (tény)események jelentéstartalmainak, sőt jelentés-telítettségének belátására is. Ekkor ugyanis elválik a jelentés, a jelentőség és a jelentéstér egészének mássága, ha tartalma, üzenete, helye, időpontja, befogadó közege ilyen értékűvé teszi éppen, vagy amiként Eriksen ezt hangzatosan kifejezi: kis helyek is kínálhatnak nagy jelentőségű történeteket, témákat, de nemcsak sok függ az értelmezési térbe kerüléstől, hanem sokszor a ténytyszerűség tétje is vitát kiváltó vagy tudásterületet stimuláló lehet.²

A témaválasztásnál ugyanakkor még valami történik, nem csupán a jelentésadás: a közlendő megalapozásához, a közlés hitelesítéséhez tartozik az információk forrásának respektálása, előzetes konszenzus a hitelesség léptékéről, továbbá forráskritikai megoldások elvégzése, avagy, a mindezeket pótló, kiegészítő, esetleg szimplán helyettesítő kutatói személyesség vállalása is. Elemi szükség van forráskritikára, de mégoly fontossá válhat az érintettség megvallása, nem különben a kortárs szakmai nyilvánosság előtti nézőpont alkalmazásának indoklása. Vagyis a kutató hosszú előkészítő munkában fölnyalából mindent, ami csak akár részben is használható információ, párhuzamokat keres más kutatók más terepeken végzett munkáiban, elgondol egy izgalmas kérdéskört, megfogalmaz egy kutatási tervet, elutazik a helyszínre, ott tölt hónapokat–éveket, majd hazatér és megírja... – ez a klasszikus antropológiai kutatás szisztémája. A törté-

¹ Appadurai, Arjun: *Après le colonialisme*. Payot, Paris, 2001.

² Eriksen, Thomas Hylland: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006.

neti antropológusnak azonban nem a bakancsa vagy panama-kalapja a legfontosabb eszköze, így fokozottabb hűséggel kell vizsgálnia a forrásokat, még több párhuzamot illik keresnie és találnia, több és még több összehasonlító elemzést kell elvégeznie, majd saját kutatásának, gyűjtésének anyagát még intenzívebb „másodelemzésnek” kell alávetnie. „Homokszemcsében” a tág horizont, mikrojelenségben a nagy rendszer, kis összefüggésekben a nagy elbeszélés lehetősége az, amit fel tudhat mutatni – de ezek szinte egyikét sem teheti a személyes elköteleződés, az érdeklődés, a metodikai elvek, az interpretáció tónusa, a szaknyelv használata, az irányzatok és iskolák követése vagy elutasítása teljességgel nem „objektív” aspektusából, miközben ezt az objektivitást maga a „tudományos beszédmód” kívánná meg tőle.

Persze, amikor az itt megjelenített kisebbségtudományi, kulturális antropológiai, közösségelemzési, emlékeztetéstudományi vagy kultúrakutatási élményszférát megjelenítő cikkek–könyvek–kutatások történeti olvasatát tekintem, föl kell tűnjön, hogy a tanulmányokhoz, recenziókhoz, kisebbségi kérdéseket tágabb (és egyúttal konkrétabb, esetközelebbi) dimenzióban vizsgáló írásokhoz közelítek, illetőleg ezeket az elbeszélő módok alapján csoportosítom, s akkor az interpretációs gyakorlatokat is figyelembe vevő gesztusok, felfogásmódok antropológiai fontosságát kívánom hangsúlyozni. Nem egyszerűen történetek leírata mindez, nemcsak olvasatok horizontja, vélemények glosszáriuma, hanem inkább az értelmezések értelmezése, „interpretációk interpretációja”, ahogyan Clifford Geertz fogalmaz. E közvetítései tudásnak, élménykészletnek, felfogásmódoknak, elbeszélési kísérleteknek itt korántsem egyszerűen „újságírási” rutinokra, hírközlésekre, rövid reflexiókra épülő változatosságukban fontosak, hanem inkább a kicsiny, részleges tudás kiterjesztéseként az univerzális ismeretek felé, az „általános” megjelenéseként a speciálisban, s ezáltal a tudható dolgok fölötti kérdések megvallásaként is, a történeti vagy jelenkori tüneményeket illető aggodalmak mutatkozásaként, a reflektív elemző mód jogosultságának népszerűsítéseként is. S nem azért, mert mindannyian „történeti antropológusok” lennénk... Hiszen a publicisztika, a riport, az esszé, a kritika, a recenzió, a beszámoló, a tudománynépszerűsítő kísérlet még nem kevesebb, ha napilap mellékletében, mintegy folyóirat-funkcióban lát napvilágot – csak más, de éppúgy forrás és értelmezés is, mint egy levéltári irat vagy korszakos történeti kép. Ma már (s épp ezekben az években, amikor például a német megszállás emlékvfordulójára komponált jelképes szoborzat jelentésének vitája, a Sorsok házána építése zajlik közéleti és politikai ideológiáktól sem mentes tépelődések közepette, a visszaemlékezések, naplók, filmek, Holokauszt-évforduló, Trianon és egyéb történeti tényanyag válik újraértelmezések tárgyává a magyar közgondolkodásban), nem lényegtelen, hogy a kollektív memória mely tartományait, a historikus érzület mely húrjait, a múlt-magyarázatok milyen egyvelegét nevezi ki a hivatalosság a főáramú történeti tudat alapjának, s így az sem lényegtelen, milyen gondolkodási előzményekkel terhes mindez. Ezért is lehetséges, hogy (korántsem teljesség-értékű, de) meghatározó és korszakos szemléletirányokat láthatunk megnevezhetőnek az ELTE bölcsészkarán a Bácskai Vera örül kialakult műhely olyan munkatársainál, mint Benda Gyula, Tóth Zoltán, vagy olyan önálló kutatáshistóriákat, amilyen Gyáni Gáboré vagy Klaniczay Gáboré,

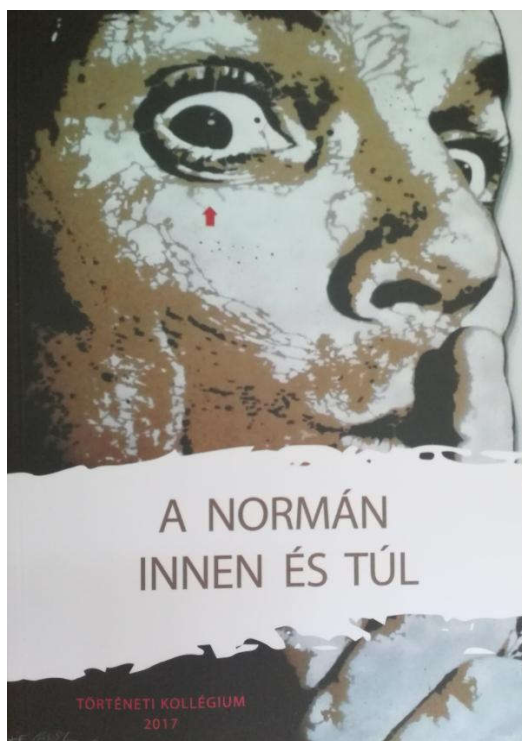
de jelezhetném itt Tanczos Vilmos, Magyar-Vincze Enikő, Keszeg Vilmos kolozsvári, Gagy József csíkszeredai–marosvásárhelyi kutatási és tematikus útjait is, vagy a budapesti Atelier Francia–Magyar Doktoriskola új nemzedéknyi történészének törekvéseit – s akkor még csupán alig körvonalaztam e szakmai trendek hosszan sorolható köreit... Más és újabb vonulat látszik kirajzolódni Fejős Zoltán, vagy megint más Czoch Gábor, Sonkoly Gábor, Apor Péter, Vári András, Ö. Kovács József, Granasztói Péter felől, s ismét másabb Albert Réka, Feischmidt Margit nemzetrepresentációs narratívájában, Heltai Gyöngyi színházantropológiai kontextusaiban, R. Nagy József munkásantropológiai keresőjében vagy a Gulyás Gyula és Biczó Gábor által kimunkált művészetút-analízis összefüggérendszerében, Kapitány Ágnes és Gábor alternatív életút-reprezentációiban. S mivel e névsor is csak részben reprezentálja azokat, akik máris „hoztak valamit” a történettudomány ágazataként megnevezhető történeti antropológia irányzatához, csupán részben kell visszautaljak a bevezetőben s lentebb említett valóságvizsgálat és történelemátírás hozadékára. A mindennapi életek leírása, a mikrotörténeti látásmód nem miniaturizálási szándékot vagy méretcsökkentési törekvést jelent a kutatási horizonton, hanem a mikroszkopikus megfigyelések rendjét, újfajta tudományos tekintetet. Nem „struktúra nélküli” világok pillanatfelvételeit, hanem kis közösségek, falvak, tájegységeken belül is önálló közegben élő „kisemberek” életének méltó felbecsülését, a sajátunktól valamiben (jelentősen vagy csak alig) eltérő kultúrák újraolvasatát.

Az antropológiai nézőpont és szemléletirány alkalmazása a történetírásban egyúttal kölcsönös is, a másfajta kultúrák egyenrangúságának elismerése mellett a másság értékének megbecsülését, szingazdagságának és árnyalatainak fontossá tételét, a kisebbségi vagy csoportléptékű léthelyzet teljesértékűségének megerősítését is tükrözi. Nem képez társadalomtudományi formációt (akadémiai osztályt például vagy kutatóintézeti egységet), nem keres mindenre alkalmas magyarázó sémát, nem nagyítja föl monumentálisra a különböző források révén példázható tényeket, s nem tekinti mindezeket igaznak vagy igazságosabbnak, mint amilyenek. De egyenlőségüket épp érdekességükből, egyéniségük varázsát épp a másságban fölfedezve, az elbeszélés és emlékezet anyagát súlyban mérve, a múlt tényeiből a jelen megélési lehetőségeit is kibontva törekszik érvényes ismeretek, eseménymenetek, életrajzi momentumok, új jelentéshorizontok fölfedezésére. Így válik egyre inkább a múlt világainak, a múlt idők embereinek létét megértésközelbe segítő tudományos vállalássá.

Az általánostól az egyedibb felé

A fentiek részbeni illusztrálására hadd vegyek kézbe egy vállalatában nem antropológiai forrást, mely azonban a maga történeti profiljával is antropológiai horizontra vetít visszfényeket. Kötetnyi írás ez, amit nem szeretnék közlésközvetlen tónusban (mint valami katalógizáló könyvtáros vagy online könyvkereskedelmi ügynök) pusztá tartalomleírássá egyszerűsíteni. Ugyanakkor kritikai nagyesszét sem készítenék, mivel belátási határait bár közelebb esnének a megértő interpretációhoz, de tudván tudom,

menyire esetlegesen lehetnek olvasataim, ha határtudományi részkérdésekben igazi, serkentő, eszmélkedésre ébresztő tónusokkal találkozhatok. Márpedig *A normán innen és túl* című könyv,¹ az ELTE BTK Történeti Intézetében működő Történeti Kollégium kiadványaként már pusztán a tartalomjegyzék alapján is jól illusztrálja, milyen fajta rendszeresen felbukkanó kérdésfeltevések, időszakos kényszerválaszok, narratív túlzások és szakapparátusi nyüglődések komplex históriája veszi körül a társadalom „betegségként” kezelt problematikáit, melyek a normaszegő viselkedési mintázatokat, peremállapotokat, a marginalitás társadalmi csoportfüggéseknek kitett egész rendszerét magukba foglalják a történeti rálátás révén. A kötet itteni bemutatása egyben illusztrálja nem csupán a forrásérték elfogadását, az interpretációk lehetőségességét, a tematikus blokk formájában is megálló „köztességet” az egyetemes és a mikroléptékű között – hanem a szemlélő pillantás közelségét is, nevezetesen a tematika kiválasztásával. Ahogy egy-egy helyi közösség élete teljességének fókuszpontja a kulturális antropológus terepe, ugyanúgy „terep”, értelmezési tartomány, közléstömeg, rendszerezhető ismeret, elbeszél tudás a képzelt terepe minden történésznek. Homokszemcsék és horizontok minden forrásban vagy értelmezési közegben vannak, csupán más „lábbeli” kell hozzájuk, s ezt maguk a több bölcséleti vagy kultúratudományi szférából érkező kutatók is fennen felmutatják.

¹ *A normán innen és túl. Tanulmányok a Történeti Kollégium konferenciájának előadásaiból.*

Szerk.: Kovács Janka – Kökényessy Zsófia – Lászlófi Viola. ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest, 2017.

[https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/38369/A%20norm%C3%A1n%20innen%20%C3%A9s%20t%C3%BAl_pdfa.pdf?sequence=1&%3BisAllowed=y]

A közösségi normák, sajátos tér- és időbeli vagy szabálykövetési függőségektől meghatározott felfogásmódok bonyolult történetisége nem engedné meg, hogy a leginkább jogi vagy büntetéspolitikai, demográfiai vagy szakszociológiai elbeszélésmódok singularitásában kellő mélységig kitergegethető legyen a bármely normáktól eltérő normaszegő viselkedés, a normák világa vagy a normatív világok sajátos rétegződési rendszere. Az első körvonalazásra is minimum kisközösségi és makrotársadalmi, rétegződési és struktúrafüggő elemekre hangolt, mikrotörténeti és joginterpretációs leírásból is sajnos már szükségképpen hiányozna a normaszegések társadalmi problematikájának eltérő látószögű megvilágítása, a normakerülő vagy normasértő módok kollektív tűréshatárainak megrajzolása, a devianciaként felülbélyegzett viselkedési mintázatok számos árnyalata, s nem utolsósorban maguk az értelmező közösségek megjelenítése, melyek mindig is a deviancia (nemcsak leíró, de) árnyaltan értékelő megfigyeléseinek hátterében húzódtak meg történetileg. A könyv Kovács Janka, Kökényessy Zsófia és Lászlófi Viola szerkesztésében a Történeti Kollégium egy 2016 tavaszi konferenciájának előadásait tartalmazza, pontosan tizenkettőt. Egy-egy szöveg kiemelése helyett inkább a hevenyészett olvasást választom, s ennek bántó hiányosságaira nemcsak előre figyelmeztetem az Olvasót, hanem rögtön készítem is: lásson rá, legyen kíváncsi, lépjen közelebb a kötethez önálló feltáró munkával, s legyen saját élménye, miképpen árnyalódik már az interpretációk számos változata is.

Előszóként a 2002-ben alakult Történeti Kollégium elnöke, Halmos Károly vezeti be a „ki kicsoda” kérdését, *„egy jól sikerült konferencia előadásaiból készült szép kötet”* kezdetezésének leírásával. A jobbára bölcsész, kisebb részt más tudományterületeken dolgozó meghívott előadók a szakmai alapképzésen túli elvárás, teljesítőkészség és közös gondolkodás eredményéből fakadó eredményességét is körvonalazza: az egyetemi oktatás felkészítő, orientáló, témavezetők segítségével induló serkentése látszik meg a tárgyválasztás, kidolgozás, megjelenítés és látókör-szélesítés ezen eredményeiben – a többlet-teljesítés, a kutatás rendszeressége és a közösségi öntudatosság építése mutatkozik itt. Mindezek messze nem függetlenek a fiatal kutatók diákköri vagy szakkollégiumi hangoltságától sem.

A három tematikus blokk (*Törvény és normaszegés; Reprezentációk; Vallás és norma-rendszer*) mintegy körvonalazza, mely irányokban indulnak az elemzések (ezek persze nem direkt „antropológiai” tudástartalmak, de elkülönült tématerületként is létezik a társadalmi normákra, a megjelenés- és megjelenítésmódokra, szakrális szférára koncentrált jogantropológiai, társadalomnéprajzi és hálózatkutatói, vizuális antropológiai vagy vallásantropológiai tudásterület is). A tematika ugyanakkor nem közvetlenül mutatja a normák és devianciák viszonyát (pl. Szász Antónia: kiberbűnözés-előadása; Polyák Petra történeti látképe a társadalmi bíróságok felsőoktatáson belüli működésében; Kovács Janka körképe a női szerepek londoni alvilági szféráiban; Steinmacher Kornélia boszorkányság-témaköre a magyar irodalmi klasszikusokban; Frauhammer Krisztina a test mint a Szentlélek temploma szimbolizációt követve; Kökényessy Zsófia írása a család és normaszegés megjelenése Szent Ágostonnál, stb.). A fő témakörök azt a közfelfogástól eltérő csoportkulturális és korszakfüggő aspektust sem föltétlenül jelzik,

amely akár a nemzettörténet Thaly Kálmán konstruálta narratíváját (Lászlófi Viola), akár a szegénység mint veszélyesség kriminalizáló interpretációit (Bálint Angelika), vagy a katolikus plébánosok erkölcsfegyelmezési gyakorlatát (Gyöngyössy Orsolya), netán a deviancia ideológiává szimplifikálódó új-angliai mintázatait (Molnár Dániel Márton) jelenítik meg a maguk kontextuális mivoltában. Amikor Bezsenyi Tamás a szocialista kori magánkereskedelem és vendéglátás területén a szervezett bűnelkövetők kezelésmódját veszi hálózat-kutatása fókuszába, vagy midőn Szász Antónia a kiberbűnöző karakterek, anonimitás, áldozatiság és marginalizálás problematikájába vezet be (önálló szaktanulmányként is profi) áttekintésében, akkor nem látszik valamely „hát-térbe vetített”, mögöttesként elképzelt kollektív normarend e történeti korok idősorában – de van kellő szervezetszociológiai vízió, van empirikus adatszerűség és még inkább kirajzolódik valamiféle kultúraelméleti körkép is, ami ott sejlik mindegyik írás mögött. Láthatóan inkább hívószavak, kulcsfogalmak, a konferencia deviancia-fókuszált díszletei voltak meghatározóak, melyeket mindenki a maga kutatói rész kérdéseivel töltött ki, de az írások kisugárzása ennél sokkal több terület felé hat, s magukba foglalnak egyenként is kisközösségi, nagycsoportos, individuális, fogyasztási vagy élményközösségi kereteket, az ezeket meghatározókat, az intézményesült (vagy épp szakralizált, kriminalizált, szankcionált, kodifikált, instrumentalizált) változatokat, funkcionalitások komplex rendszereit is.

Az első fejezet történeti határpontjait formálisan jelzi Molnár Dániel Márton indító tanulmánya az 1640-es évek deviancia-interpretációival, ezt Bálint Petra írása folytatja a „bűnösség”-fogalmak 1770–1840 között a köznépben és a szokásjogban leképződő verzióival, a bűnelkövetés szocialista büntetőeljárás mintázatának összehasonlító megjelenítésével Bezsenyi Tamás kritikai forráskutatása, majd az ötvenes évek pártállami fegyelmezési eljárásainak egyetemi tárgyalásgyakorlatával Polyák Petra aprólékos résztanulmánya, végül napjainkig vezet el Szász Antónia elemzése a kiberbűnözés társadalmi kontextusáról. A tanulmányok egyenként is a téma belső történeti dinamikáját jelenítik meg, ugyanakkor a teljes látképet, a deviancia nagytotálját is kiadják.

A második tárgyterület ugyancsak a 16. századtól a 19. századig ívelően fogja át a kiszolgáltatottság, marginalitás, bűnrészesség, normaszegés és bűnvádi szituációk újkori felfogástörténetének számos momentumát. A hangsúlyok Kovács Janka londoni alvilági és Steinmacher Kornélia magyar irodalomhistóriai témáinak köszönhetően a reprezentációk, a láthatóságtól a normatív autodaféig, a rejtett szereptulajdonításokból a nyilvános bűnelbeszélés stilizálási problematikájáig ívelnek. Olyasféle kérdéskörök ezek, melyekben a forráskutatás és a normaformáló, tabu-konstruáló viselkedés- és értékmodellek kölcsönhatásai úgy jelennek meg, mint a historizáló vagy literalizáló elbeszélésmódok episztemológiai tudományterületek felé kínálkozó dinamikái. Avagy: a mindennapi értékrendek történeti értelmezésekben megfogant alapjait nemegyszer úgy keresik vissza az irodalom, a diszkurzív interpretációk felől, mint nem evidens szaktudományi dilemmákat, hanem épp a szakkutatás elébe kínált kultúratudományi felületeket, ahol a reprezentációk maguk is mintegy történetet írnak. A kriminalizáció eljárása a szociális riportok 20. század eleji drámai ismeretközlő szöveghálójában (Bálint An-

gelika), valamint „a magyar Osszián-történet” árnyalt historiográfiai és „kurucromantikus” elbeszélőjének filológiai csalásmintázatával egybevetett feldolgozása (Lászlófi Violánál) a normaszegésnek éppenséggel a leíró és értékkövető interpretációk révén felmutatott példázat-különbségeit is úgy teszik érzékletessé, hogy mindezeknek a peremállapot-lét normái és normákon túli illusztrációivá lesznek.

A „záró” fejezet nem zár, inkább befelé nyit, de ugyancsak mintegy értelmezéstörténeti ívet fog át Szent Ágoston *Vallomásaitól* (Kökényessy Zsófia) a 19. és 20. század fordulóján egyházi normarendbe illesztett kényszerítési és erkölcsnevelési paradigmáin át (Gyöngyössi Orsolya) a testfelfogások és a normaszegő szexualitás katolikus ima- és elmélkedés-szövegekbe mártott változataiig és az érzékiség veszély-értelmezésének Foucault által kidolgozott téziséig (Frauhammer Krisztina). A történeti ívben itt is épp a nem-történeti aspektusok lesznek hangsúlyosak, a marginalitástól és bűntől a tisztaság- és lelkiismeret-képletekig átható elfojtások válnak érdekessé. Még az se teljesen kizárt, hogy a normákon innen és bűnökön túl, avagy a történettudományon innen és a társadalomtudományokon túl épp ez a kölcsönhatás-egység az, ami létrejönni segíti és értelmező keretben tállalhatóvá teszi a legkülönbözőbb felfogásokat, inter- és multidiszciplináris kölcsönhatásokat.

E kötet meggyőzően sokat láttat az áthallások és megértésmódok alkalmilag összegző bemutatásával mindama még lehetséges megismeréstudományi érdeklődés fenntartásából is, mely egy ilyen történeti műhelyt érvényessé és hosszú távon is új, önálló hangot kereső szerveződéssé (némi csúsztatással: kollégiummá) teheti. A kutatási fókusz a történeti időben is mintegy évezredes, a társadalmi struktúrában a legmélyebb alvilágtól a legmagasabb elitkultúráig, a jogfüggetlen marginalitástól a felülről szabályozott jogfogalmak intézményesítéséig, nyugattól keletig, a kiscsoportok mikrovilágától a makrostrukturális dimenziókig számos rávilágítási és értelmezési aspektust jelenít meg. Nem nevezik magukat „történeti antropológusoknak”, de ez nem is elvárás: elég, ha azt a komplexitás-igényt, azt a történeti és idői relevanciát, azt a strukturális jegyeket és specifikus előfordulásokat rendszerszerűen megjelenítő holisztikus összképet adja, amely nem valami „messzi múlt világ” elnagyolt impresszióját tükrözi, hanem az értelmező aspektus értelmezési gyakorlatát is maga az értelmezendő jelenség elemének tekinti. Ennyiben bizony ha nem is a vállalás maga, de a jelenség megjelenítésének egésze könnyedén kapcsolódik az antropológiai terepfelfogás számos irányzatához (persze azokkal a kérdésekkel: lehet-e antropológiát művelni „karosszékből” és otthon, több tízezer mérföldre a tényleges társadalmi tereptől, vagy lehet-e a zenében mutatkozó, esetleg képzőművészeti narratívákkal kiegészülő struktúrákat a szimbolikus antropológia, a döntéshozatali helyzeteket a szervezetantropológia, a függésviszonyokat a gazdaságantropológia, a normákat a jogantropológia felől legitim kutatási területnek tételezni). De mindezek ma már egyre kevesebb érvénnyel felmerülő szakmódszertani dilemmák, hisz van már antropológiája az internetnek, a kibertérnek, a szakrális gyógyításnak, az egyházzenei gyakorlat társadalmi hatásformáinak vagy az anime térhódításának is, melyek a maguk specifikus „terepét” tekintve nem a lokalitáshoz köthetők, s kutatásukhoz sincs szükség bakancsra vagy panama-kalapra.

Bizonyos, hogy a „példatár” egyetlen konkrét kötet, egyetlen szakmai forrásgyűjtemény, összefoglaló mű vagy tematikus válogatás révén sem lehet egynemű. Írásom nyomkövetési útvonalát követve itt most egy mikrodinamikai kísérletet próbálok az értelmezés közegébe illeszteni. Elindultam a történetmondás antropológiája felől, át-bucskáztam megannyi globális és lokális akadályon, majd a „nemantropológiai antropológia” felé tett kísérlettel illusztráltam, hogy az is tárgya lehet magának az antropológiai olvasatnak, ahogyan a tárgyválasztás a történeti időktől a mikrotörténeti események felé, a ráközelítések az „objektív” kinyilatkoztatás felől a vállaltan szubjektív értelmezési tartomány felé (is) elvezetnek. Záróakkordként egy másfajta értelmezési térbe kalandoznék, melyben a história, a személyesség, az én-elbeszélés és történetmondás, a természet és ember viszonya, a társas lét kényszereinek és a perszonális lét közösségi installációjának egy roppant módon privát dimenziója tárul föl. A keret az irodalomantropológia lehetséges narratívái közül valamelyik, s a társadalmi lét élménykitettségi tónusainak egy sajátos szférája a belső tartalom a terepként fölfogott narratív szféra.

Belső terep, „az Én antropológiája”?

A személyes életvilág, „az én struktúrái” és kivetülései nem igazán harsányan tükröződnek a kulturális antropológia kutatástörténetének első félszáz évében. A 19. század közepétől a természeti törvények és gazdasági szabályozók, betegségek és migrációk, gyarmatosítások és ipari forradalmak nem kifejezetten a perszonális szférák hű megjelenítésének tárgyterületei voltak, inkább a csoportkulturális, réteg- vagy osztályspecifikus rálátás tűnt eszélyesebb társadalomismereti területnek, s még az antropológusok többsége is kultúratörténeti metszetben, nagy fejlődéstudományi ívekben, evolúciós vagy kulturális centrumok kihatásait tükröző szférákban járkált. A lélektan is jó félszáz évvel később önállósult, a csoportkutatások úgyszintén a 20. század elejére kezdtek ébredni, így senkinek nem tűnt fel igazán, hogy hiányzik a személyiség mikrovilágának megjelenítése. Ezt utóbb számos bölcséleti és embertudományi tudáságazat pótolta, de igen sokáig eltartott, míg a történeti sodrásokban megnevezhető egyedi ember perszonális világára is rá mert látni a társadalomtudományi vizsgálódás. Ezt persze a messzi kultúrákban szerzett terepkutatási tapasztalatok új irányzatai hamar képbe hozták – az individualizmus koráig (jószerivel éppen a közösségkutatási spektrum eleve érvényessége okán) mégsem lett kitüntetett szerepe azoknak a tudástapasztalatoknak, melyek ma már mindennaposak (példaképpen említhető Appadurai, Medick, Nora, Hobsbawm, Elias, Beck, Bourdieu, Foucault és az nyomukban kialakult seregnyi narratíva tömege). E korszakos „Gesamtkunst”, összművészeti és komplex tudásterületi módszertanok egyike éppen a kulturális antropológia lett, melynek azután a 20. század nyolcvanas éveitől sokféle tematikus ágazatra bomló érdeklődési módja vált népszerűbbé, s ma már megkerülhetetlenebbé, mint a korábbi, bevett bölcsészeti vagy embertudományi okoskodási területek voltak. A szervezetek kutatása, a kultúráközi és átmeneti (hibrid, mixelt) kölcsönhatások, az etnicitások és identitások tematikus köz-

vetettsége mögött olyan területek is kivívták relatív önállóságukat, melyeken a legitim módszertan megújítási eszközeihez kapcsolódott egyre inkább az antropológiai „terep” megnevezése. Így lett terep a gazdaság, a jog, a rokonság, a kereskedelem, a város és a vallás mellett az írástudás antropológiája, a számok, az egészség, a hadakozás, az orvoslás, az egészségtudat, a környezet, az ökológia, a művészet, az on-line érintkezés, a színház vagy az irodalom is. A tételsor a végtelenségig szaporítható: mindennek van már antropológiája, aminek csak lehet, amihez csak asszociálható (a nevetés, a vicc, a tisztaság, a halál, a képközlés, a politikai kommunikáció, a terrorelhárítás, a szülés, a tüsszentés, a tűz, a tánc stb.). Amihez alábbi fejtegetésemet kapcsolom, az kétféle tematikus és egyfajta köztes struktúra: az irodalomantropológia és a zenei antropológia találkozása egy határterületi interkulturális történeti mezőben.

Hadd indítsak onnan, hogy talán túl sokan, túl sokszor és nem kellően hitelesítve, mindenesetre kész örömmel gondoljuk úgy: az irodalomnak (s azon belül a szépirodalmi megoldásoknak, szerkezetnek, keretnek, stílusnak, szókészletnek, fogalmiságnak, szimbolizációnak) az a funkciója, a vállalt és vallott mindenkor feladata, hogy szóra-koztasson, kápráztasson, elringasson, gondolkodtasson – s ez (persze mint lehetőség, s messze nem mint „kötelezettség”) nem is szorul árnyaltabb magyarázatra. Akadnak viszont, akik a festészetről, zenéről, balettművészetéről, színházról is hasonlóan gondolnak, s nem is tesztelik, sokszor talán nem is érzékelik, mennyi föl nem fedezett árnyalat ül még ez alatt, melyeknek szerepköre rejtve marad, hatása esetlegessé válik, az életünk egyéb felületein zajló problematizálást pedig végképp elkerülik. Ilyesforma „általánosítással” nyilván rögvest kizárom azokat, akik nem így tesznek, nem ezt tekintik érvényesnek, sőt kevésre is becsülik az ilyenforma „műbefogadás” attitűdjét. A zeneiség érzékelése az irodalomban persze teljességgel más és más befogadói aspektust kíván (s ezen belül is megannyi réteget, hatásegységet, korszakot, műnemet, kompozíciós sajátosságot érintő árnyalatot is), de talán még ennél is nehezebben hangolódunk rá arra, amit irodalmi művek zenei terei, textuális struktúrák akusztikai, vagy logisztikai komponensek szimfonikus harmóniái kínálnak. Amiről alább néhány szót szólnék, aligha más, mint e köztes szféra illő megéneklése valamely (lényegében egyetlen) irodalmi műalkotás nyomán – de egyben sajátos kísérlet is arra, miképpen rímelt a történeti és antropológiai aspektus egy identitás-milióban, egy emberi sorsban, s lokalitás szempontjából akár egyetlen épületben is. Akinek terjedelmesebb irodalmi élményei vannak Tolsztoj, Dosztojevszkij, Stendhal, Zola, Balzac vagy Krúdy, Móricz vagy Dragomán György, Péterfy Gergely vagy Spiró György, Szilasi László vagy Bodor Ádám műveiből, talán nem tartja merő képtelenségnek ezt a világbábrázolást, társadalomleírást, realista vagy dramatizált, szcenikai terekbe épülő világkép-lehetőséget.

A példa kedvéért most a vajdasági magyar irodalomból, a történeti alakzatok mellett a pszeudo-valóságos tényirodalomban felkínálkozó literatúrát (eposztól a valóságmodellig és metaforáig) egyetlen megjelenített regényfolyam kompozícióteremtő elveként és valamely komplex elgondolás szerint értelmezett, konstruktív történelmi viszonyok utánképzéseként fontosnak minősülő művet emelek ki, amely jelentéssel teli funkciók mentén nemzeti sorsok, válságok, eposzok és történelmi tettek emberi sorsokban jelenérde-

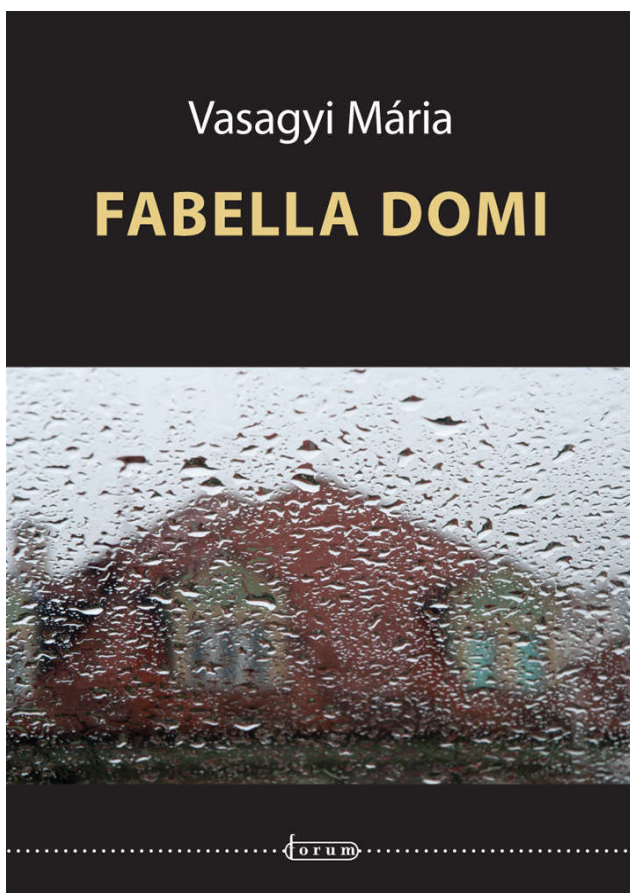
kü motivációit metaforikus eredményként mutatja föl. A konkrét műnek persze az eszmeileg–esztétikailag „utánképzett” történelmi korszak ziláltságából fakadó, az értékvesztésből még kilátást nyújtó idő esélye is megvan, mely teljességgel perszonális miliőbe visz: a szív gyönyörűségéről való beszéd még lehetséges kiindulópontja, a szöveg hátterekben megbúvó lelki táj- és térképek jelentésadó pillanatfelvétele az, amit kínál. Ehhez persze esztéták és irodalomtörténészek révén megvan maga a jelentésadó olvasat esélye és feladata (lásd Thomka Beáta és Bence Erika munkáit), amely segít mozgásba hozni az ilyenforma „műbefogadás” attitűdjét. De az „irodalomértés”, az olvasó feladata és az olvasat befogadási horizontjának alakítása csak részben múlik az értelmező aspektusok ismeretén vagy alkalmazásán. Másik oldalán, avagy inkább eredeti terében mindig ott ülnek maguk a művek, melyek okkal és változékonyan hordoznak megannyi réteget, hatásegységet, korszakot, kompozíciós sajátosságot érintő árnyalatot is, viszont a struktúra-szemléletnél talán még nehezebben hangolódunk rá arra, amit irodalmi művek zenei terei, textuális struktúrák akusztikai, vagy logisztikai komponensek szimfonikus harmóniai kínálnak.

Talán már a szóban forgó kötet első oldalának alaphangja a „történelem nélküli” tájiság. Persze ahhoz, hogy valamely akusztikai vagy dramaturgiai kerülőúton induljunk el, illő tudni a szcena szereplőinek vagy főszereplőjének retorikus–oratorikus feltételeit. Ezeket gyorsfénykép-hatással alkalmilag összegezve: adott egy vajdasági magyar író, egy regény (meg több), egy tájlíra, egy életút-áttekintő attitűd, s egy roppant szuverén hang, mely a szikár levéltári „dokumentumtól” a zenei hatásvizsgálatig és előadói élményig egyetlen kisregényben mindent magába foglal. A szóban forgó mű Vasagyi Mária *Fabella domi. Avagy rege a HÁZról és körülötte egy s másról* címet viselő kötete, mely talányos zenei (kotta)képekkel egyre dúsulóan feltöltekezve a nyelviség középkori szárazságától az Olivier Messiaen-tónusú, Az Idő Végezetére szóló kompozíciójáig ível. Mintegy „kevercsnek” tűnik ez így, de a legkevésbé sem az a konkrét műben. Továbbá – vagy lényegében éppen ezért citálom ide – a regényszöveget textuális felületén mint hordozón át is olyasféle zeneiség irodalmi reprezentációját lehet föl-idézni, mely mindenféle értelmező befogadó felé egyképpen tesz mélyre ható gesztusokat, de a felület arra is szinte kínálja magát, hogy az antropológiai tereptapasztalat egy „lelőhelye” legyen.

Vasagyi Mária munkásságát nemigen ismerjük – legyen megkülönböztetett tisztelet a kivételeké. A nyolcvanas évek előtt a Dunatáj magyarságának szellemi néprajzi hagyományaiból kezdett önálló gyűjtőmunkát, volt tanár, képviselőtestületi tag, levéltáros, irodalmi folyóirat lektora, fordító, s lett irodalmár, író, többkönyvű szerző, aki ma már a vajdasági magyar prózairodalom nem igazán ismert, de annál inkább meghatározó képviselője.¹ Prózája leginkább a Gion Nándor, Molter Károly, Majtényi Mihály,

¹ Vasagyi Mária Zomborban született 1941-ben. Iskoláit Zomborban és Eszéken végezte, majd az újvidéki magyar tanszéken diplomázott. Ma is Zomborban él, lektorként dolgozik a helyi lapnál, a *Dunatáj*nál. *Silentium album* című kisregénye 2002-ben jelent meg, melyért Szirmai Károly-díjat, Sinkó Ervin-díjat (1982), Híd-díjat (2003), Herceg János-díjat (2018) kapott. B.Z.: Vasagyi Mária. *Hét Nap*, 2010. jún. 16. [<https://hetnap.rs/cikk/Vasagyi-Maria-8430.html>]

Herceg János jellemezte hagyaték-közegeben számít ama közléshagyomány és örökség kultusz folytatásának, mely a táji kötődés, az identitás, a hagyománykövetés és multikulturális kommunikáció nyelvi színterén vezető hangként jellemezhető. Már a legkorábbi nagyobb opusz, a *Föld, Föld...* a dunatáji magyarság néprajzából,¹ a *Silentium album* című kisregényéből² és a *Pokolkerék* című regényéből,³ majd *A Kruspér-udvar angyalai* címet viselő prózakötetből⁴ kimaradt hangok is úgy szervesülnek a *Fabella domi* alaptónusává, mint velencei visszhangok és kortárszenei kompozíciók hangkísérleti tonalitása. Mintha a *Fabella* (fiktív) „levéltári” szövegvilágából és korunkig elhozott jelentésteréből is együttesen komponálta volna meg újabb kötetében azt az akusztikai teret, melyben a vizek, visszhangok, ködlések, sorsok dramatikája adja a zeneiséget – szekvenciálisan sűrített szöveg, érzemény és beszéd, narrált világélmény és valamely „redőzetlen víz fölött” a „zavartalan silentia” ködéből kicsendülő asszonyi lények hangja a messzeségből – s ebben a kimódoltan komponált csendben sugárzik elő azután egy szerény kicsiny kötet tónusában Vasagyi Mária szerzői hangja, sorsa, közlés-öröksége is.

¹ Vasagyi Mária: *Föld, Föld...* Apatin, 1980.

² Vasagyi Mária: *Silentium album*. Forum, Újvidék, 2002.

³ Vasagyi Mária: *Pokolkerék*. Forum, Újvidék, 2009.

⁴ Vasagyi Mária: *A Kruspér-udvar angyalai*. zEtna, Zenta, 2016.

A vállaltan–vallottan élettörténeti momentumokat tartalmazó kötetben átélő olvasatot és míves muzikalitást igénylő feladat az idői és téri játékot, a Dunatáj és a Drávavidék hangját és a korok tűnékeny tónusait egyaránt kínáló kompozíciót úgy kezelni, mint valami el-nem-döntött konstrukciót, mely hol a HÁZ, az egész építmény, az idő végezetéig újrakomponálható világzengés tónusában mutatkozik, hol meg efemer kivagyiságában az impresszió szabados pompájába öltözködve tündöklök. Vasagyi kötete¹ csakúgy a táji szelek, a bora, a velencei loccsanások és adriai ködök világzenéjéből fakad, miként a munkáinak többségében folytonosan folydogáló csatornák, átereszek, folyók és belső buzgárok hangjaiból. „Nálam folyton szól a zene, most Brahms C-dúr szonátája. A szépség fájdalma. A fájdalom szépsége. Már-már mazochizmus. Mahler tragikumba csúcsosodó szomorúság-gyönyörét hasonlíthatom hozzá. Most már bizonyos vagyok benne: amint elkészült a világgal, befejezte a teremtetést, Istennek – lehet, hogy akkor meghalt? – még volt annyi ereje, utolsó, nagy erő (az elmúló élete utolsó ereje?), hogy megteremtse a ZENÉT. A zene lelkét először is, és hozzá a fizikai lehetőségeit, amelyek azóta benne foglaltatnak a világegyetemben, csak elő kell hívni, összegyűjteni így vagy úgy, szerzőként vagy előadóként. A zene a teremtetés csúcsa, úgy is kell viszonyulni hozzá. Több mint csoda. Isteni hagyaték a javából...” – nyilatkozta Vasagyi Mária egy 2004-ben készült interjújában.²

A szerzői HÁZ históriájában a múlt tizenegy fejezetével egy-egy fiktív levéltári dokumentum hangzik fel, mintha eltérő korok aulikus szertartás-zenéi lennének. A különböző korokban különböző nemzetiségű és érdeklődésű emberek lakóhelye egyúttal mindig a művészetek valamelyikének lakhelye is, egyfajta sajátos misztifikáció révén – ahogyan kiadója is úgy véli: „Végtelen dallamsor tehát a regény, amelyet tartalma és zeneisége mellett nyelvezete tesz egyedivé. Az 1313-ban induló szöveg, majd az azt követő néhány fejezet az adott kor nyelvezetét tükrözi, archaikusság jellemzi, ahogyan pedig időben közeledik a jelen felé, az archaikus nyelvhasználatot felváltja a mai kornak megfelelő”.³ A szerzői vállalkás földidézése persze a kötetben pontosabb: „Ez volt kutakodásom eredménye, amelynek láttán apám azt mondta: fabella domi. A HÁZ regéje. Dehát ez a fá-bé-lá-dó-mi egy dallamsor! És befejezetlen! – állapítottam meg. A világon semmi se befejezett, ez a HÁZ se, ez a kert se, mindennek van folytatása az állandó változásban, még annak is, amiről úgy gondoljuk, megszűnt. Csakhogy az a folytatás más formában történik, válaszolta. A világ végéig? – kérdeztem. Addig, és még tovább, mert az idő végezete is valaminek a folytatása. És azután is van folytatás, csak nem tudjuk, milyen. De keress a mi után olyan hangot, ami a befejezettség érzését kelti! A fá, válaszoltam. Igen, helyeselt apám, de akkor újra kezdődik a dallamsor, és sose lesz vége, tette hozzá”.⁴

¹ Vasagyi Mária: *Fabella domi*. Forum, Újvidék, 2013.

² Nagy Farkas – Dudás Erika: A hang utáni csend színe és a zene. *netPánsíp*, 2004. jún. 22. [http://netpansip.hhrf.org/up/szerz/nfde/2004/hang_utani_csend.htm]

³ A kiadó ismertetője: <http://www.forumliber.rs/vasagyi-maria-fabella-domi/>

⁴ Vasagyi: *Fabella domi* i.m. 94.

Vasagyi Mária tehát, aki a bár kortárs vajdasági magyar prózairodalom egyik legkonzekvensebb örökségét követi, sűrűn rétegzett, csak jelenkor-fókuszált, leíró stílusában mintegy laponként rakódnak egymásra a filozofikus fókuszú eszmefuttatások, de a szövegbe ékelt gondolati támoszlopokkal is valamely tájbölcseleti alaptónust formál, s ezekre építi az esetenként szűken család-történeti, máskor térség-históriai színeköröket, hogy ezekkel is szinte visszatükrözze a szöveg-foltok lebegésének esetlegességét. E regénybeli HÁZ nem egyszerűen a történetek egzakt térbe cövekelt helyszíne, hanem szinte megszemélyesített, historizáló nyelvi közegbe alapozott főszereplője is, eközben egyben akár kortalan színtere hétszáz év vajdasági történelmének, ezáltal a természeti-történeti közeg életteli megtestesítője, szimbóluma is: főképp a táj, de szélesebb mezőben a haza megjelenítője, megannyi nemzedék sorsának tanúhelye, sőt megszemélyesített tanúja is. A „*rege s körötte egy s más*” a krónikából kiemelt szereplők, történetek, feszengések, drámák és hétköznapi-ságok (akár levéltári közlések egybehangolt korle nyomatai, akár irodalmi fikciók, melyek egymásra épülő szövevénybe, „kottaképbe” szervülnek) éppúgy ízelítőt kínálnak a sok-sok sűrű évszázad hangos történelmi eseményeiből, ahogyan a HÁZ-at különféle aspektusokból és eltérő tónusokban bemutató epizódok láncolataként valamely sokszólamú zenei felvilág épül össze. Szerepel itt Ogül Shabbhedd aga 1704-es levele Petrőczy Kata Szidónia költőnőhöz; majd egy nyolcvan évvel későbbi vízmérnöki jelentés; egy beszámoló a térségben 1786-ban dúló természeti csapásról, később a Jurjitz-család ezutáni beköltözéséről; továbbá egy 1850-es úrbéri törvényszéki jegyzőkönyv részlete; hasonlóképp egy beszámoló arról, mi módon lett a HÁZ Veresmarti Mór és Harmath Elemér huszadik századi otthona; s végtére kiderül az is, miként kapcsolódik össze a HÁZ sorsa a Stainer-féle csodahegedűével. Itt, a sokadik fejezetben már nehéz lenne pusztán átfogó és egyszerű lakónév-lajstromra hivatkozni, de lássuk az archaizáló textusból kicsendülő, szöveg-hű idézetet: „*Apám, úgy láttam, fontolgat valamit, majd elővette a szekrényből azt a másik hegedűt, amelynek mindkét lapja domború, s jóllehet kopott felülete matt volt és foltos, úgy láttam, felragyogott. És a szólalása! Éles és fényes volt, mint a magasan járó holdsarló, azután meg sötétben simult a földi éj feketeségébe, pedig most is, mint mindig, éppenhogy megérintette a húrokat a vonó. És láttam a hangokat! Nem kottafejeket láttam, hanem hangokat, ahogyan egymás után, majd csoportosan életre keltek és körülvettek, megízleltem minden hangot, még mielőtt ujjaim alatt kiröppentek volna a zongorából, és azon nyomban felrikoltott a klarinét, és tudta a szólamát a cselló is, és meg sem álltunk ama hegedűhang nyomában repdesve a drágaköves égben, mert minden csillagát megmutatta az ég, meg sem torpanhattunk abban a kristályos liturgiában. Eleven érzékkel ízleltük és illatoztuk a magasságot, s észre sem vettük, hogy már a második tételt játszottuk, az angyalost, s hogy a harmadik is eljött, a madaras, amit Harmath maestro annyiszor próbáltatott a négyessel...*”¹

Amit ez a részlet méltóképpen megidéz, akár több rétegben is a hazai, táji, családi, személyes, életközeli, emlékezeti képzet és érzület. Indító képeimhez viszonyítva egyfajta perszonifikált néptörténet, etno-földrajz, mentalitásföldrajz, téridentitás hordozója

¹ Vasagyi: *Fabella domi* i.m. 99-100.

is, éppúgy, mint bármely indián törzsfőnök százötven évvel ezelőtti vallomása, egy drávaszögi családtörténet főszereplője vagy elbeszélője, egy tuareg harcos vagy egy balinéz táncban előadott mozgástanulmány, mely etnikai és szakrális helytörténetet mesél el. A kötet végestelen szövegcsoporthoz tartozó komponálja a léthelyzetek historikus pillanatképeit, de valamiképp ehhez hasonló műves impresszionisztikus jelleggel és személyes hitelességgel, rezgő vízfelületekkel és forrongó szelekkel, historikus ömlen-géssel és áradó szenvedélyességgel, meg tájhű színpompával, helyi érdekű mitikusság-gal, folydogáló muzsikákkal járul hozzá a teljesebb helyzetképhez, a perszonális világ-egész mintarajzolatához. „A víz ott, alattunk óránként változtatta színét, a legveszélye-sebb munka közben is észre kellett vennem azokat a színárnyalatokat, erőszakosan ro-hamozták a szemet. Más, gyerekkori élményekkel is beöltözték magukat a vizek és a fo-lyók a műveimbe. Nyugat-Bácska, a szülőváros és környéke morotvának, folyóinak ké-pe, a mocsári emberek viszontagságos, csöppet se könnyű élete vissza-visszatér az írá-saimban. A tizenhárom szigeten épült és általam pannóniai Venicének, Lombosnak, Óborszentmihálynak stb. nevezett Zombor a mítoszok, legendák világában valós–fiktív helyé módosul. Azért mondom így, valós–fiktív, mert minden fikciónak valós alapja van, az én mitikus–misztikus világérzésemben pedig csak úgy nyüzsögnek a fikciók, s ha ezt mind számba vesszük, nem a valós bácskai világról, létről írok, hanem annak képzeletben élő tömör lecsapódásáról, a couleur locale már bejáródott fogásait és mindenfajta állelkedést, érzélgősséget, hatáskeltést, romantikát, nemzetieskedést mellőzve. Meglehet, ezért nem népszerű olvasmányok a könyveim. Visszatérve a vizek-hez: meglehet, ifjúkori eposz-olvasmányaim (Odüsszeia, Aeneis, Kalevala) hatására vízhez, vizekhez kapcsolódik több könyvemben is a haza és a ház teremtése...”¹

A vizek, erdőségek, csatornázások, mocsárvilágok és ködlések között a zombori–bácskai táj topográfiája szinte ebben az angyalos–démonos–tündéres világban is foly-tonos tehertételektől súlyos. Megannyi afrikai mese, indiai rege, pakisztáni hősmonda, mongol eposz szolgál hasonlóképpen az etnológus kutatók érdeklődésére. Egy részlet a *Fabella domi* kötetből: „Szigetek világához érünk. Egy szó se igaz az órájáról, csat-tana fel gazdám hangja a derengésben a negyedik szigetenél, amit lapuló Csöndes, sötét Titkos és kopár Pangó után Szelidnek nevezünk, s kezét emelé, vagyis, úgy értém, zenét parancsola. Ajakamhoz vevém a sípot – szülékémtől, Fehérsík legkiválóbb síposától, erdőlakó Síplelke Aranyos Borától örökölém vala –, és gazdám kedves énekét, a Rétre futosó leánkát fújám volna, amikor asszonlányok éneke hallatsza a messzeségből. Sen-kit se látánk, de hogy is láthatánk volna a sűrű ködben. A redőzetlen víz fölött pedig zavartalan vala a silentia”².

Mármost ez az énekelt csönd, a zeneiség és a vizek sodrásainak ütközése a sziklák márvány-keményiségével, nemcsak az angyalok vagy örökölt sípok erdőlakóinak esz-köztárával kerül kontrasztba, hanem a *Kruspér*-kötet első írásában is megjelenik, ahol

¹ „A jelen azonnal múlttá válik”. Vasagyi Máriával a zEtna XIII. (Triszkaidekafób) Irodalmi Fesztí-válján Fekete J. József beszélget. *Zetna.org*, 2016. nov. 3.

[http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/143/beszelgetesek_vasagyi.htm]

² Vasagyi: *Fabella domi* i.m. 5.

„cipelték a keresztes vitézek Jeruzsálemből Franciaországba azt a híres követ. Óriási terhet nagy felelősséggel. Sőt néha el is kell rejteni...”, mert hát ez a mindenkori márványtömb egyben az a múlt is, amelyben az örökség, a változhatatlan kerül közös térbe, topológiai univerzumba a lebegéssel és muzikalitással. A HÁZ zenéje ekképpen a regék pótlója, megidézője, sorsokkal és a „vanitatum verum”, a sorsszerűség ingoványával hitelesített tényleges lét-megidézés is, a mindenkori textuális márványtömb alkotói cipelése. Hol hullámosan zajló, hol márványosan koppanó, kegyetlen és zúzó, hol az elbeszélő kitalált családtörténetének meséivel, hol a mese által, az elbeszélte világban valamit megváltoztató módon: „Nem emlékszem pontosan, miként hangzottak azok a történetek, a dobozban bozsongó, a kitalált családi levéltárból eredő mesék, vagyis nem létező adatok kiegészítői, adalékok egy másik, meg nem élt életből...” Másutt: „Az írás halálkomoly, felelősségteli dolog, de még mindig könnyebb írni, mint beszélni! Az írás javítható, ámbátor a beszéd, ha egyszer elhangzik... Igaz, ritkán, de előfordul, hogy saját szövegem írása közben nagyokat nevetek. Írni számomra annyit jelent, mint körülményes, nehézkes munkát vállalni, egy-egy mondatot akár tízszer is átírni, hússzor is, s utána az egész részt átalakítani, újraírni. Nemcsak én vagyok így, hanem nagyon sokan mások is. Föl kell tární a világot az emberek előtt, fölébreszteni az empátiát a másmilyen ember iránt, ráeszméltetni jelenségekre, dolgokra, a gyűlölet gyilkos hatalmára, amilyen például az idegengyűlölet, a zsidóüldözés. (...) A könyv írás felőli megközelítése? Egyszerű: valami írásra késztet. Megfoghatatlan, titokzatos valami. Ami hiányában, az olvasással ellentétben, az írást nem lehet megtanulni, nem lehet arra oktatni a gyereket s unszolni valakit, hogy na most írj, legyél író, ha az az erős indíttatás hiányzik belőle. Ami magától jön. Amikor az ember úgy érzi, hogy most le kell ülni és írni kell, akkor mindent félretesz, és munkához lát. Nem is tudja, hogyan fogja befejezni. Elképzelsz valamit és papírra veted, és tíz perc múlva már egészen másutt jár a képzeleted, egészen mást írsz, mint amit elképzeltél. Bekövetkezik egy szinte levitációs állapot, kis hiján érzékvesztés, majd elragad egy voltaképpen jól ismert, mégis minden esetben másmilyen s változatossága és kiszámíthatatlansága miatt állandó szorongást okozó... hatalmas erő, és meg-megrángat, mint a papírsárkányt szokta a magasságok szele, így valahogy írtam le egyik prózámban az alkotásnak egy mozzanatát”.¹

Ekképpen a prózai kompozíció a szerzői érzület alapján csak részben önmagáért való tett. Elmélyedés, mintegy folyómederben lebegés, történeti folytonosság derűje, feltöltődés, boldogságkeresés is. Vasagyi Mária nemcsak mutatja, de inkább írja, mennyire szeret utazni. „Az írásaimban az egész világot beutazom” – vallja e beszélgetős interjúban,² ahol életműve jelentősebb opuszairól mesél, de utazásai képzeletiek: nem kell Velencébe zárándokoljon, hogy a valamikor megnézett és megjegyzett, majd megírt szobrok, terek, hullámozások, épületek és tükröződések a képzelet révén egy valódinál mesésebb utazást közvetítsenek. Így, ha levéltári források alapján is, a történeti utalást időutazással kiegészítve olyan szerepkeresésekben találja meg alakjait, akik egy-egy

¹ „A jelen azonnal múlttá válik” i.m.

² „A jelen azonnal múlttá válik” i.m.

rövidebb dokumentum, perirat, költözési vagy építési kezdemény nyomán is lépten-nyomon hozzájárulnak a HÁZ históriájához. S éppen úgy, ahogyan a historikum a szereptulajdonítások és büntetések, meghurcolások és megdicsőülések révén adagolja a maga idői folyamatát az emberi létformákba. A helyszín szinte mindig Zombor, mely mint elnevezés is változott és változik, folytonosan alakul, formálódik, pusztul és keletkezik is, a képzelt vagy asszociatív tájnevek szinte részletes helyrajzot adnak ki. Ám a HÁZ egyben rálátás nemcsak önmaga históriájára, hanem az emberi elhitványodás és elaljasodás eseményeire is: ami tehát formailag dokumentumnovella, Weöres *Pszichéjéhez* méltóan költött térségi akusztika, az egyben hűséges kisebbséghistória, mellesleg helytörténet, családmonográfia, képzelet-hízlalta vízfolyások ringása, s a házlakó regéje is, kitartó zenekísérettel.

Vagyis a történelem és elbeszélése, a kultúra és lakói, a szellemiség és az elmúló lét közérzetét folytonosan helyreállító harmonikus belátásképeség valamiképp együtt vannak jelen a regény zenei szövegrétegeiben, az örök feltételeességben és a pusztulással szembeállított képzelet zenés regélésében, az utazásban, röppenésben, ringásban, a régibb korokba vándorlás képzetes hitelében is, ahonnan nézve a múlt szinte csak a jelen elhivatottságát tükrözi – ennyiben egyenesen a jövőbe fut közvetlenül a múltból, a képzelet révén átlendülve a megtapadás mindennapiságától elemelt térbeliségben. Ez a fajta küldetésesség, mintegy „peregrináció” és feladattudat egyúttal a HÁZ örökségével vállalt magány is, az emberi maga-maradottság kényszere, párban az utazás és bók-lászás, térképzetek és névadások szinte megzenésített regéjével, az elmúlások üstdob-szimfóniáival és háborús vagy emberidői futamok fals hangzásaival. A szerző „bonyolult műfajiságú” szövegvilága, melyben visszaköszön a családi legendárium és a térség 20. századi története, s a „minden pusztulóban van” közérzet ellenébe állított írói képzelet (meg a mindenkori háborúk) világának örök esetlegességei, a kötetben – az értő kritikusok szerint – egyaránt dominálnak.¹ Ugyanő jelzi, hogy „*a hiány, a magány kategóriáinak körüljárása után a helyettesítés, a csere, az elveszettnek hitt feltűnése került a középpontba*”, ami részint a kortárs magyar irodalom történelmi regényei közötti szerepkörében a késő-barokk gáláns regény hagyományának utólagos megteremtését célozza, másrészt központi formai alakzatai megjelenítik „*a pszeudovalóságos alakmást*”.² A nevek jelölte metaforikus tér a vajdasági írónál, különösen Gion Nándornál is hasonlóképpen erőteljes, Bence Erika a Vajdasághoz mint kulturális régióhoz kapcsolódó történelmi regény műfajának dilemmáival és hagyományaival szembesít kötetében, amelyben az emlékezet prózapoétikai működése, a határ- és önazonosság-problémák vizsgálata adják a főbb értelmezési szempontokat. A regények értelmezései mellett a jelen horizontjában zajló folyamatokra is figyelmeztet, megkísérelve a történelmi regény hordozta tradícióban elhelyezést, egyebek között Vasagyi Máriáét is.³

¹ *Családi Kör*, 2017. júl. 27.

² Novák Anikó: Alakmások – hamismások – alteregók – heteronímák. *Létünk*, 40(2010): 4. sz. 167-170. [<http://letunk.rs/wp-content/uploads/2015/01/Letunk-2010-4.pdf>]

³ Bence Erika: *Másra mutató műfajolvasás. A vajdasági magyar történelmi regény a XX. század utolsó évtizedében*. Napkút Kiadó, Budapest, 2009.

A jelenhorizont és a táji–téri önazonosság eszköze nemcsak a tájra, a társas térre vagy a konvencionális közlésmódba kalauzol, hanem regényeinek evidens vagy megjelenített zeneiségébe is. Ilyesféle képzetes figurák a *Fabella*-regény fináléjában a karnagyra és a tanítványára utaló impressziók, melyekről a Szerző is úgy nyilatkozik: „Nagyon jó lenne, ha a kiválasztottak, de a kevésbé kiválasztottak is leírnák, mi történt, történik a mi tömbmagyarságunkkal, a szórványainkkal. Mert eljön az idő, amikor mi már nem leszünk. Úgy értem, amikor már nem élnek itt magyarok. Jó lenne, ha ezek az írók, meg akik ezek után jönnek, megörökítenék a végnapokat, s közölnék az utókorral, mi vezetett a megszűnéshez. Pontosan tájékoztatnának, mi okból történt. Nem mint történészek, hanem mint íróemberek legyenek krónikásai az életünknek és a következő nemzedékek életének. Földadata ez mind a kiválasztottnak, mind az elhivatottnak...”¹

Szakmai szövegeket ismerők részint a történeti antropológia forrásmunkái között is, részint a narratív történetmondás megannyi más néprajzi anyagában, de még a hazai antropológusok kelet-ázsiai, afrikai vagy dél-amerikai terepnaplóiban is visszavisszatér ez írói vallomás megannyi eleme. A források érzékelése, a szövegforrások léte és hiánya, megteremthetősége és elbeszélhetősége, megmaradásának fontossága és megőrzésének feladattudata, az „eltűnő kultúra” valamiképpen mentésének egyedi vállalása. Éppúgy, mint a folkloristák, etnológusok, antropológusok terepkutatásai, anyagmentései, muzeológiai gyűjtései terén immár egy–másfél évszázada. S talán nemcsak a kiválasztottság és elhivatottság kérdése a táji kötődés, a Monarchia „maradékaiból” még földélezhető polgári mítosz és nosztalgikus érzület-halkulás, melyben a szöveg és a zeneiség kereszthálójában a többszerepűség, a többnyelvűség és többkultúrájú nyelviség éppúgy jelen van, mint a megépített szép illúziók táji élménybe vetítése. Erről a nyelvi sokszínűségről, a kulturális sokféleségről, tájba írt a multikulturalizmusról és a mindenkori másság elfogadásának és megbecsülésének korában egyre sürgetőbb választ kereső, nyelvi és kommunikációs „akadálymentesítésről” értő kritikusa is elismerően szól: Vasagyi Mária csatornaregényeiben „a Monarchia-nosztalgiát megjelenítő polgárságmítosznak és a Ferenc-csatorna szövegmátrixának a többnyelvűség a kulcsszava. A soknyelvűség, a multikulturalizmus a hívószava a hetvenes-nyolcvanas évek Symposion-nemzedékei által preferált tengermetafora 'jugómítoszának', a Monarchia-tudatból eredeztetett 'multikulturális jugoszlávság' eszméjének. A soknyelvűség másrészt népréteget, etnikai identitást formáló asszimilációs erő, amint ezt a magyarországi zsidó értelmiség alakulástörténete példázza. Az 1790 és 1918 közötti időszak négy nemzedéken át a jiddis nyelvet használó magyarországi zsidó értelmiségiből előbb német, végül magyar nyelven beszélő polgár lesz. A 19. század második felében működő zsidó származású magyar orientalisták a zsidó/jiddis és az arab nyelv, kultúra felől indulnak, zsidó értelmiségi körökben előbb németül, később magyarul publikálnak. A soknyelvűség végül kulturális identitást kialakító, fenntartó tradíció. Olyan nyelvi jelekbe kódolt tudásanyag, amely akár a frazeológia, a retorika, a sajtó, a televízió vagy éppen az anekdota közvetítette kulturális hatások felől is elérhető és használható. Hogy mit hoz a jövő kommunikációs téren, azt, egyes vélemények szerint, a

¹ Vasagyi: *Fabella domi* i.m. 110-112.

*kommunikációs szándék határozza meg, nem kevésbé a szabad nyelv- és identitásválasztás lehetősége. S hogy milyen szándék motiválja a beszélőt, azt befolyásolja az a tudat is, mely szerint a nyelv identitást is jelöl, az identitás pedig a választott életstratégia részeként működik. Az aktuális életstratégia pillanatnyilag a globalizálódó Európa irányába leng ki, s nyitott kérdés, meddig ellensúlyozza ezt az a vélekedés, hogy a többnyelvűség minőségi választás, kulturális, gazdasági előny...*¹

A nyelvi és kommunikációs miliő-rajzok, az írói tér-képzetek és a zeneiség ennek az európaiságnak is szabad teret biztosít Vasagyi regényében. A regény a „hiteles” történelmi tények, események, történesek és személyek felvonultatásával megteremti a konvencionális értelemben vehető „történelmi regény” illúzióját, de közben hullámozó mélységeivel és személyes–familiáris hitelességével ott márványosodik a fikció, a hirtelt nem érdemlő, de annál himnikusabb és oratorikusabb képzetet. Ez már jelen van a messze korábbi *Ecce Homo* című kötetében,² a *Pokolkerékben*, a *Kruspér-udvarban* is, a *Fabella domi* pedig éppen a hangok utáni a „fehér csend”, a zene színe, és a reflektív viszonyban új hallgatás terét kialakító természeti némaság masszív egzotikuma, vagy messzebbre tekintve épp egy világvége-kantáta tételközi szünete révén teremti meg a lehetséges olvasatot is regénye áradó vízizenéjéhez. Amivel talán mégsem csak a vajdasági, dunatáji, bácskai vagy zombori csendek albumát formálja meg, de a mindenkor szimbolikus és valódi HÁZ lakójának örömenéjét is. Mondani sem kell már itt: egyszersmind a délvidéki magyar irodalom messzebbre hangzó szövegszövevényét is kisebbségi regévé alakítva, etnokulturális összefüggésrendbe állítva. S akkor most – lévén megvan az „adatközlőnk”, megvan a homokszemcse és a horizont, meg az etnikai sajátosság, s végig ott ül a mitikus história és a természeti földrajz mélyen emberszabású összképe – hol maradhat el itt az antropológus, akinek a személyesen túli relációk, térföldrajzi adatok, klimatikus mutatók, termelési és kereskedelmi specifikumok, rokonsági kapcsolatháló, közlésmódok és narratívák széles köre állhatna rendelkezésére. Ámde nincs jelen. Jelen van viszont a mintegy mítoszformáló vallomástevő, aki egyediségében ugyan nem „reprezentatív mintavétel” terméke, de ez csak a makro-adatokra vadászó szociológusnak és a személyiség-tipológiát visszakeresni törekvő pszichológusnak okoz gondot. A kultúra kutatójának s a narratív történetírás művelőjének már kevésbé.

De ne higgyenek alkalmasint eltúlzott szavaimnak! A kötet záró lapjainak megformáltságát itt hiába is méltatnám, idézem inkább egy interjúból a Szerzőt: „*Szeretek röpdösni. Íráskor, ha megvan a téma, én lombmagasságba, a celtiszlombok magasságába emelkedem, onnan figyelem a dolgokat, a történetet, a szereplőket, hogy mi történik odalenn, magamat is figyelem írás közben. Részemről alapos figyelés történik föntről, ehhez el kell távolodnom a lenti világtól, fölébe kell emelkednem. Minden előítéletet,*

¹ Ispánovics Csapó Julianna: Kommunikációs kultúra és transzlingvisztika Európában. (Nemzetközi konferencia – Marosvásárhely). *Létünk*, 41(2011): 3. sz. 150-152. [<http://letunk.rs/wp-content/uploads/2015/01/Letunk-2010-4.pdf>]

² Vasagyi Mária: *Ecce homo. Üzenet*, (2001): ősz. [<http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/63/vasagyi.html>]

amennyiben születik valamilyen előítéletem, mert hiszen emberek vagyunk, félre kell tennem, és nagyon magasan fölébe kell emelkednem még a nyomának is. Nem tündéri szálldosásról beszélek, csupán a képzeletemről. Nem mondhatom léleknek, hanem egyszerűen az történik, hogy a képzeletem fölemelkedik. Ha emlékszel a két emberre a Fabella domiból, a karnagyra és a tanítványára, akik Venicében az Öves körül, a Keren-gő partján sétálgatnak az olvadó havon, és megállnak a Mrtvački sokak és a Totenstrasse sarkán, amely utcában a szülőházam van, és ahol a karnagy, Harmath Elemér is lakott, sétálgatnak és beszélgetnek. Száztíz év után tért ismét vissza a karnagy. Először a huszadik század elején, száztíz éve jelent meg. Visszajött az első világháború után, de a második világháború után is, majd a hatvanas években ismét, hogy a helyi filharmónia néhány kiváló tagjának betanítsa Olivier Messiaen francia zeneszerző csodálatos művét, az Idő Végezetére írt zongoranegyest. Azután úgy látszik, végleg eltűnt, de nem! A délszláv háború után itt jár, s beszélget a tanítványával, Ridegh Atanással. Zenére oktatta annak idején, a művészet szeretetére. Láta, ebből a tanítványból nem lesz nagy művész, de válhat belőle jó harmonikás. Hogy újra találkoztak, ez a tanítvány megdöbbentő történetet mondott el, nevezetesen hogy a délszláv háborúban hihetetlen dolgokra kényszerítették, például Arkannak és tigriseinek kellett muzsikálnia a Ceca nevű sztárpacsirta nótáit, s e visszaemlékezés közben tanítvány és mestere bebetekintenek a Totenstrasseba, ahol a karnagy lakásán a filharmónia a próbáit tartotta, s ahol az oda betévedt Ridegh Atanász a zeneleckéit kapta anno, az első orgonaleckéit egy láthatatlan orgonán, amidőn a karnagy elmagyarázta, mi a zene, a művészet lényege, a zenészi erkölcs lényege, miközben az orgonahangokat ismertette, a bombarduszt, a troppert, a lebegőhangot, a viola da gambát, s végül kiemelte: van itt egy hang, alig hallható. Ez a vox humana, az emberi hang. És ez a mi hangunk, mondta, mert nem az a fontos, hogy az élvonalban legyünk s föltűnjünk. Mit nekünk bécsi Musikverein, hogyha van itt egy kisváros! Eljövök ide, és betanítom a filharmonikusokat Grieget muzsikálni vagy mást, és itt, a zenedében tanítok. Nem kell a kiválóságok közé tartozni ahhoz, hogy valaki jó zenész legyen. De meg kell, hogy legyen a tartása, az etikája, az erkölce, a művészi és emberi erkölce. Emlékeztette tanítványát, hogy a világon nagyon sok az elhivatott zeneművész, de kevés a kiválasztott. Ugyanúgy nagyon sok a középszerű író, festő, szobrász is, de akik kiválasztottak, azok kevesen vannak. És hogy nem baj, hogy mi középszerűek vagyunk, mondja a Totenstrasse sarkán a mester a tanítványnak, akire már alig emlékszik, nem baj, mondja a karnagy, én is azért járok vissza ide, Venicébe, hogy lássam, milyen tehetségek jelentek meg, kik azok, akik most zenélnek. És ezt most én teszem hozzá: száz év múlva visszajöhetünk ide és elbeszélgethetünk, nézzünk csak körül, kik is a mostani tollforgatók. Hála Istennek, jelenleg nagyon sok tehetséges fiatal tollnokunk van. Közöttük bizonyára lesz egy-két kiválasztott is. Nagyon jó lenne, ha a kiválasztottak, de a kevésbé kiválasztottak is leírnák, mi történt, történik a mi tömbmagyarságunkkal, a szórványainkkal. Mert eljön az idő, amikor mi már nem leszünk. Úgy értem, amikor már nem élnek itt magyarok. Jó lenne, ha ezek az írók, meg akik ezek után jönnek, megörökítenék a végnapokat, s közölnék az utókorral, mi vezetett a megszűnéshez. Pontosan tájékoztatnának, mi okból történt. Nem mint történészek, hanem mint íróemberek legyenek krónikásai az életünk-

nek és a következő nemzedékek életének. Föladata ez mind a kiválasztottaknak, mind az elhivatottaknak”.¹

A kiválasztottság a Szerzőre még érvényes lehet, a recenzióra már kevésbé valószínű. Engedtessek itt nem elrontani Vasagyi Mária zeneiségét, melynek a komponált csend és a vox humana közé illeszkedő hang-hídja éppoly strukturális eleme, mint a Dráva-vidék vizeinek és lelkiségének találkozása... Az a gondos figyelem, értékőrző elhivatottság tehát, ami a kultúrakutatókat szerte a világon hajtja a másik világok felé, s a történéseket a másfajta történetírás felé.

Dramaturgiailag, a szcénában zajló eseménymenet szempontjából itt ér véget ez a menetelés. Egy általánosabb, időtelített szaktudományi körkép felől a kutatói interpretációk sokfélesége és a tematizálható interpretációk belső látképe felé. Ennél most nem több a szándékom, mint e lehetséges narratívát a szaktudományi figyelem alakulásával kiegészítve a figyelemre érdemes társas tudások felé kalauzoljam. Talán csak egy lehetséges olvasatkeresés a sokféle más között, egy rápillantás valami olyanra, melyeknek kivetülései messzire vezetnek, értelmezési horizontjai szinte nemcsak átfonják-átölelik a történeti gondolkodást, de kultúraelméleti és interpretatív szférákban akár napjainkig hatoló kísértéseket hordoznak. Viszont a jogos kérdésre csak részválaszom adódik: hogy minek is erőltetnénk mai olvasatot egykori képletekre, mai tudásteret feszítve hajdan volt látványokra, s értelmező mezőbe vonva mindazt, aminek értelmezése már adott volt egykoron... – nos, erre alkalmilag csupán annyi a válaszom: mit nekünk a Musikverein, hogyha van itt egy lehetséges értelmezési mód, s nem is kisszerű. De ennek tesztje, kontrasztja nem igazán csak hit kérdése, inkább az óhajé: legyenek újak, s még újabbak, akik visszakérdeznek az egykor volt interpretációkra, s megteremtik, kialakítják a magukét. Olvasatot az olvasatokról, értelmezést az értelmezésekről.

¹ „A jelen azonnal múlttá válik” i.m.

További felhasznált irodalom

Albert Réka: Le paysage national: de l'émotion à la „pensée” nationale et inversement. In: *A nemzet antropológiája. Hofer Tamás köszöntése*. Szerk.: A. Gergely András Új Mandátum, Budapest, 2002. 11-20. [<http://mek.oszk.hu/06800/06812>]

Bakó Boglárka: Mentális határok. *Beszélő*, 14(2009): 11. sz. [<http://beszelo.c3.hu/cikkek/mentalis-hatarok>]

Bence Erika: *Miért sír Szulimán? Elemzések, bírálatok a magyar irodalom köréből*. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest, 2017.

Benda Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban (Keszthely társadalmá 1740–1849)*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008.

Biczó Gábor: *Csillagok vándora. Antropológiai portré a domokosi Szász Jánosról*. Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet, 2008.

Boglár Lajos: *A kultúra arcai. Mozaikok a kulturális antropológia köréből*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.

Borsos Balázs: *Szafari a pále, pále. A gróf Teleki Samu vezette expedíció (1887–1888) szerepe és jelentősége Kelet-Afrika néprajzi feltárásában*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1998. (Magyar Etnológia, 3.)

Burke, Peter: *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication*. Cambridge, 1987.

Burke, Peter: Az eseménytörténet és az elbeszélés felélesztése. In: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Szerk.: Thomka Beáta. Kijárat Kiadó, Budapest, 2000. 37-52.

Chartier, Roger: *Cultural History. Between Practices and Representations*. Polity Press, Cambridge, 1988.

De Certeau, Michel: *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkeley, 1984.

Davies, Natalie Zemon: *Martin Guerre visszatérése*. Osiris, Budapest, 1999.

Davis, Natalie Zemon: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Balassi, Budapest, 2001

Fejős Zoltán: Esélyekről: elmélettel vagy anélkül. *Replika*, 5(1994): 13-14. sz. 135-140. [<http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/1314/fejoss.htm>]

Fónagy Zoltán: A mindennapok története. Antropológiai perspektívák a német társadalomtörténet-írásban? In: *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon*. Szerk.: Orosz István – Pölöskei Ferenc. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. Korona Kiadó, Budapest, 1994. 369-380.

Für Lajos: *A berceli zenebona, 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására*. Osiris, Budapest, 2000.

Gagyí József: *Örökített székelkapu. Hagyomány, örökség, örökségesítés egy székelgyöldi faluban*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 2004.

Geertz, Clifford: *After the Fact: Two Countries, Four Decades, One Anthropologist*. Harvard University Press, Cambridge, 1995.

Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy 16. századi molnár világképe*. Európa, Budapest, 1991. (Mérleg)

Ginzburg, Carlo: *Éjszakai történet: a boszorkányszombat megfejtése*. Európa, Budapest, 2003.

Ginzburg, Carlo: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Vál., előszó: K. Horváth Zsolt. Kijarat Kiadó, Budapest, 2010.

Granasztói Péter: *Az eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyi világ tükrében (Kiskunhalas 1760–1850)*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2010. (Tabula könyvek, 10.)

Gulyás Gyula: *Mámó*. Dokumentumfilm egy parajdi öregasszonyról. KVAT, Miskolc, 1998.

Gyáni Gábor: A társadalomtörténet mint retrospektív kulturális antropológia? *Replika*, 5(1994): 15–16. sz. 191-198.

Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest, 2000.

H. Szilágyi István: Kínos történetek. Jogi történetmesélés és jogszociológia. In: *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „Jog és irodalom” köréből*. Szerk.: Bodnár Kriszta – Fekete Balázs MTA TK Jogtudományi Intézet, Budapest, 2018. 203-217.

Heltai Gyöngyi: Le réalisme socialiste et la propagande socialiste comme sujets possibles pour les études culturelles. In: *A nemzet antropológiája. Hofer Tamás köszöntése*. Szerk.: A. Gergely András. Új Mandátum, Budapest, 2002. 53-58. [<http://mek.oszk.hu/06800/06812>]

Hofer Tamás: Történeti antropológia. Konferencia-bevezető. *Antropológiai írások*, 1984. 8-10. sz., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 7-19.

Jelen lenni és antropológiát írni: a kutatás és a szöveg talányos viszonya. Szerk.: Holló Imola Dalma – Komjáthy Zsuzsa. MTA PTI, Budapest, 2001. [http://www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=165]

Huseby-Darvas Éva: *Hungarians in Michigan*. East Lansing, Michigan State University Press, 2003.

K. Horváth Zsolt: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látkepe. *Aetas*, 14(1999): 3. sz. 132-141. [<http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-9.html>]

K. Horváth Zsolt: Emlékezet a történelem után. Pierre Nora és a Les Lieux de mémoire: az esettől a modellig. In: Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között*. Szerk.: K. Horváth Zsolt. Napvilág, Budapest, 2010. 377-407.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Alternatív életstratégiák – „élettanulságok”. *Antropológiai Internetes Portál*, É.n. [http://www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=384]

Képek a folklórban. Tanulmányok az archetipikus szimbolizáció köréből. Szerk.: Tánczos Vilmos. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2004. (Kriza Könyvek, 22.)

Keszeg Vilmos: Narratológia. Történetek és kontextusok. In: *A történetmondás antropológiája. Egyetemi jegyzet*. Kolozsvár, 2011. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 7.) 27-86.

Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. Szerk.: Kovács Éva. Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs. 2007. (Regio könyvek) [<http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/kozossegtanulmany-modszertani-jegyzet>]

Kovács Nóra: Szavak nélkül – a milonga kommunikációs rendszere. In: *Kultúrák között: Hommage á Boglár Lajos*. Szerk.: A.Gergely András – Bali János – Papp Richárd – Prónai Csaba. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2005. 433-438.

Kunt Ernő: *Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Bán András. L'Harmattan, Budapest, 2003. (Documentatio Ethnographica)

Le Roy Ladurie, Emmanuel: *L'historien, le chiffre et le texte*. Fayard, Paris, 1997.

Levi, Giovanni: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Osiris: Budapest, 2001.

Lokális és transznacionális csángó életvilágok. Szerk.: Peti Lehel – Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2008. [http://kjnt.ro/szovegtar/kotet/2008_IlyesS-PetiL-PozsonyF_szerk_Lokalis-es-transznacionalis]

Lüdtke, Alfred: *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton, 1995.

Medick, Hans: Mikrotörténelem. In: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Szerk.: Thomka Beáta. Kijárat Kiadó, Budapest, 2000. 53-63.

Multikulturalizmus. Szerk.: Feischmidt Margit. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1997

Niedermüller Péter: Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika*, 4(1994): 13-14. sz. 89-129. [<http://www.replika.hu/replika/13-16>]

Mikrotörténelem másodfokon. Szerk.: Papp Gábor – Szijártó M. István. L'Harmattan, Budapest, 2010.

Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Szerk.: Vári András. Akadémiai, Budapest, 1988.

Papp Richárd: Március 15-e kontra december 5-e? A nemzettudat változásai és a rituális emlékezet a zentai magyarok körében. In: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Szerk.: Papp Richárd – Szarka László. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2008. 459-487.

Pócs Éva: *Maszk, átváltozás, beavatás*. Balassi, Budapest, 2007.

R. Nagy József: *Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon. PhD értekezés*. DE Bölcsészettudományi Kar, 2009.

Safanova, Tatiana – Sántha István: A modernizáció elemei a kelet-szibériai evenkik kultúrájában. In: *Modernizáció, kulturális beidegződések és ideológiák*. Szerk.: Báti Anikó – Sárkány Mihály. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2012. 63-90. (Ethno-Lore, XXIX.) [<https://nti.btk.mta.hu/images/evkonyv/2012/safonovatatianasanthaistvan.pdf>]

Sárkány Mihály: A történelem mitikus magyarázata és szóban rögzítése a kikuju hagyományban. In: *Folklor és Történelem*. Szerk.: Szemerkenyi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 323-335.

Sebestyén Éva: *Kaland és kutatás Afrikában. Magyar László életrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008.

Stewart, Michael Sinclair: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest, 1994. [<http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=1351>]

Szász Antónia: „A nők kezében tönkremegy az arany”. Módszertani töprengések egy esettanulmány kapcsán. In: *Kultúrák között. Hommage à Boglár Lajos*. Szerk.: A. Gergely András – Papp Richárd – Prónai Csaba. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest, 2006. 172-176.

Szekeres András: Pillantás a társadalomtudományok szerszámosládájába. In: *A történész szerszámosládája*. Szerk.: Szekeres András. L'Harmattan, Budapest, 2003. (Atelier Füzetek) 7-12.

Szeljak György: „A kukorica a lélek ereje”. Az egészség és a betegség értelmezése egy mexikói nahua indián közösségben. In: *Szimbiózis. Tanulmánykötet Boglár Lajos 70. születésnapjára*. Szerk.: Kézdi Nagy Géza. ELTE, Budapest, 1999. 118-130.

Szijártó M. István: Az indigenák a magyar politikában, 16-19. század. In: *Az indigenák*. Szerk.: Szijártó M. István. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2017. 7-13.

Szilasi Ildikó – Lóránt Attila: *Kongó. Torday Emil nyomában*. Afrikai–Magyar Egyesület, Budapest, 2010.

Szuhay Péter: Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a cigány nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 7(2007): 3. sz. 329-341.

Takáts József: Antropológia és irodalomtörténet-írás. *BUKSZ*, 1(1999): 1. sz. 38-47.

Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években. Szerk.: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000.

Thomka Beáta: *Déli témák*. zEtna kiadó, Zenta, 2009.

Thomka Beáta: *Regénytapasztalat*. Kijarat Kiadó, Budapest, 2018.

Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1989.

Vargyas Gábor: *Dacolva az elkerülhetetlennel. Egy közép-vietnami hegyi törzs, a brúk kultúrája és vallása*. L'Harmattan, Budapest, 2008.

Vörös Miklós: James Clifford és az antropológia termékeny illúziói. *Helikon*, 45(1999): 4. sz. 591-599.

Wilhelm Gábor: The Ainu in Japan: Ethnic Identity and Cultural Definitions. *Antropológiai Internetes Portál*, [2014.] [http://www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=284]

Zempléni András: Sepulchral Land and Territory of the Nation: Reburial Rituals in Contemporary Hungary. In: *A nemzet antropológiája. Hofer Tamás köszöntése*. Szerk.: A. Gergely András. Új Mandátum, Budapest, 2002. 2-10. [<http://mek.oszk.hu/06800/06812>]

Zempléni András: „Megyek a falu mögé”. A látogató férfi sorsa és a nő hatalma egy matrilineáris társadalomban (Szenufó nafara, Elefántcsontpart). Publikon Kiadó, Pécs, 2016.